

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ – UNIVERSITY OF CRETE
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ**

ΦΩΤΕΙΝΗ ΜΠΑΛΛΑ

Η ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Από την Πτώση των Μυκηναϊκών Βασιλείων
ως το Πέρας της Διακυβέρνησης των Κυψελιδών

ΡΙΘΥΜΝΑ : ΘΕΜΑΤΑ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ. Αρ. 18
Υπεύθυνος Ν. ΦΑΡΑΙΛΑΣ **ΡΕΘΥΜΝΟ 2003**

ΡΙΘΥΜΝΑ (Θέματα Κλασικής Αρχαιολογίας) Άρ. 18
Υπεύθυνος Ν. Φαράκλας.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΜΠΑΛΛΑ

Η Κορινθία

Από την Πτώση των Μυκηναϊκών Βασιλείων
ως το Πέρας της Διακυβέρνησης των Κυψελιδών.

Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας – Τομέας
Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης. I.S.B.N. 960-7143-24-8
Ρέθυμνο 2003.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη κατατέθηκε ως διπλωματική εργασία του Α' Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Κύριος λόγος επιλογής του συγκεκριμένου θέματος ήταν η προσιτάθεια καταγραφής των όσων συνέβησαν στην περιοχή της Κορινθίας από την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων έως και το τέλος της διακυβέρνησης των Κυψελίδων, θέμα που ορίστηκε κατόπιν συζητήσεως με τον καθ. Ν. Σταμπολίδη. Ωστόσο η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τις πολύτιμες συζητήσεις με τον καθ. Ν. Φαράκλα και τις επισημάνσεις του καθ. Αθ. Καλπαξή, οι οποίοι γνωρίζοντας την περιοχή με βοήθησαν να αποφύγω τις παρανοήσεις και να αναζητήσω τα σημεία εκείνα, από όπου θα μπορούσαν να εκπορευτούν συμπεράσματα.

Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω την αναπλ. καθ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κα. Κ. Λιάμπη, για τις παρατηρήσεις της επί ιστορικών θεμάτων και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, δύναμης προσέκυψαν από την ανάγνωση του χειρογράφου. Σημαντική ήταν και η συμβολή του λέκτορα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Γ.Ι. Λώλου, ο οποίος με τις πρόσφατες επιφανειακές έρευνές του στην περιοχή της Σικυωνίας, στις οποίες κατά διαστήματα συμμετείχα, και με τις παρατηρήσεις επί του χειρογράφου, μου έδωσε τη δυνατότητα να έχω μία πιο άμεση επαφή με το υπό εξέταση αντικείμενο. Παράλληλα ευχαριστώ θερμά την Επίτιμη Διευθύντρια του ΥΠΠΟ κα. Ε. Σπαθάρη (τέως Έφορο της Δ' ΕΠΚΑ Ναυπλίου), η οποία προσφέροντάς μου εργασία για μεγάλο χρονικό διάστημα στο Μουσείο Σικυώνας, μου έδωσε ουσιαστικά τη δυνατότητα να βρίσκομαι κοντά στο αντικείμενο της μελέτης μου. Εξίσου πολύτιμη ήταν και η συμπαράσταση της Δρ. Κλ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου και των συναδέλφων, συνεργατών και συνοδοιπόρων μου στα εδάφη της Κορινθίας, αρχαιολόγων Β. Παπαθανασίου και Β. Τασίνου, που με ευγένεια και διάθεση προσωπικού χρόνου ασχολήθηκαν με την εργασία μου, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για την εξεταζόμενη περιοχή. Η παρούσα εργασία θα ήταν αδύνατο να εκπονηθεί αν δεν είχα την αμέριστη στήριξη του πατέρα μου, στη μνήμη του οποίου αφιερώνεται, και της μητέρας μου που στέκεται αγόγγυστος συμπαραστάτης στις προσπάθειές μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ σελ. 3

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ. Η τελευταία περίοδος του Μυκηναϊκού κόσμου	σελ. 7
Τρωικός Πόλεμος	σελ. 7
Η πτώση των Μυκηναϊκών βασιλείων	σελ. 9
Σχηματισμός των Δωριέων	σελ.17
Προσπάθειες εισβολής στην Πελοπόννησο	σελ.19
Η Πελοπόννησος κατά την ύστερη ΥΕ III Γ	σελ.22

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ	σελ.25
Μετά την πτώση των Μυκηναϊκών βασιλείων	σελ.25
Κατά την βασιλεία των Βακχιαδών	σελ.28
Κατά την τυραννίδα των Κυψελιδών	σελ.31
ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ	σελ.37
Η κατοίκηση	σελ.37
Νεκροταφεία και μεμονωμένες ταφές	σελ.51
Ιερά και χώροι λατρείας	σελ.55
Το οδικό πλέγμα	σελ.61
Επισκόπηση: Η ανθρώπινη παρουσία	σελ.66

ΚΛΕΩΝΑΙΑ

Ιστορικά δεδομένα	σελ.69
Η κατοίκηση	σελ.70
Ιερά και χώροι λατρείας	σελ.72
Το οδικό πλέγμα	σελ.75

ΦΛΕΙΑΣΙΑ

Ιστορικά δεδομένα	σελ.77
Η κατοίκηση	σελ.79
Ιερά και χώροι λατρείας	σελ.81
Το οδικό πλέγμα	σελ.83

ΣΙΚΥΩΝΙΑ

Ιστορικά δεδομένα	σελ.87
Η κατοίκηση	σελ.95
Νεκροταφεία και μεμονωμένες ταφές	σελ.98
Ιερά και χώροι λατρείας	σελ.100
Το οδικό πλέγμα	σελ.105

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ιστορία	σελ.109
Αρχιτεκτονική	σελ.111
Ταφικά έθιμα	σελ.112

ΕΠΙΛΟΓΟΣ	σελ.115
-----------------------	---------

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.117
--	---------

ΠΙΝΑΚΕΣ	σελ.145
----------------------	---------

ΧΑΡΤΕΣ	σελ.151
---------------------	---------

ΣΧΕΔΙΑ	σελ.167
---------------------	---------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περιοχή της ΒΑ Πελοποννήσου με τη βαθμιδωτή ανάπτυξη του εδάφους της προσφέρει τη δυνατότητα μίας ευχάριστης περιήγησης είτε κατά μήκος των παράλιων θέσεων είτε προχωρώντας νότια έως τις μαλακές κλιτείς των ορεινών δύκων της. Τα πιοτάμια που διασχίζουν κάθετα τα χώματά της δεν εμποδίζουν πάντα το πέρασμα στην απέναντι όχθη, ενώ ταυτόχρονα παρέχουν μία ανάσα ξεκούρασης και ανασυγκρότησης των δυνάμεων, πριν από μία νέα αναζήτηση. Τούτος ο τόπος χαρακτηρίζεται από απίστευτη ευφορία και χαρίζει απλόχερα στους κατοίκους τους καριτούς του, απαιτώντας και την ασύγαστη επιθυμία για συνεχή δημιουργία. Είναι ίσως ένα από τα πιο ιδανικά τοπία για περιήγηση είτε με απλή διάθεση εξερεύνησης είτε σε μία πιο οργανωμένη προσπάθεια αναζήτησης του παρελθόντος.

Με παλαιότερους οδηγούς τον Στράβωνα που πέρασε από την Πελοπόννησο τον 1^ο αι. π.Χ., και τον Πλαυσανία που πρέπει να περιηγήθηκε την Αργολιδοκορινθία λίγο μετά τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι., δίνεται μία πρώτη εικόνα του τόπου, δπώς τον γνώρισαν. Ωστόσο δεν παραβλέπονται οι μαρτυρίες των Ομήρου, Ηροδότου, Θουκυδίδη, Ξενοφώντα, Αριστοτέλη, Πλούταρχου, καθώς και άλλων αρχαίων συγγραφέων, που αναφέρουν στοιχεία για την περιοχή που μελετάται.

Ιδιαίτερα πολύτιμη είναι η βοήθεια που παρέχουν οι νεότεροι περιηγητές του τόπου. Ο W. Gell με τα οδοιπορικά του στην Ελλάδα και στο Μωριά, τα οποία εκδόθηκαν από το 1810 έως το 1823, ακολούθησε τα βήματα του Πλαυσανία και του Στράβωνα. Ο F.C. Rouquemville, ως γάλλος διπλωματικός υπάλληλος διαπιστευμένος στα Γιάννενα, ταξίδεψε στην Ελλάδα από τις αρχές του 19^{ου} αι. και στα 1826-1827 παρουσίασε τις εντυπώσεις του. Πιο επιστημονικές προσεγγίσεις του τόπου παρέχονται από το έργο του άγγλου E.A. Dodwell (1819) και του γάλλου αρχιτέκτονα Blouet (1831-1838), από όπου αντλούνται πληροφορίες για τη γεωγραφία δυνάμεων περιοχών επισκέφτηκαν και τη μορφή των σωζόμενων αρχαίων μνημείων. Αρκετά εξειδικευμένη είναι επίσης η μελέτη του M.E. Pouillon Boblaye για την τοπογραφία και την αρχαιολογία του Μωριά (1835). Ωστόσο λεπτομερέστερη είναι η αναφορά στην αρχαία τοπογραφία της περιοχής, που παρέχεται στο τρίτομο έργο του άγγλου συνταγματάρχη W.M. Leake (1830) και σε ένα συμπληρωματικό τόμο του ίδιου για την Πελοπόννησο, που εκδόθηκε το 1846. Η γερμανική σχολή εκπροσωπείται από τον αρχαιολόγο L. Ross σε έναν τόμο με τα ταξίδια του στην Πελοπόννησο (1841), και από τον ιστορικό και αρχαιολόγο E. Curtius, που δημοσίευσε δύο τόμους με την

ιστορική και γεωγραφική προσέγγιση της χερσονήσου (1851 και 1852). Τέλος, στην τοπογραφική έρευνα συνέδραμε σημαντικά και ο C. Bursian με ειδική αναφορά στην περιοχή (1868-1872).

Από τα τέλη του 19^{ου} αι. πλουτίστηκε ακόμα περισσότερο η βιβλιογραφία σχετικά με το ΒΑ τμήμα της Πελοποννήσου. Ο Αντ. Μηλιαράκης έγραψε για την πολιτική γωγραφία της αρχαίας και νέας Αργολίδας και Κορινθίας (1886), ενώ την ίδια εποχή ξεκίνησε η ανασκαφική δραστηριότητα στο νομό Κορινθίας. Στις μέρες μας οι ανασκαφές και οι επιφανειακές έρευνες έχουν περιοριστεί στην Αρχαία Κόρινθο, την Ισθμία και το Φλιούντα, ενώ άλλες θέσεις, όπως η Περαχώρα και η Σικουώνα, έχουν ουσιαστικά εγκαταλειφθεί. Μία πρώτη εμπεριστατωμένη σύγχρονη προσπάθεια προσέγγισης της τοπογραφικής μελέτης της Κορινθίας επιχειρήθηκε στη σειρά Αρχείες Ελληνικές Γιόλεις του Αθηναϊκού Κέντρου Οικιστικής, από όπου εκδόθηκε το έργο των M. Sakellarion και N. Faraclas, *Corinthia - Cleonae* (1971) και τα έργα του N. Φαράκλα, *Σικουώνα* (1971) και *Φλεισσία* (1972). Είχε προηγηθεί η μελέτη του N. Παπαχατζή στο έργο του *Παυσανία Ελάδος Περιήγησις*, του οποίου ο σχετικός τόμος για την Κορινθία εκδόθηκε το 1963 και επανεκδόθηκε το 1976, η ιστορική μελέτη της A. Griffin για τη Σικουώνα (1982), το οδοιπορικό του I.A. Πλίκουλα στην Κόρινθο, το Άργος και την Αρκαδία, όπου παρατήρησε λείψανα του οδικού δικτύου και άμυνας αυτών των περιοχών (1995) και τέλος η υπό έκδοση διδακτορική διατριβή του Γ.Ι. Λώλου με θέμα την τοπογραφία της Σικουωνίας, με παρουσίαση του οδικού πλέγματος και των οχυρωματικών έργων της περιοχής.

Θέμα εξέτασης της παρούσας μελέτης είναι η περιοχή της Κορινθίας από την ύστερη YEIII/Γ2 έως και τα μέσα (ή το β' μισό) του 6^{ου} αι. π.Χ. Με το γεωγραφικό όρο Κορινθία λαλύπτοντα τα κρύτη της Κορινθίας, της Κλεωναίας, της Φλειασίας και της Σικουωνίας (Χάρτης 1). Στη σύγχρονη Κορινθία ανήκουν επίσης η περιοχή της Συμφαλίας, του Φενεού και η περιοχή δυτικά του Ξυλοκάστρου έως τα Μαύρα Λιθάρια, αλλά δεν συμπεριελήφθηκαν, καθώς στην αρχαιότητα ανήκαν στην Αρκαδία και την Αχαΐα. Αν και η χρονική περίοδος, στην οποία εκτείνεται η έρευνα, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα μεγάλη και δύσκολο να δαμαστεί στα στενά πλαίσια μίας μελέτης, ωστόσο περιορίζεται αρκετά από την έλλειψη ειταρκών ανασκαφικών δεδομένων στην περιοχή της Κλεωναίας, της Σικουωνίας και της Φλειασίας. Αντίθετα το δυτικό τμήμα της Κορινθίας, λόγω των πολυετών ανασκαφών σε συγκεκριμένες θέσεις, παρέχει αρκετές πληροφορίες που μπορούν να φωτίσουν σε ειταρκή βαθμό την κατάσταση του επικράτησε στην ευρύτερη περιοχή, όταν άρχισαν οι Μυκήνες να χάνουν τον κυριαρχούσα ρόλο τους, οδηγώντας τα γειτονικά κράτη στην ανάγκη μίας αυτόνομης πορείας.

Από αυτή την εργασία απουσιάζει η προσωπική παρατήρηση, καθώς δεν πραγματοποιήθηκε αυτοψία σε όλες τις περιοχές που περιλαμβάνει, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις που αφορούν στην περιοχή της Σικουωνίας. Κύριος βοηθός ήταν η βιβλιογραφία, μέσα από την οποία αναζητήθηκε η χωρογραφική οριοθέτηση της ευρύτερης περιοχής της Κορινθίας, η συγκέντρωση των θέσεων και των ιστορικών δεδομένων και τέλος η διατύπωση κάποιων συμπερασμάτων σχετικά με τα δύο φαίνεται να κυριάρχησαν στην οικιστική αρχιτεκτονική, τη ναοδομία, τα ταφικά έθιμα και ίσως τους τρόπους με τους οποίους επικοινωνούσαν οι κάτοικοί της.

Προκειμένου να κατανοήσουμε τί επικρατούσε στην Κορινθία κατά τα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ. γίνεται καταρχήν αναφορά στις συνθήκες που φαίνεται ότι κυριαρχούσαν στον ελλαδικό χώρο μετά το τέλος του Τρωικού πολέμου. Σύμφωνα με όλα τα δεδομένα σε αυτό το χρονικό σημείο πρέπει να αναζητηθεί η αιτιαρχή της

κατάρρευσης των μυκηναϊκών βασιλείων. Ακολουθεί η ανάλυση των μύθων της εισβολής/καθόδου των Δωριέων και της επιστροφής των Ηρακλειδών, καθώς σε αυτούς αποδίδεται η κατάλυση της μυκηναϊκής δύναμης. Σκοπός αυτής της ιδιαίτερης αναφοράς είναι η κατανόηση των όσων συνέβησαν σε αυτή την ταραγμένη περίοδο έως και το τέλος των αναστατώσεων στα μέσα του 10ου αι. π.Χ.

Στη συνέχεια φαίνεται πως στο μεγαλύτερο τμήμα της Ελλάδας αμβλύνθηκαν οι δυσκολίες και άρχισαν να διαφαίνονται οι πρώτες οργανωμένες προσπάθειες ανασυγκρότησης. Σημ. ΒΑ Πελοπόννησο τα αποτελέσματα είναι ιδιαίτερα εμφανή, καθώς δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την επέκταση των οικισμών και τη γένεση εκείνων των κοινωνικών δομών που οδήγησαν στην εμφάνιση της πόλης. Προκειμένου να κατανοήσουμε τί συνέβη σε αυτή την περιοχή, συσχετίστηκαν οι θέσεις που έχουν παρατηρηθεί από επιφανειακές έρευνες με τα τελευταία ανασκαφικά δεδομένα, όπως συλλέχθηκαν από τις αναφορές σε ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα περιοδικά. Η παρούσα μελέτη ολοκληρώνεται με τον προβληματισμό σχετικά με τη γένεση και το τέλος της τυραννίδας. Σύμφωνα με τις νεότερες ιστορικές μελέτες αυτό το πολίτευμα εμφανίστηκε στα 620 π.Χ. περίτου και όχι στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., όπως πιστεύουταν παλαιότερα.

Παρά τις αρχικές ελπίδες δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολο να προκύψουν ασφαλή συμπεράσματα, καθώς η απουσία ικανών ανασκαφικών στοιχείων στην ευρύτερη περιοχή δεν αφήνει πολλά περιθώρια. Νήξεις μόνο μπορούν να γίνουν και κυρίως για την περιοχή της αρχαίας Κορίνθου και όσων θέσεων την περιβάλλουν. Για τα υπόλοιπα αυτόνομα κράτη μένει ακόμα πολύς δρόμος, αφού λείπουν δεδομένα τόσο από τις επιφανειακές έρευνες και από τη μελέτη ανασκαφικού υλικού που έχει ξεχαστεί στις αποθήκες των μουσείων.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ

Η τελευταία περίοδος του Μικηναϊκού κόσμου

ΤΡΩΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Ο Τρωικός πόλεμος αποτέλεσε για τον Θουκυδίδη ορόσημο χρονολόγησης και για μεταγενέστερα γεγονότα, όπως ο ξεριζωμός των Βοιωτών και η κατάληψη της Πελοποννήσου από τους "Δωριείς" και τους Ηρακλείδες¹. Ωστόσο ήδη από την αρχαιότητα υπήρξε διάσταση απόψεων σχετικά με το χρόνο διεξαγωγής του αδηγώντας σε διχογνωμία τους νεότερους μελετητές του ασχολήθηκαν με τη χρονολόγηση τόσο αυτής της εκστρατείας όσο και της λεγόμενης «δωρικής εισβολής»².

Ο Wace συμφώνησε με τα χρονολογικά στοιχεία που ανέφερε ο Ερατοσθένης και λαμβάνοντας υπόψη τη γραπτή παράδοση του Θουκυδίδη ότι η "δωρική εισβολή" πραγματοποιήθηκε 80 χρόνια μετά τον Τρωικό πόλεμο, τοποθέτησε την πτώση των Μικηνών το 1104 π.Χ. περίπου³. Στα ίδια χρονικά πλαίσια κινήθηκε ο Forsdyke, που αναφέρθηκε σε "επιστροφή των Ηρακλειδών" κατά την εποχή του Τεισαρενού, γιου του Ορέστη, δηλαδή 2 γενεές μετά την πτώση της Τροίας (το 1103 π.Χ)⁴. Η χρονολόγηση πτώσης της Τροίας στα 1200 π.Χ. υποστηρίχτηκε και σε νεότερες μελέτες⁵.

¹Θουκ. i.12 1-3: 'Ἐπει καὶ μετὰ τὰ Τρωικά ἡ Ἑλλάς ἐπι μετανίστωτο τε καὶ κατῳκίζετο, ὥστε μὴ ἡσυχάσσασαν αὐξηθῆναι, ἡτοι γάρ ἀναχώρησις τῶν Ἑλλήνων ἐξ Ἰλίου χρονία γενομένη πολλὰ ἀνεόχμωσε, καὶ στάσεις ἐν τοῖς πόλεσιν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐγήνοντο, ἀφ' ὧν ἐκπίπτοντες τὰς πόλεις ἔκτιζον. Βοιωτοί τε γάρ οἱ νῦν ἔξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἄλιτσιν ἐξ Ἀρνης ἀναστάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμηΐδα γῆν καλούμενην ὥκισαν ... Δωριῆς τε ὁγδοηκοστῷ ἔτει ξὺν Ἡρακλείδαις Πελοπόννησον ἔσχον.

²Ο Forsdyke (*Greece*, 28, 30-31, 62) αναφέρει ενδεικτικά την άποψη αρχαίων συγγραφέων για το πότε συνέβη η πτώση της Τροίας και με βάση υπολογισμούς σχετικά με τις γενεαλογίες καταλήγει σε σχετικές χρονολογήσεις που αφορούν στο γεγονός. Για παράδειγμα κατά τον Δούρι τον Σάμιο (4ος αι. π.Χ.) ο πόλεμος διεξήχθηκε το 1334 π.Χ., κατά τον Έφορο (4ος αι. π.Χ.) το 1135 π.Χ., σύμφωνα με το Πάριο Χρονικό (±264/263 π.Χ.) το 1209 π.Χ. και κατά τον Ερατοσθένη (3ος αι. π.Χ.) το 1183 π.Χ.

³Θουκ. i.12.3, Wace, "History", 89.

⁴Forsdyke, *Greece*, 11. Για το μελετητή η κάθε γενιά ισοδυναμεί με 40 χρόνια και επομένως μεσολάβησαν 80 χρόνια μεταξύ της πτώσης της Τροίας και της δωρικής εισβολής.

⁵Stubblings, "Recession", 350. Hammond, *Migrations*, 130.

Αντίθετα ο Broneer χρονολόγησε τη "δωρική εισβολή" στο 1200 π.Χ., οπότε σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα η Πελοπόννησος έχτηκε μεγάλες καταστροφές⁶. Ο μελετητής ακολουθώντας τη γραπτή παράδοση του Θουκυδίδη για εισβολή 80 χρόνια μετά τον Τρωικό πόλεμο, τοποθέτησε τον τελευταίο το 1280 π.Χ. Θεώρησε ως εσφαλμένες τις εκτιμήσεις του Ερατοσθένη για τη διεξαγωγή της εκσιρατείας, επισημαίνοντας πως ήταν αδύνατο πόλεις που δεν μπόρεσαν να αποφύγουν την καταστροφή τους το 1200 π.Χ., να διοργάνωσαν δέκα χρόνια αργότερα (1192-1183 π.Χ.) μία υπερπόντια εκσιρατεία⁷. Με την άποψη του Broneer για την καταστροφή της Τροίας VIIa συμφώνησε ο Blegen, χρονολογώντας την μεταξύ του 1270 και του 1260 π.Χ., ενώ ο Desborough την τοποθέτησε μεταξύ 1250 και 1230 π.Χ⁸.

⁶Broneer, "Athens", 16-17.

⁷Με αυτή τη χρονολόγηση συμφωνεί και ο Bérard, ο οποίος τοποθετεί τον πόλεμο το 1280-1270 π.Χ. και την επιστροφή των Ηρακλειδών στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. Στα ίδια χρονικά πλαίσια κυνήγηκε και ο Schachermeyr, κατά τον οποίο η Τροία VI καταστράφηκε από σεισμό και καταλήφθηκε από τους Έλληνες, καθώς πιστεύει ότι ο Δούρειος Ίππος ήταν μεταφορική παράδοση του σεισμού, φυσικό φαινόμενο που συνδέεται με τον Πλασειδώνα. Αντίθετα η Τροία VIIa, που καταστράφηκε το 1200 π.Χ. περίπου, ειτήγη σπάνια βαρβάρους.

⁸Blegen, *Mycenaean Age*, 28 · LNTS, 249.

Η ΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ

Η περίοδος από την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων έως τα πρώτα ορατά σημάδια μίας αισθητά αναπτυσσόμενης οικονομίας χαρακτηρίστηκε από την παλαιότερη βιβλιογραφία ως "Σκοτεινοί Χρόνοι". Είναι άξιο παρατήρησης ότι δύο από τις πιο βασικές πραγματείες που αναφέρθηκαν σε αυτή την περίοδο περιείχαν στον τίτλο τους τον ανωτέρω προσδιορισμό, παγιώνοντας μία συγκεκριμένη άποψη για τις εξελίξεις που την χαρακτήρισαν⁹. Ωστόσο διαφοροποιήθηκαν ως προς το χρονικό διάστημα που κάλυπταν, καθώς ο Snodgrass το προσδιόρισε από τον 11ο έως τον 8ο αι. π.Χ., ο Kirk από το 1125 έως το 1050 π.Χ., ο Desborough από το 1125 έως το 900 π.Χ., ενώ ο Drerup χαρακτήρισε ως Γεωμετρική εποχή το διάστημα από τον 11ο έως τον 8ο αι. π.Χ.¹⁰

Επικράτησε επίσης η άποψη ότι κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής μειώθηκε ο πληθυσμός, το βιοτικό επίπεδο παρουσίασε σημαντική πτώση, οι τέχνες και οι ιδιαίτερες δεξιότητες είτε περιορίστηκαν σημαντικά είτε εξαφανίστηκαν, ενώ διακόπηκαν οι επαφές εντός και εκτός Αιγαίου¹¹. Η βαθμιαία απώλεια της πολιτιστικής ομοιογένειας και η ανάπτυξη της τοπικής αυτονομίας στα μυκηναϊκά βασίλεια προσδιορίστηκαν στο δεύτερο μισό του 13ου και στις αρχές του 12ου αι. π.Χ.¹² Σύμφωνα με μία θεωρία συνδέοταν με την παρουσία εισβολέων από το βορρά το 1240 π.Χ., με αποτέλεσμα την απότομη διακοπή της θαλάσσιας επικοινωνίας των Μυκηνών με την Ανατολή, την κατάρρευση του εξαγωγικού εμπορίου και την

⁹Snodgrass, A.M., *The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.* Edinburgh 1971 · Desborough, V.R.d'A., *The Greek Dark Ages*. London 1972.

¹⁰Kirk, "Homeric Poems", 25 · Drerup, *Griechische Baukunst*.

¹¹DAG, 2 και 28. Η αρχή της εποχής του Σιδήρου τοποθετήθηκε στον 11ο αι. π.Χ.

¹²Daniel, "Dorian Invasion", 108-109. Θεωρεί ότι η ομηρική διήγηση για την αρπαγή της Ελένης και την εκστρατεία στην Τροία συμφωνούν με τις κλονισμένες συνθήκες του 1200 π.Χ., ενώ οι δυσκολίες επιστροφής του Οδυσσέα και των άλλων Αχαιών απεικονίζουν το χάος που επικράτησε στις μυκηναϊκές πόλεις μετά τη δωρική εισβολή.

απομόνωση των αποικιών¹³. Ωστόσο οι νεότερες μελέτες απέδειξαν ότι η περίοδος μετά την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων παρουσίασε στοιχεία εξάντλησης, χωρίς δύμας δραματικές επιπτώσεις.

Κατά τον Wace το 1210 π.Χ. υπήρξε μόνο πολιτική διακοπή, οφειλόμενη σε εμφύλια σύρραξη μεταξύ των αδελφών Θυέστη και Ατρέα για τη διαδοχή του θρόνου¹⁴. Σε αυτά τα γεγονότα αποδόθηκε η πυρπόληση των κτηρίων έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών και η λεηλασία των βασιλικών τάφων. Άντιθετα ερμήνευσε την πυρκαγιά στην ακρόπολη και το ανάκτορο των Μυκηνών, όπως και σε όλα τα μυκηναϊκά ανάκτορα το 1104 π.Χ., ως αποτέλεσμα του ερχομού των Δωριέων ή της "επιστροφής των Ηρακλειδών". Επεσήμανε δύμας ότι η εμφάνισή τους δεν οδήγησε σε βαθειά πολιτική ή πολιτιστική επανάσταση, καθώς οι εισβολείς προέρχονταν από το ελληνικό απόθεμα. Σύμφωνα με άλλη αποψη ο "Νηών Κατάλογος" περιείχε στοιχεία της δωρικής εισβολής, ενώ η κατάρρευση των ανακτόρων το 1125 π.Χ. αποδόθηκε σε εσωτερικές έχθρες ή οικονομική δυσπραγία¹⁵.

Ωστόσο παραβλέφθηκε ότι όσοι επέστρεψαν από τον Τρωικό πόλεμο ήταν αρκετά εξαντλημένοι στρατιωτικά, ώστε να εμπλακούν σε εμφύλιες συρράξεις¹⁶. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες, τα όσα συνέβησαν αυτή την περίοδο οφείλονταν σε εισβολή, που κράτησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα, και οδήγησε σε εκτεταμένες ερημώσεις οικισμών και στη μη ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων πόλεων¹⁷. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μεταξύ 1200 και 1150 π.Χ. να μειωθεί ο πληθυσμός, να υπάρξουν μετακινήσεις και να κατακερματίστει η κεντρική εξουσία¹⁸. Παρατηρήθηκε όμως ότι οι ερημωμένες περιοχές δεν καταλήφθηκαν από τους εισβολείς, ενώ επιβίωσαν έθιμα σχετικά με τη ζωή, το θάνατο και τη λατρεία. Στην Αργολίδα για περίπου 100 χρόνια (1150-1075/1050 π.Χ.) δεν άλλαξε ο τρόπος ζωής, ενώ διατηρήθηκαν οι δεσμοί με άλλα τμήματα του μυκηναϊκού κόσμου που δεν καταστράφηκαν. Παράλληλα απορρίφθηκε παλαιότερη αποψη για εξάλειψη του εξαγωγικού εμπορίου, καθώς διατηρήθηκε ο θαλάσσιος έλεγχος στο κεντρικό και νότιο Αιγαίο, όπως υποδηλώνει η παρουσία ΥΕΙΙΙΓ κεραμικής στην Κύπρο και την Κιλικία¹⁹. Σύμφωνα με άλλη αποψη είναι πιθανόν το τείχος του Ισθμού να υπαινίσσεται κάποια επιδρομή από ξηράς, αλλά χωρίς να διευκρινίζεται αν ιπροήλθε εντός ή εκτός του μυκηναϊκού κόσμου²⁰. Αποκλείσθηκε η μαζική μετανάστευση με εκκίνηση από περιοχή εκτός Ελλάδας από τον 11^ο αι. έως

¹³ O Nilsson ("Griechenland", 263) αναφέρει ότι το κλίμα διάλυσης που επικρατούσε στο μυκηναϊκό ελλαδικό χώρο, κατά τη διάρκεια της εισβολής των Δωριέων και των ερχομένων από τη ΒΔ Ελλάδα, ματαίωσε την όποια αντίσταση. Οι επικοινωνίες είχαν σταματήσει και οι Φοινικες κυριαρχούσαν στη θάλασσα και το εμπόριο. Εξαιτίας δε αυτής της παρακμής αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ο τοπικισμός.

¹⁴ Wace, "History", 92-93. Ο Όμηρος και ο Θουκυδίδης ανέφεραν ειριφύλιες διαμάχες από βασιλικούς ήρωες μετά την επιστροφή από την Τροία, ενώ όπως προέκυψε από τα αρχαιολογικά δεδομένα πριν το τέλος της ΥΕΙΙΙΒ (1200 π.Χ.) υπήρχαν καταστροφές στην περιοχή των Μυκηνών: Ομ. Οδ., α. 11κ.ε. - Πρβλ. Θουκ. I. 12.1-3.

¹⁵ Kirk, "Homeric Poems", 25.

¹⁶ LMTS, 250.

¹⁷ Wace, "History", 92 · Broneer, "Mycenaean Fountain", 426 · ιδίου, "Dorian Invasion", 113 · ιδίου, "Athens", 16.

¹⁸ Broneer, "Athens", 16-18 · LMTS, 224-226, 230, 250.

¹⁹ Wace, "History", 91. Η κεραμική "ρυθμού Σιτοβολώνα" που βρέθηκε στην Κύπρο και στην Κρήτη, ερμηνεύθηκε ως άφιξη πληθυσμού από την κυρίως Ελλάδα.

²⁰ DAG, 247, 298, 311, 312, 313-314, 323.

και τα μέσα του 11ου αι. π.Χ. (1200-1050 π.Χ.), ενώ από το 1025 έως το 950 π.Χ. υπήρξε μία περίοδος απομόνωσης.

Λόγω της επανεξέτασης των καταστροφών στα μυκηναϊκά κέντρα διαφοροποιήθηκαν οι απόψεις σχετικά με τις χρονολογήσεις των οχυρωματικών έργων. Παλαιότερα το τείχος της Τίρυνθας, των Μυκηνών και της Αθήνας χρονολογούνταν στον 12ο αι. π.Χ.²¹ Σύμφωνα με νεότερη άποψη εκείνη την εποχή τα μυκηναϊκά κέντρα βρίσκονταν ήδη σε πορεία παρακμής, οι οποίες η κατασκευή του τείχους των Μυκηνών και της Τίρυνθας τοποθετήθηκε στο β' μισό του 14ου αι. (1350-1300 π.Χ.) και οι προσθήκες στην οχύρωση της Αθήνας στα τέλη του 13ου αι. π.Χ.²² Κατά τον Broneer η Πελοπόννησος οχυρώθηκε μεταξύ Τρωικού πολέμου (1280-1270 π.Χ.) και "δωρικής εισβολής" (1200 π.Χ.) και η Αθήνα στο β' μισό του 13ου αι. π.Χ.²³ Στα ίδια χρονικά πλαίσια (δεύτερο μισό του 13ου αι. π.Χ.) χρονολόγησαν οι Desborough και Hammond την ενίσχυση της οχύρωσης των Μυκηνών και την κατασκευή του τείχους του Ισθμού²⁴. Ωστόσο ο Broneer παρατήρησε ότι εξαιτίας του μικρού χρονικού διαστήματος που μεσολάβησε μεταξύ της εκστρατείας στην Ασία και των οχυρωματικών επεμβάσεων, αποδυναμώθηκε ο μυκηναϊκός κόσμος, με αποτέλεσμα η Πελοπόννησος να υποστεί μεγάλες καταστροφές κατά τη διάρκεια της εισβολής, ενώ στην Αθήνα, αν και απεφεύχθησαν οι καταστροφές, εγκαταλείφθηκαν οι οικίες στη ΒΑ κλιτύ της Ακρόπολης.

Κατά μία άποψη το 1280 π.Χ. οικογένειες ευγενών Θηβαίων και Ηρακλείδες κινήθηκαν προς τα βόρεια (στη νότια Θεσσαλία και την περιοχή της Φθιώτιδας) και έγιναν αρχηγοί των Δωριέων που κατοικούσαν εκεί από το ±1320 π.Χ., ωθώντας τους στη συνέχεια βορειότερα στην Ιστιαιώτιδα, περιοχή μεταξύ Όσσας και Ολύμπου²⁵. Μετά την πρώτη ανεπιτυχή προσπάθεια των Δωριέων το ±1260 π.Χ. να εισβάλουν στην Πελοπόννησο μέσω Ισθμού με αρχηγό των Ύλλο, οδηγήθηκαν προς τα βόρεια και δυτικά, στη Μακεδονία και την Πίνδο, παράλληλα με την ππώση της Τροίας (±1250 π.Χ.). Ακολούθησε η αποδυνάμωση της "αχαϊκής ομοσπονδίας", οπότε οι Δωριείς ανακατέλαβαν το ±1220 π.Χ. την περιοχή της Όσσας και του Ολύμπου και ίσως μετακινήθηκαν στην περιοχή της Δρυοπίδας. Κατά το μελετητή οι Δωριείς ήταν Μυκηναίοι ή "περιθωριακοί" Μυκηναίοι, καθώς ο πολιτισμός της Πελοποννήσου παρέμεινε μυκηναϊκός μετά τη δωρική εισβολή²⁶. Αναζητώντας την αιτία που οδήγησε στο χαρακτηρισμό του διαστήματος αυτού ως "Σκοτεινούς Χρόνους", παρατηρήθηκε ότι η αποδυνάμωση που τους χαρακτήριζε δεν οφείλονταν σε πολέμους, αλλά σε καταστρεπτικούς λοιμούς.

²¹Daniel, "Dorian Invasion", 108-109.

²²Wace, "History", 91-92.

²³ Broneer, "Athens", 17-18· Broneer, "Corinthian Isthmus", 82. Το τείχος του Ισθμού φέρει διπλή γραμμή από ογκόλιθους ακανόνιστου σχήματος με εσωτερικό γέμισμα από μικρές πέτρες και χώμα (πάχος: 2.00 έως 3.50 μέτρα περίπου).

²⁴Desborough - Hammond, "End of Mycenaean Civilization", 3-4· Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 660 και 662. Ο Stubbings ("Mycenaean Civilization", 13-14) χρονολογεί την ππώση της Τροίας και την οχύρωση του Ισθμού στην YEIIIB, οπότε θεωρεί ότι αρχίζει και η παρακμή. Η νέα οχύρωση συνδέθηκε με την πρώτη και ανεπιτυχή προσπάθεια των Ηρακλείδων με τον Ύλλο να εισβάλουν στην Πελοπόννησο.

²⁵Nixon, *Dorians*, xiv-xviii, 116, 117, 147-150.

²⁶Πρβλ. Mylonas, "Troy", 378, 380. Οι Μυκηναίοι συνέχιζαν να κατέχουν τα κέντρα τους και μετά την εισβολή.

Ο Broneer υποστήριξε ότι η δωρική εισβολή αποτέλεσε τμήμα μίας μεγαλύτερης κίνησης που συνέβη το 1210 π.Χ. και η οποία επηρέασε την ανατολική Μεσόγειο²⁷. Στα πλαίσια αυτής της κίνησης συνέβη η κατάρρευση του βασιλείου των Χιτιτών, η διείσδυση των εισβολέων σε Συρία και Παλαιστίνη και η άφιξη τους στην Αίγυπτο, όπου ηττήθηκαν από τον Ραμσή ΙΙ²⁸. Οι Desborough και Hammond θεωρησαν ότι οι Δωριείς ξεκίνησαν από τη ΒΔ Ελλάδα, κινούμενοι είτε προς όλη την κεντρική Ελλάδα είτε διασπασμένοι σε δύο τμήματα, από τα οποία το ένα κινήθηκε προς τη Φωκίδα και τη Βοιωτία και το άλλο προς την Πελοπόννησο, καθώς στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. έγιναν καταστροφές στην κεντρική και νότια Ελλάδα, με μόνη εξαίρεση τα νησιά του Αιγαίου και τη Θεσσαλία²⁹. Υποστήριξαν ότι οι καταστροφές δεν οφείλονταν σε εσωτερική αναστάτωση, καθώς έγιναν ταυτόχρονα και ερημωθηκαν πολλές θέσεις, με αποτέλεσμα τη διάσπαση της κεντρικής πολιτικής δύναμης και τη φυγή σε ασφαλέστερες περιοχές³⁰. Ο Desborough σημείωσε ότι εισήχθηκαν νέα στοιχεία στην κεντρική Ελλάδα, αλλά ότι βασίζονταν σε παλαιότερα, όπως η απλοποίηση στη διακόσμηση των αγγείων και η εμφάνιση του υπομυκηναϊκού ρυθμού σε Αργολίδα, Ήλεια, Κόρινθο, Αθήνα, νεκροταφείο Σαλαμίνας και Λευκαντή³¹. Ειδικότερα η Αργολίδα και η Κορινθία πρέπει να επεβίωσαν της καταστροφής διατηρώντας το μυκηναϊκό τους χαρακτήρα και τις επαφές με όσους κατέψυγαν στην Αχαΐα, την Αττική και τις ανεπηρέαστες περιοχές του Αιγαίου³². Στοιχείο ενίσχυσης αυτής της άποψης είναι ο "Πικνός Ρυθμός" στην κεραμική που αρχικά είχε αποδοθεί στους νεοφερμένους, αλλά σχετίζεται με τον προηγούμενο κεραμικό ρυθμό, καθώς δημιουργήθηκε στην Αργολίδα κατά την ΥΕΙΙΙΓ και εξαπλώθηκε ευρέως σε αυτές τις περιοχές, ενώ ο στ' λούστερος ρυθμός του Σιτοβολώνα ξεχάσθηκε³³. Όμως οι καταστροφές οδήγησαν σε αδυναμία και απώλεια συνοχής, με αποτέλεσμα το κέντρο του μυκηναϊκού κόσμου να μετατοπιστεί στο Αιγαίο.

²⁷ Broneer, "Athens", 17-18.

²⁸ Daniel, "Dorian Invasion", 108.

²⁹ Desborough - Hammond, "End of Mycenaean Civilization", 35-37· Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 660 και 662. Ανέφεραν ότι στην αρχιτεκτονική, την κεραμική, τα ταφικά έθιμα, τα κοσμήματα και τα όπλα υπήρξαν αλλαγές, που σηματοδότησαν την εισροή νέων στοιχείων στη νότια Ελλάδα.

³⁰ Κατά τον Desborough ("End of Mycenaean Civilization", 660) οι καταστροφές των μυκηναϊκών κέντρων ήσαν τόσο εκτεταμένες και σχεδόν ταυτόχρονες, με επακόλουθη τη γενική ερήμωση των θέσεων, επομένως απορρίπτεται η πιθανότητα των εσωτερικών αναστατώσεων και των φυσικών αιγίων (π.χ. ξηρασία, κατά Carpenter), λόγω έλλειψης αρχαιολογικών δεδομένων.

³¹ Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 664-665, 670-671. Η διατήρηση στοιχείων της μυκηναϊκής κεραμικής στους επόμενους ρυθμούς σε Αργολίδα, Ιθάκη, Κορινθία, Αττική, Ισως Θεσσαλία και Νάξο, δεν πρέπει να οφείλεται μόνο σε απογόνους των Μυκηναίων, αλλά και σε αφομοίωση της τέχνης από τους νεόφερτους.

³² Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 662-663.

³³ Ο Desborough (LMTS, 36) αναφέρει πώς η διατήρηση των θαλαμωτών τάφων στην Αργολίδα με ΥΕΙΙΙΓ κεραμική σημαίνει επιβίωση του μυκηναϊκού τρόπου ζωής, ενώ η άποια εξαίρεση δεν σημαίνει αναγκαστικά την παρουσία νέων παρείσακιων στοιχείων. Γενικά η ΥΕΙΙΙΓ κεραμική στο πρωιμότερο στάδιο υποδηλώνει ανδριθωση από την καταστροφή, ενώ στο τελικό στάδιο την αποσύνθεση του μυκηναϊκού πολιτισμού, οπότε οι μυκηναϊκοί οικισμοί είτε ερήμωσαν ολοκληρωτικά ή τμηματικά, είτε καταστράφηκαν ή συνέβη κάτι αλλο. Παλαιότερα ο Desborough ("Protogeometric") αναφέρθηκε στην υπομυκηναϊκή κεραμική ονομάζοντάς την πρωτογεωμετρική.

Η άφιξη των Δωριέων στον ελλαδικό χώρο είχε συνδεθεί παλαιότερα με διάφορους νεωτερισμούς³⁴. Ωστόσο πιο πρόσφατες μελέτες απέδειξαν ότι δεν ευσταθεί η απόδοση στους εισβολείς της εισαγωγής του σιδήρου, της πρωτογεωμετρικής κεραμικής, του ξίφους Naue II, της εφεύρεσης της πόρπης και της εισαγωγής νέων τύπων ταφών και ταφικών εθίμων. Σύμφωνα με τον Broneer, τα διάφορα νεωτερικά στοιχεία πρέπει να ανιχνευθούν σε πηγές πρωιμότερες των Δωριέων, ενώ οι τελευταίοι "ευθύνονταν" μόνο για κάποιες αλλαγές στην αρχή της εποχής του Σιδήρου³⁵. Σε αντίθετη περίπτωση θα είχαν αφήσει στο βορρά ένα πιο μόνιμο πολιτισμό.

Η κοιτίδα των Δωριέων αναζητήθηκε με βάση την κεραμική, που χαρακτηρίστηκε "πρωτογεωμετρική", και διατυπώθηκε η άποψη ότι προέρχονταν από τη Βόρεια Ελλάδα και ειδικότερα από την Ήπειρο και το δυτικό τμήμα της Πίνδου³⁶. Ωστόσο ο Milojcic παρατήρησε ότι ο γεωμετρικός ρυθμός άνθισε μετά την καταστροφή των Μυκηνών, της Τίρυνθας και άλλων περιοχών από τους Δωριείς³⁷. Ο Coulson παρατήρησε ότι κατά την ΥΕΙΙΙΓ υπήρξαν αλλαγές στα σχήματα των αγγείων και τη διακόσμησή τους, οδηγώντας στη δημιουργία του υπομυκηναϊκού κεραμικού ρυθμού, διαφωνώντας με το χαρακτηρισμό του ως "τιρωτογεωμετρικού"³⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι αν και υπήρξαν σε ορισμένες περιοχές σημαντικές αλλαγές στην επιλογή των θέσεων κατοίκησης ή στις συνήθειες που ήταν συνυφασμένες με τη ζωή ή το θάνατο, ωστόσο διατηρήθηκαν ιδιαίτερα στοιχεία του παρελθόντος. Για παράδειγμα στη Θεσσαλία συνεχίστηκε η χρήση θολωτών τάφων, αν και δεν συνοδεύονταν πλέον από μυκηναϊκά αντικείμενα, ενώ οι κιβωτιόσχημοι τάφοι του νεκροταφείου της Σαλαμίνας και του Κεραμεικού, που ανήκουν στην ΥΕΙΙΙΓ, συνοδεύονταν από "πρωτογεωμετρική" κεραμική³⁹. Κατά τον Kilian ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός "εισήχθη" στην Αθήνα το ±1050 π.Χ., ενώ η πρωτογεωμετρική εποχή άρχισε το ±1025 π.Χ.⁴⁰

Ο Desborough υποστήριξε ότι ο θολωτός τάφος υπήρξε θύμα του πρώτου κύματος καταστροφών το ±1200 π.Χ. και ότι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι απλοί λάκκοι ή οι τάφες σε πίθους αντιπροσώπευαν ένα κατώτερο κοινωνικό στρώμα που εξελίχθηκε σε φορέα νέου πολιτισμού. Ειδικότερα θεώρησε τη μονή ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο ως ενδεικτικό στοιχείο νεοφερμένων από την Ήπειρο, όπου κυριαρχούσε ως ταφικό έθιμο, το οποίο επέβαλαν σε δύσους Μυκηναίους επιβίωσαν⁴¹. Σε αυτή την αναστάτωση απέδωσε την ισχυρή πολιτιστική διακοπή, επισημαίνοντας την απουσία

³⁴ Wade-Gery, "The Dorians", 524-525. Heurtley, "Prehistoric Site", 192-194.

³⁵ Broneer, "Mycenaean Fountain", 427.

³⁶ Heurtley, "Prehistoric Site", 192-194. Η αδυναμία εντοπισμού θέσεων αιτιολογήθηκε από το νομαδικό τρόπο ζωής των εισβολέων. Skeat, *Dorians*, 35. Κατά τον Furtwängler οι Δωριείς εισέβαλαν στην Ελλάδα τον 12ο ή 11ο αι. π.Χ. και χαρακτηρίστηκαν ως φορείς του γεωμετρικού ρυθμού.

³⁷ Milojcic, "Wanderung", 13-14. Υποστήριξε ότι ο υπομυκηναϊκός και ο γεωμετρικός ρυθμός αποτέλεσαν την έκφραση δύο διαφορετικών κόσμων.

³⁸ Coulson, *Dark Ages*.

³⁹ Skeat, *Dorians*, 4, 11, 22-29. Για τον πρωτογεωμετρικό ρυθμό (τεχνοτροπία των ομόκεντρων κύκλων) ο Skeat παρατήρησε ότι ήλθε από βόρεια με μεταναστευτικό πληθυσμό και εντοπίστηκε στην ενδοχώρα, αποκλείοντας την πιθανότητα διαθαλάσσιας κίνησης, καθώς απουσιάζουν οι εισαγωγές από νότια.

⁴⁰ Kilian, "Συμβολή", 148-158

⁴¹ LMTS, 34 και 37. Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 660 και 662.

αντικειμένων συριακής ή αιγαιοπατέριας προέλευσης στο τέλος της ΥΕΙΙΙΓ, αν και παρατήρησε ότι διατηρήθηκαν οι επαφές με την Κύπρο⁴².

Ωστόσο ο Kilian απέρριψε την άποψη του Desborough, ενώ ο Snodgrass θεώρησε τον κιβωτιόσχημο τάφο και τις μονές ταφές ως αναζωπύρωση προμυκηναϊκού εθίμου⁴³. Διαρκής χρήση κιβωτιόσχημων τάφων παρατηρήθηκε στη Λευκάδα (ΠΕΙΙΙ-ΜΕ), την Ήπειρο και κεντρική Αλβανία (ΥΕ), την Ιοιλάδα του Αλιάκμονα (Σέσκλο, Ιωλκό, Αγριλιά κατά την ΜΕ-ΥΕ), τις Κυκλαδίδες και την ενδοχώρα⁴⁴. Η επικράτησή τους αποδόθηκε στην παρακμή του μυκηναϊκού τρόπου ζωής, οπότε χρειάζονταν απλούστερους και φθηνότερους τύπους τάφων. Η κεραμική που συνόδευε τους κιβωτιόσχημους τάφους στο νεκροταφείο της Σαλαμίνας και στον αθηναϊκό Κεραμεικό αποδόθηκε τελικά στον "υπομυκηναϊκό" ρυθμό, συγγενικό γρος το ρυθμό του Σιτοβολώνα της ΥΕΙΙΙΓ, του οποίου υπήρξε εξέλιξη και ο οποίος διατηρήθηκε στις Μυκήνες και μετά την καταστροφή της Σιγατοθήκης το ±1150 π.Χ.⁴⁵ Στην Αργολίδα ο κιβωτιόσχημος τάφος εμφανίστηκε λιγότερο συντονισμένα στα τέλη της ΥΕΙΙΙΓ, επομένως δεν υπήρξε "κύμα χρηστών κιβωτιόσχημων τάφων" την εποχή της τελικής καταστροφής του μυκηναϊκού πολιτισμού. Στην Αχαΐα, την Ηλεία και τη Μεσσηνία οι κιβωτιόσχημοι τάφοι και οι ταφές σε πίθους χρονολογούνται στην πρωτογενεμετρική και τη γεωμετρική εποχή, οπότε είναι πιθανόν σε αυτές τις θέσεις να εμφανίστηκε κάποια άλλη ομάδα. Κατά τον Snodgrass οι χρήστες των κιβωτιόσχημων τάφων είτε ήταν επανεμφανιζόμενοι παλαιότεροι κάτοικοι, είτε μετανάστες από άλλα τμήματα της Ελλάδας, είτε Δωριες. Βοιωτοί και Θεσσαλοί εισβολείς, προερχόμενοι από το ελληνικό απόθεμα. Επομένως η αλλαγή δεν προήλθε από κοινωνική ή πολιτική επανάσταση, καθώς ο αιγαιακός κόσμος υπέστη ένα νέο κύμα αναστατώσεων, ενώ κάτι ανάλογο δεν πρέπει να συνέβη σε Κύπρο και Κρήτη, όπου δεν εμφανίστηκε ο κιβωτιόσχημος τάφος.

Αρχικά το έθιμο της καύσης είχε συνδεθεί με την εμφάνιση των Δωριέων, αλλά ήδη ο Desborough ανέφερε ότι εισήχθηκε στο Αιγαίο ιτιθμόν από την Ανατολή κατά την ύστερη ΥΕΙΙΙΓ⁴⁶. Ο Snodgrass παρατήρησε ότι η καύση εκτεινόταν σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονταν από τους τύμβους της Ήπειρου, εμφανίστηκε σποραδικά στους μυκηναϊκούς χρόνους, αλλά καθιερώθηκε κατά την ΥΕΙΙΙΓ, ενώ αντίθετα στην Κορινθία και την Αργολίδα, που συνδέονταν με τις αναστατώσεις της περιόδου, εμφανίστηκε μόλις στο τέλος της Γεωμετρικής εποχής⁴⁷. Νεότερες απόψεις ενίσχυσαν αυτά τα δεδομένα, καθώς επισημάνθηκε η ανάπτυξη του εθίμου της καύσης στην Ανατολή, όπου δεν παρουσιάστηκαν σημαντικές μετοικησεις ιωληθυσμού⁴⁸. Στον ελλαδικό χώρο συνηθίζονταν σε η νεολιθική Θεσσαλία και Αργολίδα, κατά την εποχή του Χαλκού υπήρχε σιγαραδική χρήση τους, κυρίως στο ανατολικό Αιγαίο, ενώ επανεμφανίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην ΥΕΙΙΙΓ εποχή και σε θαλαμωτούς τάφους με κεραμική υπομυκηναϊκού ρυθμού στην Περατή.

⁴² LMTS, 52 και 54.

⁴³ Kilian, "Συμβολή", 148-158. DAG, 184, 186-187. Επικαλέσθηκε την άποψη του Sandars ("Last Mycenaeans", 261) ότι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι δεν κατάγονταν από τα Βαλκάνια και όπως υποστήριξε και ο Deshayes (*Dēras* 250, υπόσ 2), οι κιβωτιόσχημοι τάφοι αποτέλεσαν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του "μπούιρωματος" των κατοίκων της προ-μυκηναϊκής Ελλάδας.

⁴⁴ Hammond, *Migrations*, 148.

⁴⁵ DAG, 314-317.

⁴⁶ LMTS, 71.

⁴⁷ DAG, 190, 266-268, 323.

⁴⁸ Hagg, "Submycenaean Cremation Burials", 207. Πρβλ. Deshayes, *Dēras*, 246. Coulson, *Dark Ages*.

Η προέλευση του σιδήρου επίσης συνδέονταν με την εισβολή των Δωριέων⁴⁹. Ωστόσο ο Hammond παρατήρησε ότι η επεξεργασία του σιδήρου ήταν γνωστή ήδη στη Μακεδονία και από εκεί εισήχθηκε στο νοτιότερο ελλαδικό χώρο (τάφοι Τίρυνθας και Αθήνας, 10ος αι. π.Χ.)⁵⁰. Ο Desborough υποστήριξε την προέλευσή του από τα ανατολικά, όπως και ο Coulson, που υπενθύμισε την εμφάνισή του ήδη σε ύστερους μυκηναϊκούς τάφους στην Αττική και την Αργολίδα⁵¹.

Ο Desborough ανέφερε ότι το ξίφος τύπου Nauè II, η βιολόσχημη πόρπη, που εξαφανίστηκε στις αρχές της Πρωτογεωμετρικής εποχής, και η επιμήκης χάλκινη περόνη εισήχθηκαν από βόρεια, όπου υπήρχε πιο ψυχρός καιρός, ενώ η τοξωτή πόρπη ίσως αποτέλεσε ενδομυκηναϊκή εξέλιξη της βιολόσχημης πόρπης στο τελευταίο μισό της ΥΕΙΙΙΓ⁵². Ο Snodgrass θεώρησε την πόρπη ως στοιχείο εισβολής, απορρίπτοντας την καθιέρωση λόγω αλλαγής των κλιματολογικών συνθηκών⁵³. Αντίθετα απέδωσε αιγαιακή προέλευση στο ξίφος τύπου Nauè II, σημειώνοντας την παράλληλη ανάπτυξή του και στην Κεντρική Ευρώπη. Νεότερες μελέτες επιβεβαίωσαν ότι οι πόρπες και τα ξίφη χρησιμοποιούνταν ήδη από τους Μυκηναίους και η ομοιότητά τους με αντίστοιχα από τη βόρεια Ιταλία και την κεντρική Ευρώπη οφειλόταν είτε σε εμπορικές σχέσεις είτε στην παράλληλη ανάπτυξη σε Αιγαίο και κεντρική Ευρώπη⁵⁴.

Ο Betancourt επιβεβαίωσε τη μείωση θέσεων στην Πελοπόννησο από τα τέλη της ΥΕΙΙΙΒ και σε όλη τη διάρκεια της ΥΕΙΙΙΓ, αν και κάποιες θέσεις επανακατοικήθηκαν κατά την ίδια περίοδο⁵⁵. Ωστόσο παρατήρησε ότι υπήρξε προσφυγικό κύμα σε Αχαΐα και Κεφαλονιά, δηλαδή προς την κατεύθυνση από την οποία θεωρούνταν ότι ήθαν οι εισβολείς, υποστηρίζοντας ότι η καταστροφή παράκτιων περιοχών υποδηλώνει επιδρομή από ναυτικές δυνάμεις, παρά από νομάδες⁵⁶. Απέδωσε γενικά την κατάλυση του ανακτορικού συστήματος στο διάσπαρτο πληθυσμό, την ανειγάρκεια της γραφειοκρατίας και την ευπάθεια της οικονομίας, απορρίπτοντας θεωρίες για επιδημίες, εμπορικές καταστροφές, σεισμούς και κλιματολογικές αλλαγές, καθώς δεν εξηγούσαν τις πληθυσμιακές μετακινήσεις στην Ελλάδα⁵⁷.

Ο Kilian ενδυνάμωσε την άποψη του Betancourt για ενδομυκηναϊκή-ελληνική εξέλιξη, με κύρια στοιχεία τη μείωση του πληθυσμού, την ανάπτυξη της γεωργίας και την υπερθέρμανση της ανακτορικής οικονομίας⁵⁸. Υποστήριξε δε ότι κάποιες φυσικές καταστροφές που συνέβησαν το ~1200 π.Χ. επιβάρυναν το ανακτορικό σύστημα, οδηγώντας σε κατάλυση οχυρώσεων και οικισμών. Θεώρησε τους Δωριείς και δύο οικογένειες κινήθηκαν από τα ΒΔ είτε ως εργατικό δυναμικό, είτε ως μισθοφόρους, που καθιερώθηκαν στο υστερομυκηναϊκό υπόστρωμα, ενώ κάποιες κοινωνικές τάξεις παρήκμασαν, όπως φαίνεται αιτό την εγκατάλειψη των θαλαμωτών τάφων⁵⁹. Δεν αποδέχτηκε την άποψη του Desborough, ότι η παρουσία των Δωριέων συνδεόταν με

⁴⁹ Skeat, *Dorians*, 35.

⁵⁰ Hammond, "Dorian Invasion", 169.

⁵¹ Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 664-665, 670-671 · Coulson, *Dark Ages*.

⁵² LMTS, 53-54 · Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 660 και 662.

⁵³ DAG, 309-310.

⁵⁴ Coulson, *Dark Ages*.

⁵⁵ Betancourt, "Greek Bronze Age", 40-41, 45.

⁵⁶ Πρβλ. DAG, 312.

⁵⁷ Carpenter, *Discontinuity* · DAG, 303-304, υποσ. 3.

⁵⁸ Kilian, "Συμβολή", 148-158.

⁵⁹ Κατά τον Kilian πρόκειται για τους πρώτους Δωριείς που εμφανίστηκαν στην ΥΕΙΙΙΒ2

την εγκατάλειψη πολλών μυκηναϊκών θέσεων στα τέλη της ΥΕΙΙΙΓ και την εμφάνιση ταφών με κεραμική υπομυκηναϊκού ρυθμού σε μυκηναϊκούς οικισμούς, καθώς νεότερες έρευνες έδειξαν ότι και κατά τη μυκηναϊκή εποχή γίνονταν ταφές ενιός των οικισμών⁶⁰. Στην κεραμική ο υπομυκηναϊκός ρυθμός αποτελούνταν από συνδυασμό διακοσμητικών θεμάτων της μυκηναϊκής εποχής με νέα, ενώ δεν άλλαξαν τα σχήματα των οικιακών σκευών και στην κοροπλαστική διατηρήθηκε η πότνια με τα υψηλέντα χέρια. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η απουσία ταφών με όπλα στις αρχές της ΥΕΙΙΙΓ φάσης, όπως συνέβαινε σε περιόδους αλλαγής ή μετάβασης σε νέα κοινωνική δομή. Είναι πιθανόν οι Δωριείς να εγκαταστάθηκαν ειρηνικά και να εκμυκηναΐστηκαν, όπως παρατηρείται στη διατροφή και τον καλλωπισμό. Παρατήρησε ότι ο αστικός τρόπος ζωής πντικαταστάθηκε αιτό την κατοίκηση σε αγροκτήματα με οικίες ορθογώνιας κάτοψης που το ένα άκρο απέληγε σε αψίδα, αποδίδοντας τα νέα στοιχεία στους νεόφερτους. Αντίθετα ο Coulson δεν συνέδεσε την αψιδωτή οικία με σαμαρωτή στέγη με τον ερχομό των Δωριέων, καθώς αυτός ο τύπος οικίας είχε εμφανιστεί στην Ελλάδα κατά την ΠΕ και ΜΕ εποχή και επανεμφανίστηκε τον 11ο αι. π.Χ.⁶¹. Κατά τον Fagerström πρόκειται για αυτόχθονη ανάπτυξη λόγω κοινωνικών αναγκών και οικονομικών αλλαγών, ενώ κατά άλλη άποψη ίσως να πρόκειται για απλή αναβίωση⁶².

⁶⁰ LMTS, 259.

⁶¹ Coulson, *Dark Ages*.

⁶² Fagerström.

ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ «ΔΩΡΙΕΩΝ»

Σύμφωνα με τον Τυρταίο οι Ηρακλείδες και οι Δωριείς ξεκίνησαν από κοινού από τη Δωρίδα, ενώ κατά τον Πίνδαρο ήρθαν μαζί από την Πίνδο, αποτελούμενοι από τους Υλλείς που κατάγονταν από τον Ηρακλή, και από τους Δυμάνες και Πάμφυλους που κατάγονταν από τον Αιγιμιό⁶³. Ο Ηρόδοτος ανέφερε ότι οι Δωριείς κατοικούσαν στη Φθιώτιδα την εποχή του Δευκαλίωνα, πριν αποτελέσουν διακριτή ομάδα⁶⁴. Με αρχηγό τον Δώρο μετακινήθηκαν στα βόρεια της Θεσσαλίας, κάτω από την Όσσα και τον Όλυμπο. Λίγο πριν από τον Τρωικό πόλεμο μέσω Ιστιαιώτιδας μετακινήθηκαν στην Πίνδο, όπου ονομάστηκαν "Μακεδνοί", μετά στη Δωρίδα, κάτω από την Οίτη (τη Δρυοπίδα), και από εκεί στην Πελοπόννησο, όπου ονομάστηκαν "Δωριείς". Άν και στην ιστορία του Αιγιμιού ο Ηρόδοτος παρέδωσε ότι η Δωρίδα ήταν ο τελευταίος σταθμός πριν την Πελοπόννησο, στην ιστορία του Έχεμου ανέφερε ότι παρέμειναν στον Ισθμό και μετά από 100 έτη οδηγήθηκαν από τους τρεις γιους του Αριστόμαχου στην Πελοπόννησο, καταλαμβάνοντας το Άργος, τη Σπάρτη και τη Μεσσηνία⁶⁵. Ο Wade-Gery συνδέοντας τις δύο ιστορίες κατέληξε ότι οι Ηρακλείδες περίμεναν στα σύνορα της Πελοποννήσου να ενωθούν με τους Δωριείς και να τους επαναφέρουν νικηφόρα⁶⁶.

Κατά τον Hammond με το γενικό όνομα "Δωριείς" ο Ηρόδοτος εννοούσε ένα από τα πολλά φύλα, σχηματισμένο από νομάδες, που συνδέονταν με τη "δωρική εισβολή", και διαφορετικό από το παρακλάδι με το οποίο ασχολήθηκε ο Θουκυδίδης. Παρατήρησε ότι μετά από μία μακρά περίοδο αναστατώσεων οι "Δωριείς" διακρίθηκαν σε Υλλείς, Δυμάνες και Πάμφυλους, από τους οποίους οι Υλλείς με αρχηγό τον Ύλλο έφθασαν στον Ισθμό, ενώ οι Δυμάνες αντιπροσώπευαν το δυτικό τμήμα των

⁶³Τυρτ. απόσπ. 2· Πίνδ. Πινθ., I.65. Ο Αιγιμιός ήταν βασιλιάς της βόρειας Θεσσαλίας.

⁶⁴Ηροδ. i. 58.

⁶⁵Ηροδ. ix. 26-27.

⁶⁶Wade-Gery, "The Dorians", 526-527.

"Δωριέων" που πέρασε μέσω Ρίου. Σχεύόν ταυτόχρονα με τους τελευταίους έφθασε στην Ηλεία, μέσω Αιτωλίας, ένας ανώνυμος λαός⁶⁷.

Ο Skeat δέχτηκε πως οι Δωριείς τιρωτοεμφανίστηκαν στα βουνά της Πίνδου, επισημαίνοντας ότι επί Τυρταίου διαμορφώθηκε η άποψη πως "μητρόπολη των Δωριέων" ήταν η Δωρίδα⁶⁸. Ανέφερε ότι οι Δωριείς με αρχηγό τον Αιγιαλό συνεπλάκησαν με τους Λαπίθες και ζήτησαν τη βοήθεια του Ηρακλή, προσφέροντάς του ως αντάλλαγμα το 1/3 του δωρικού βασιλείου. Ο Ηρακλής συμφώνησε και εκδίωξε τους Λαπίθες σκοτώνοντας το βασιλιά τους Κόρωνα. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αιγιαλού εγκαταστάθηκαν ως Δωριείς στη ΝΔ Θεσσαλία. Η καταστροφή οικισμών και η επιλογή νέων θέσεων με φυσική οχύρωση υποδηλώνει ότι δεν υπήρξε ειρηνική μετάβαση.

Ο Milojcic επεσήμανε ότι οι καταστροφές στα Βαλκανια και την Ανατολή; ήταν σύγχρονες και ότι οι εισβολείς πρέπει να προέρχονταν από βόρεια (Μακεδονία·Θράκη-Ελλήσποντος), καθώς υπήρξε καταστροφή οικισμών ακόμα και κατά την άνθιση του μυκηναϊκού πολιτισμού, φέρνοντας μαζί τους πόρπες, αιχμές δοράτων, κεραμική κ.ά⁶⁹. Αρχικά τον 13ο αι. έφθασαν μόνο στη Μακεδονία, μετά προχώρησαν νότια και με την πάροδο του χρόνου εξουθένωσαν το μυκηναϊκό κόσμο με χρόνιους αγώνες. Τον 11ο αι. ένα θεύτερο κύμα, προερχόμενο από τον Ιλλυρικό και το βορειοανατολικό χώρο, έδωσε το τελειωτικό κτύπημα στα αιτομεινάρια του μυκηναϊκού κόσμου. Τον 9ο-8ο αι. μεγάλες ομάδες από Ιλλυριούς μετανάστευσαν από τη Βοσνία και τη Μακεδονία προς την Ελλάδα. Οι Δωριείς ή οι ΒΔ Έλληνες πρέπει να ανήκαν στους φορείς του δεύτερου τμήματος που ήταν καθαρά θρακικό.

⁶⁷ Ή απονομή, "Dorian Invasion", 151, 156, 164. Ο ιελετητής επεσήμανε ότι η "δωρική" διάλεκτος χωρίστηκε σε δύο τμήματα, σε αυτό της ΒΔ Ελλάδας που κάλυπτε την Ηλεία και την Αιτωλία και στο δωρικό που κάλυπτε τη Λακωνία, την Αργολίδα, την Κορινθία και τη Μεγαρίδα.

⁶⁸ Skeat, *Dorians*, 4, 11, 53, 55-56. Πρβλ. Τυρτ. απόσπ. 2.

⁶⁹ Milojcic, "Wanderung", 14-15. Πρβλ. Heurtley, "Vardaróftsas", 57. Heurtley, "Prehistoric Site", 192-194. Στα τέλη της εποχής του Χαλκού αφήχθηκαν εισβολές στη Μακεδονία από την περιοχή του Δούναβη, ωθώντας τα θεσσαλικά-μακεδονικά φύλα στη βόρεια Θεσσαλία.

ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΕΙΣΒΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Η αναστάτωση που επικράτησε στον ελλαδικό χώρο ορίστηκε ως "δωρική εισβολή", "κάθιδος των Δωριέων" και "επιστροφή των Ηρακλειδών"⁷⁰. Θεωρήθηκε ότι στο τέλος της εποχής του Χαλκού συνέβη μία ευρύτερη κίνηση λαών από το βορρά, στα πλαίσια της οποίας ανήκει και το ελληνικό τμήμα⁷¹. Οι εισβολείς ονομάστηκαν Δωριείς, συνδέθηκαν με τον Ηρακλή και αναφέρθηκε ότι διείσδυσαν βαθμιαία στα μυκηναϊκά εδάφη⁷². Διατυπώθηκε η-άποψη ότι στα τέλη της ΥΕΙΙΙF (1075 π.Χ.) κάποιοι εισβολείς πέρασαν, μέσω της κεντρικής Ελλάδας, στην Ήπειρο ή τη δυτική Θεσσαλία, και την Πρωτογεωμετρική εποχή κάποιοι άλλοι ερχόμενοι από τη ΒΔ Ελλάδα, αφού διέσχισαν το δυτικό τμήμα του Κορινθιακού, έφθασαν στην Πελοπόννησο. Συγκρούσθηκαν με τον εγγονό του Αγαμέμνονα, τον Τεισαμενό, με αποτέλεσμα να δοθεί το τελικό κτύπημα στην αχαϊκή δύναμη της Πελοποννήσου και στην κυρίως Ελλάδα, χωρίς όμως να εισβάλουν στην Αθήνα. Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρήθηκε ότι υπήρξε συγχώνευση πληθυσμού και πολιτισμού.

Σύμφωνα με μία άποψη το ±1192 π.Χ. κάποιοι περιθωριακοί Μυκηναίοι- "Δωριείς" και οι σύμμαχοί τους, με την ονομασία "Λαοί της Θάλασσας", επιτέθηκαν στην Αίγυπτο, όπου νικήθηκαν από τον Ραμσή III⁷³. Κατά την επιστροφή τους επιτέθηκαν στην Κρήτη και την Πύλο και στη συνέχεια με τη βοήθεια των Ηρακλειδών, μέσω

⁷⁰ "Δωρική εισβολή": Wace, "Crete and Mycenae", 466-467. Κατά το μελετητή συνέβη το 1104 π.Χ. περίπου και ξεκίνησε από τη Μακεδονία, σημαίνοντας τη βίαιη καταστροφή του μινύειου-μυκηναϊκού πολιτισμού. Ανέφερε ότι η δωρική διάλεκτος αποτελούσε ανάμειξη της γλώσσας των εισβολέων με την αιολική (;) διάλεκτο του τριδωρικού στοιχείου. Μυλωνάς, "Προϊστορικοί κάτοικοι", 4, 28. "Επιστροφή των Ηρακλειδών": Broneer, "Mycenaean Fountain", 426· ιδίου, "Dorian Invasion", 113· Miltner, "Wanderung", 62-63.

⁷¹ Daniel, "Dorian Invasion", 107.

⁷² LMTS, 72, 234, 246-247, 255, 260. Ο Desborough υποστήριξε ότι οι εισβολείς ήρθαν από τη ΒΔ Ελλάδα, επειδή βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι στην Αχαΐα, την Ήλεία και τη Μεσσηνία, άποψη που έχει απορρίφθει, σχετικά με την προέλευση αυτού του τύπου τάφου. Θεώρησε ότι οι εισβολείς, είτε μέσω Φωκίδας, Βαιωτίας και Ισθμού έφθασαν στην Αργολίδα, τη Λακωνία και τη Μεσσηνία, είτε ήρθαν από τη ΒΔ Ελλάδα, χωρίς μακεδονική ιγροέλευση.

⁷³ Nixon, *Dorians*, 116, 117, 121, 123, 147-150· Πρβλ. LMTS, 215κ.ε.

Βοιωτίας και Κορινθιακού κόλπου, έφθασαν στην Κορινθία, την Αχαΐα και την Ηλεία. Επειδή η δωρική διάλεκτος κυριάρχησε στο νότιο και ανατολικό τμήμα της χερσονήσου, είναι πιθανό οι Δωριείς να εισχώρησαν από τις ορεινές περιοχές της Αρκαδίας, έχοντας έρθει από τα βόρεια και μετά να ξεχύθηκαν στις πεδιάδες. Η επιδμενη καταστροφή των Μικηνών συνέβη το ±1150 π.Χ. (καταστροφή του Σιτοβολώνα) ή το ±1130 π.Χ., όταν εμφανίστηκαν νέα ανθρωπολογικά στοιχεία.

Σύμφωνα με την αρχαία γραμματεία οι Ήρακλείδες δεν αποτελούσαν φύλο, αλλά πατρία, καταγόμενη από τον Ήρακλή⁷⁴. Ο ήρωας βοήθησε τους Δωριείς στη Θεσσαλία εναντίον των Λαππιθών και ο Αιγιμίδος - γιος του Δώρου - ξεπλήρωσε την υπόσχεσή του στον Ήρακλή δίνοντας το 1/3 της γης του στους απογόνους του⁷⁵. Όταν δύνατος ο Ήρακλείδης Ύλλος επιχείρησε να εισβάλει στην Πελοπόννησο και σκοτώθηκε από τον Έχεμο, οι Δωριείς αν και είχαν φθάσει στα όρια του μυκηναϊκού κόσμου, δεν κατόρθωσαν να απειλήσουν τα εδάφη του⁷⁶. Ωστόσο κατά τον Αιτολλόδωρο πριν διεξαχθεί ο Τρωικός πόλεμος οι Ήρακλείδες πέρασαν τον Ισθμό επιτυχώς και κατέλαβαν όλες τις πόλεις της Πελοποννήσου, αλλά αποσύρθηκαν μετά από ένα χρόνο, λόγω πανούκλας⁷⁷. Ο Παυσανίας δύνατος απέρριψε αυτή την εκδοχή συμφωνώντας με τη μαρτυρία του Ηροδότου⁷⁸. Παρέδωσε ότι οι Δωριείς ήλθαν στην Πελοπόννησο μέσω Ρίου, οδηγούμενοι από Ήρακλείδες και από τον Όξυλο που έφερε πολλούς από την Αιτωλία. Ο τελευταίος τους συμβούλευσε να κινηθούν από τη Ναύπακτο στο Μολύκρειο και από εκεί όχι μέσω Ηλείας, αλλά μέσω Αρκαδίας (ο Ήρακλείδης Κρεσφόντης, γιος του Αριστομάχου, ιταντρεύτηκε την κόρη του αρκάδα θασιλιά Κύψελου). Ωστόσο οι αρχηγοί των Δωριέων ενδιαφέρονταν για την Αργολίδα⁷⁹.

Ο Hammond ακολούθησε τη μαρτυρία του Θουκυδίδη και χρονολόγησε την πτώση της Τροίας το ±1200 π.Χ., την πρώτη αποτυχημένη δωρική εισβολή υπό τον Ύλλο το ±1220 π.Χ., την εισβολή Θεσσαλών και Βοιωτών το ±1140 π.Χ. και τη δωρική κατάληψη της Πελοποννήσου το ±1120 π.Χ.⁸⁰ Κατά το μελετητή μετά τον Τρωικό πόλεμο ακολούθησαν εμφύλιοι πόλεμοι, ενώ το μόνο στοιχείο που συνάδει στο φόβο επιθέσεων από βόρεια είναι το οχυρωματικό τείχος του Ισθμού. Όταν τελικά οι Δωριείς κατάφεραν να εισβάλουν, αποτελούμενοι από τρία φύλα, κατευθύνθηκαν από τη Δωρίδα, μέσω Δελφών, προς τη Ναύπακτο, όπου ενώθηκαν με τον αρχηγό των Αιτωλών Όξυλο. Περνώντας στο Ρίο οι Αιτωλοί οδηγήθηκαν στην Ηλεία, ενώ οι Δωριείς διέσχισαν την Αρκαδία και μέσω Λέρνας και Ναυπλίας, έφθασαν στην

⁷⁴ Ομ. ΙΙ. B.666.

⁷⁵ Διόδ. Σικ. iv.37.3- iv.58.6.

⁷⁶ Ηροδ. ix.26· Παυσ. viii.5. Ενόψει αυτού του κινδύνου υψώθηκε στα τέλη της ΥΕΙΙΙΒ το τείχος του Ισθμού. Πρβλ. Stubbings, "Recession", 352.

⁷⁷ Αιτολλόδ. ii.8.2· Λέγειν γάρ οὐ γῆς, ἀλλὰ γενεᾶς καρπὸν τρίτον καὶ στενυγράν τὴν εὔρυγάστορα, δεξιάν κατὰ τὸν ισθμὸν ἔχοντι τὴν θάλασσαν.

⁷⁸ Παυσ. i.41: αὗτη καλοῦτο ὁ δρθῖνος στρατεία τῶν Ήρακλείδων ἐς Πελοπόννησον Ὅρεστου θασιλεύοντος, viii.5.6.

⁷⁹ Hammond, "Literary Tradition", 692. Πρβλ. Παυσ. v.3.6κ.ε.. Στράβ. 357: Τούτου δ' ἀπόγονον ὑπάρξαντα Όξυλον φίλον τοῖς περὶ Τήμενον Ήρακλείδαις ἡγήσασθαι τε τὴν ὄδὸν κατιοῦσιν εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ μερίσαι τὴν πολεμίαν αὐτοῖς χώραν καὶ τάλλα ὑποθέσθαι τὰ περὶ τὴν κατάκτησιν τῆς χώρας. ἀντὶ δὲ τούτων λαβεῖν χάριν τὴν εἰς τὴν Ηλείαν κάθοδον προγονικὴν οὖσαν.

⁸⁰ Hammond, "Literary Tradition", 690 · Hammond, Migrations. 130, 133-134, 141. Κατ' αυτόν η ΥΕΙΙΙΓ διήρκεσε από το 1180-1100 π.Χ. Πρβλ. Πρβλ. Θουκ. i.12.1-3· Ηροδ. Ix.26-27· Παυσ. viii.5.

αργολική πεδιάδα, νίκησαν τον Τεισαμενό (γιο του Ορέστη) και ίδρυσαν το Τημένιο, προς τιμήν του αρχηγού των Ηρακλειδών Τημένου. Μεταξύ 1120-1100 π.Χ. καταλήφθηκαν η Λακωνία, η Μεσσηνία, η Μήλος, η Θήρα, αν και αρχικά το απέφυγαν, η Αχαΐα, οι περιοχές του Ισθμού και τμήματα της Φωκίδας¹.

¹Hammond, "Literary Tradition", 678κ.ε.

Η ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΥΕ III Γ

Η ΥΕΙΙΙΓ εποχή χαρακτηρίζεται από έντονες αλλαγές και γεγονότα που οδήγησαν σε μεγάλες ανακατατάξεις. Αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στα δσα προηγήθηκαν κατά τον 13^ο αι. π.Χ. και όχι μόνο στα δσα συνέβησαν τον επόμενο αιώνα, με αποκορύφωμα τις εισβολές που εξουθένωσαν το μυκηναϊκό κόσμο. Συγκεκριμένα, οι Μυκηναίοι έχοντας ήδη επιβαρυνθεί από την εκστρατεία στην Τροία (\pm 1280 π.Χ.), προχώρησαν στο β' μισό του 13^ο αι. π.Χ. σε ενίσχυση των οχυρώσεων, διτως οπις Μυκήνες, και στην κατασκευή τείχους στον Ισθμό από το φόρτο κάποιων ορατών εξωτερικών κινδύνων. Το \pm 1210 π.Χ. παρατηρήθηκαν οι πρώτες αναστατώσεις και καταστροφές στα ανάκτορα, ενώ κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αι. π.Χ. πρέπει να ακολούθησε μία μακρόχρονη σειρά εισβολών που οδήγησε σε εκτεταμένες ερημώσεις και εγκατάλειψη των κατεστραμμένων θέσεων (Χάρτες 2 και 3). Την ίδια περίοδο επικράτησε στην ανατολική Μεσόγειο ένα γενικευμένο κλίμα αναστατώσεων, που ισχροκλήθηκε από τους αιγαίοκαλούμενους "Λαούς της Θάλασσας".

Ωστόσο οι νεοφερμένοι δεν πρέπει να ευθύνονταν εξολοκλήρου για τους κλυδωνισμούς που οδήγησαν στην κατάλυση των μυκηναϊκών ανακτόρων. Σε αυτή τη διαπίστωση οδηγούν δεδομένα, διτως η εγκατάλειψη σε μεγάλο βαθμό περιοχών που κατέλαβαν, αλλά και η διατήρηση παλαιότερων εθίμων που σχετίζονταν με τη ζωή και το θάνατο. Η έρευνα έχει αποδείξει πως δσα θεωρούνταν ως νεωτερισμοί των εισβολέων, είτε ήταν ήδη γνωστά στους Μυκηναίους, είτε εισήχθηκαν από περιοχές άλλες από αυτές που προέρχονταν τα νέα φύλα ή ήταν απλά εσωτερικές εξελίξεις. Οι εισβολείς ήταν βουκόλοι, χαρακτηριζόμενοι από ημινομαδικό τρόπο ζωή και ίσως προέρχονταν από ένα ελληνικό απόθεμα που είχε επιβιώσει στις παρυφές του μυκηναϊκού κόσμου. Επομένως δεν ήσαν σε θέση να ανατρέψουν με μιας δ.τι επικρατούσε για αιώνες. Άλλωστε οι εμπορικές επαφές του μυκηναϊκού κόσμου με τον εξωτερικό περίγυρο δεν πρέπει να διακόπηκαν ακαριαία, καθώς σε περιοχές διπλαίς η Κύπρος και η Κιλικία βρέθηκαν αγαθά ΥΕΙΙΙΓ εποχής, προερχόμενα από τον ελλαδικό χώρο. Σε αυτά τα πλαίσια άλλαξε και η αντίληψη για το χαρακτηρισμό του διαστήματος από το 1125 έως και τα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ., οπότε καταλύθηκαν τα μυκηναϊκά βασίλεια. Δεν πρόκειται για "υπομυκηναϊκή" εποχή, αλλά για πρωτογενεμετρική. Ο χαρακτηρισμός "υπομυκηναϊκός" μπορεί να αποδοθεί μόνο στο

κεραμικό ρυθμό που αναπτύχθηκε στα υπολείμματα του μυκηναϊκού κόσμου, τον “Πυκνό”.

Τα βαθύτερα αίτια αυτής της αναστάιωσης πρέπει να προέρχονται από ένα συγκερασμό γεγονότων, αποτελούμενων τόσο από εξωτερικές αναστατώσεις, όσο και από εσωτερικά αίτια που οδήγησαν στην κατάρρευση ενός ήδη παρακμάζοντος συστήματος. Πρόκειται πιθανόν για εμφύλιες συρράξεις που σε συνδυασμό με κάποια οικονομική δυσπραγία και δυσμενείς καιρικές συνθήκες, προκάλεσαν την εξουθένωση των μυκηναϊκών βασιλείων και τη σταδιακή υποχώριση της δύναμής τους στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ.

Αυτά τα γεγονότα είχαν ως κύριο επακόλουθο τη συρρίκνωση των εμπορικών δραστηριοτήτων και τη μείωση των θέσεων από το 1025 έως το 950 π.Χ. Παράλληλα αναπτύχθηκε ιδιαιτέρως η γεωργία. Η ΒΑ Πελοπόννησος με τις εύφορες και ευρύχωρες πεδιάδες πρέπει να εκμεταλλεύθηκε τις ευνοϊκές συνθήκες που της παρέχονταν και σταδιακά προχώρησε στην ανάπτυξή της. Πρέπει να είχαν καταλαγιάσει πλέον οι συνθήκες αντίθεσης και βαθμιαία έως τα μέσα του 10ου αι. ίσως δημιουργήθηκαν οι απαραίτητες συνθήκες για την επέκταση των υπαρχόντων οικισμών, τη δημιουργία νέων και την ανάπτυξη της μνημειώδους και οικιστικής αρχιτεκτονικής του 9^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ. Παράλληλα καθιερώθηκαν τα έθιμα ταφής (και όχι καύσης των νεκρών) και οι τύποι τάφων, ενώ προκειμένου να καλυφθούν οι αναπτυσσόμενες ανάγκες επικοινωνίας πρέπει να βελτιώθηκε το οδικό πλέγμα.

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ

Κατά το β' μισό του 13^{ου} αι. π.Χ. πρέπει να διαφάνηκαν οι πρώτες ενδείξεις ανησυχίας για την ασφάλεια της περιοχής της Κορινθίας, οπότε και χρονολογείται η κατασκευή του τείχους στον Ισθμό⁸². Τα λευκά του τείχους διατηρούνται νότια του ιερού της Ισθμίας καθώς έχει υποτεθεί ότι στρέφονταν ΒΔ. προς το χώρο όπου μεταγενέστερα δημιουργήθηκε το ιερό, ενώ στη συνέχεια στρέφονταν προς την κατεύθυνση του Κορινθιακού κόλπου⁸³. Στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. με την καταστροφή του οικισμού των Ζυγούριών στην περιοχή της Κλεωναίας-και την εγκατάλειψη-της θέσης-της-νέας Κορίνθου στην περιοχή της Κορινθίας άρχισαν να διαφαίνονται οι πρώτες ενδείξεις αναστάτωσης. Ωστόσο συνεχίστηκε η κατοίκηση στη Γωνιά, στη θέση Κοράκου, στην αρχαία Κόρινθο και στην Ισθμία, ενώ η νέα Κόρινθος επανακατοικήθηκε πιθανόν από το 1125 π.Χ. (Χάρτης 3). Αυτή την εποχή θεωρείται ότι υπήρξε ένα κύμα αναστατώσεων που άρχισε να επεκτείνεται, αλλά πρέπει να κράτησε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η εμφάνιση των "Λαών της Θάλασσας" πρέπει να είχε επιφέρει μεγάλες αναστατώσεις στις επαφές των μυκηναϊκών κέντρων με την ανατολική Μεσόγειο, επηρεάζοντας την έκταση των εμπορικών δραστηριοτήτων. Οι συνθήκες αυτές σε συνδυασμό με την εμφάνιση νέων φύλων που ωθούνταν προς τα νότια από τις βόρειες και βορειοδυτικές παρυφές του μυκηναϊκού κόσμου και διάφορες εσωτερικές αναταραχές, άλλαξαν σταδιακά την εικόνα διαρκούς άνθησης των ανακτορικών κέντρων.

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη οι Δωριείς εισέβαλαν στην Κορινθία από το Άργος, έχοντας ως πρώτο έρεισμα το Σολύγειο λόφο⁸⁴. Αρχηγός των Δωριέων ήταν ο Αλήτης, ο γιος του Ιππότη, στον οποίο παρέδωσαν την εξουσία οι δύο τελευταίοι

⁸²Στράβ. viii.6.10 (C.372).

⁸³Broneer, "Excavations, 1957-1958", 334κ.ε.. Broneer, "Cyclopean Wall", 346-362, Pls 80-84· Broneer, "Cyclopean Wall, Addendum", 25-35, Pls 3, 4· Παπαχατζής, Κορινθιακά, 29-31, υποσ. 4.

⁸⁴Θουκ., iv.42.2.: ... ὁ Σολύγειος λόφος ἐστὶν, ἐφ' ὃν Δωριῆς τὸ πάλαι ἕδρυθέντες τοῖς ἐν τῇ πόλει Κορινθίοις ἐπολέμουν οὖσιν Αἰολεῦσιν.

βασιλείς της Κορίνθου, ο Δωρίδας και ο Υανθίδας⁸⁵. Νεότεροι μελετητές έχουν υποστηρίξει την άποψη πως οι «Δωριέις» διαπεραιώθηκαν στην Κόρινθο ερχόμενοι από το Μαλιακό κόλπο, ενώ οι Λαπίθες που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στη Γονούσσα συνέπραξαν με τους εισβολείς στην κατάληψη της Κορινθίας⁸⁶. Τα πρώτα ισχυρά στοιχεία αναστατώσεων εμφανίστηκαν το ±1075 π.Χ., ηθώς παραθαλάσσιοι οικισμοί είτε καταστράφηκαν, δπως της Θέσης Κοράκου, είτε εγκαταλείφθηκαν, δπως η νέα Κόρινθος και το Ηραίο⁸⁷. Την ίδια εποχή οικισμοί πάνωσε λόφο με εποπτεία προς τη θάλασσα καταστράφηκαν, δπως η Γωνιά, ή εγκαταλείφθηκαν, δπως η Αγία Κυριακή. Αντίθετα η αρχαία Κόρινθος και η Ισθμία φαίνεται πως επιβίωσαν και με το πέρασμα του χρόνου εξελίχθηκαν σε σημαντικές οικιστικές και λατρευτικές θέσεις.

Η περιοχή της Κορινθίας αρχικά πρέπει να διοικούνταν από το δωρικό Άργος, αλλά αργότερα αποσπάστηκε από αυτό και μετατράπηκε σε ανεξάρτητη δωρική επικράτεια. Η περιοχή στα δρια με τη Μεγαρίδα αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης ήδη από τα μέσα του 10ου αι. π.Χ. Το τμήμα των «Δωριέων» που είχε εγκατασταθεί στην Κόρινθο, συμπράττοντας με τους συγγενείς τους από το Άργος, κινήθηκαν μερος τα εδάφη της περιοχής που έκτοτε αποτέλεσε τη Μεγαρίδα με τελική κατεύθυνση την Αττική, όπου τελικά αναχαιτίστηκαν⁸⁸. Την περίοδο της σύγκρουσης η περιοχή του Ηραίου, του Πείραιου και μεγάλο τμήμα των Γερανείων και των παραλίων ως τον Κρομμυώνα δεν ανήκαν στο νεοσύστατο κράτος της Κορίνθου. Οι «Δωριέις» κατέλαβαν την περιοχή και ίδρυσαν με έδρα τα Μέγαρα το κράτος της Μεγαρίδας. Οι Κορίνθιοι απέσπασαν την περιοχή του Ηραίου το ±900 π.Χ, αλλά σύντομα οι Αργείοι και οι Μεγαρείς συνασπίστηκαν και νίκησαν τους Κορίνθιους, με αποτέλεσμα το ±850 π.Χ. οι Μεγαρείς να προσαρτήσουν την περιοχή του Ηραίου, της Περαχώρας και τμήμα των Γερανείων και των παραλίων ως και τον Κρομμυώνα, ενώ το ±800 π.Χ. οι Αργείοι ίδρυσαν το ναό της Ήρας στη θέση που τελέον μετονομάστηκε σε Ηραίο⁸⁹. Το ±740 π.Χ. οι Κορίνθιοι προσάρτησαν την Περαχώρα και έκτισαν το ναό της Ήρας Λιμενίας, ενώ το ±735 π.Χ. κυριάρχησαν στην ευρύτερη περιοχή και υπέταξαν τους Μεγαρείς⁹⁰. Λίγο μετά το 720 π.Χ. οι Μεγαρείς τα ανέκτησαν με αρχηγό τον Όροππο, νικητή των Ολυμπιακών αγώνων⁹¹. Ωστόσο στα τέλη του 8^ο αι. π.Χ. οι Κορίνθιοι επικρύτησαν στην Περαία και την Ηραία, περιλαμβανομένης της Οινόης στον Κορινθιακό κόλπο και της Κρομμυωνίας στον Σαρωνικό, και έκτισαν ως ευχαριστήριο στον Ισθμό ένα ναό αφιερωμένο στον Ποσειδώνα.⁹²

⁸⁵ Πλασ. II.4.3: Τούτων βασιλευόντων Δωριεῖς στρατεύουσιν ἐπὶ Κόρινθον, ἡγεῖτο δὲ Ἀλήτης ἡπόπτου <τοῦ> Φύλαντος τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἡρακλέους. Δωρίδας μὲν οὖν καὶ Υανθίδας παραδόντες τὴν βασιλείαν Ἀλήτῃ καταμένουσιν αὐτῷ, τῶν δὲ Κορινθίων ὁ δῆμος ἔξεπεσεν ὑπὸ Δωριέων κρατηθεῖς μάχῃ.

⁸⁶ Σακελλαρίου, "Ανασύνταξη", 19.

⁸⁷ Η θέση ονομάστηκε Ηραίο μετά την ίδρυση του νερού της Ήρας το ±800 π.Χ. από τους Αργείους.

⁸⁸ Σακελλαρίου - Φαράκλας, Μεγαρίς, xxiv, 21-22.

⁸⁹ Perachora, I, 33· Dunbabin, "History of Corinth", 64· Sakellariou - Faraklas, Corinthia-Cleopatrae, 49.

⁹⁰ Hammond, "The Peloponnese", CAH III.3, 334· Hammond, History, 107.

⁹¹ Πλούτ. Ελληνικά Ζητήματα, 17.295D. Είναι πιθανόν ο Πλούταρχος να αναφέρεται στην περίοδο μεταξύ 700 και 570/560 τ.Χ. Πρβλ. Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleopatrae, 61· Σακελλαρίου - Φαράκλας, Μεγαρίς, 22, 25.

⁹² Σχόλια στον Πλούτ., Ευθύδ., 292e· Σχόλια στον Πίνδ., Νέμ., 7.105· Hammond, "The Peloponnese", CAH III.3, 334. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι τα δρια Κορινθίας και Μεγαρίδας οριστικοποιήθηκαν το 570/560 π.Χ.: Sakellariou - Faraklas, Corinthia-Cleopatrae, 49.

Τα σύνορα μεταξύ Κορινθίας και Επιδαυρίας πρέπει να βρίσκονταν βόρεια του Κόρφου, στο ακρωτήριο Σπείραιον⁶³. Γειτνίαζε επίσης με το βορειοανατολικό τμήμα της Αργείας, ενώ με την Κλεωναία την χώριζε το δρός Απέσας (σύγχρ. Φουκάς). Στα δυτικά συνόρευε με το βορειοανατολικό άκρο της Φλειασίας και από τη Σικουωνία χωριζόταν από τον ποταμό Νεμέα, που πηγάζει από την περιοχή της αρχαίας Νεμέας και εκβάλλει στον Κορινθιακό κόλπο, στην περιοχή του σημερινού Βραχατίου⁶⁴.

⁶³Θουκ. viii.10.3: *Σπείραιον τῆς Κορινθίας. Ἐστὶ δὲ λιμὴν ἐρῆμος καὶ χοραῖος πρὸς τὰ μεθόρια τῆς Ἐπιδαυρίας*. Ο Πτολεμαίος (iii.14.33) και ο Πλίνιος, (*Historia Naturalis*, v.18 και iv.57) αναφέρουν το ακρωτήριο Σπείραιον ως παράκτιο σημείο μεταξύ Επιδαυρίας και Κεγχρεών. Ο Fowler ("Corinthia", 22-23) στηρίζομενος στην εκτίμηση του Σκύλακα ότι η Μεγαρίδα απέιχε από την Επιδαυρία 300 στάδια (53.580μ.), συμπέρανε ότι τα δρια μεταξύ Κορινθίας και Επιδαυρίας πρέπει να ήταν νότια του ορμίσκου του Σοφικού. Επομένως το λιμάνι Σπείραιον που αναφέρει ο Θουκυδίδης πρέπει να ήταν ο ορμίσκος του Κόρφου και το ακρωτήριο Σπείραιον που αναφέρουν ο Πτολεμαίος και ο Πλίνιος το σύγχρονο Τραχήλι. Ωστόσο οι σχολιαστές που προηγήθηκαν του Bölte ("Speiraios", 1592-1599) και βασιζόμενοι στον Θουκυδίδη αναφέρουν ότι το ακρωτήριο Σπείραιον ήταν βόρεια του Κόρφου και ότι το λιμάνι Σπείραιον ήταν ο ορμίσκος του Φραγκολίμανου.

⁶⁴Σιράβ. viii.6.25: ... ὅριζει δὲ τὴν Σικουωνίαν καὶ τὴν Κορινθίαν ποταμὸς Μεμέα..., Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonae*. 45-48. Παπαχατζής, *Κορινθιακό*. 125, υποσ. 2. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο* 273-276. Lолос, *Sikyonia*. 29-30.

KATA THN BASILEIA TΩN BAKΧΙΑΔΩΝ

Μετά την εγκατάσταση των νέων στοιχείων στην περιοχή της αρχαίας Κορίνθου, φαίνεται πως επικράτησαν τρεις δωρικές φυλές και το προδωρικό στοιχείο των ευγενών, οι οποίοι διατήρησαν τα προνόμια τους⁹⁵. Στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ., οπότε άρχισε ο κατάλογος των επώνυμων αρχοντων των Βακχιαδών, ίσως δημιουργήθηκε η πόλις-κράτος της αρχαίας Κορίνθου, αποτελούμενη σπό την πολιτική ένωση οκτώ κωμών, που κατοικούνταν από οκτώ φυλές. Πριν από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. πιθανόν σιαμάτησε η πολιτική εξάρτηση της Κορίνθου από το Άργος.

Οι Βακχιάδες κατάγονταν από το βασιλικό οίκο των Ηρακλειδών και διατηρήθηκαν στην εξουσία για περίπου 200 έτη, χωρὶς να είναι γνωστή η περίοδος έναρξης της παρουσίας τους⁹⁶. Κύριο στοιχείο της δυναστείας των Βακχιαδών ήταν ότι διόριζαν μέσα από την οικογένειά τους έναν ισδβιο βασιλέα. Διέθεταν ακίνητη περιουσία στη μητρόπολη και τις αποικίες και υπηρετούσαν στο στρατό ως πιπτεῖς και ως αρχηγοί βαριά οπλισμένων ανδρών. Το ±748/747 π.Χ. δολοφονήθηκε ο βασιλιάς της Κορίνθου Τελέστης από συγγενή του για άγνωστα αίτια. Τα μέλη του βασιλεύοντος κλάδου αντικατέστησαν τη διαδοχική βασιλεία με την αιρετή ετήσια αρχή του πρυτάνεως, περιερχόμενη στους ίδιους που ήταν και εκλέκτορες⁹⁷. Η δυναστεία των Βακχιαδών αποφάσιζε για τα κοινά, εξέλεγε άρχοντες, διαχειρίζόταν το δημόσιο χρήμα και διατηρούσε την ενδογαμία.⁹⁸ Όταν υπέβαλλε αρκετά ο αριθμός των ενδεών

⁹⁵ Hammond, *History*, 107.

⁹⁶ Ηροδ. v.92· Στράβ. viii.6.20 (C. 378)· Διόδ. Σικ. vii., απάσπ. 9· Πρβλ. Αριστ. Πολιτικά, 1256b 12 και 1274a 13· Will, *Korinthiaka*, 295κ.ε· Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.3. 336· Hammond, *History*, 143· Glotz, Ελληνική «Πόλις», 72, υποσ. 4.

⁹⁷ Παυσ. ii.4.4: Ἀλήτης δὲ αὐτὸς τε καὶ οἱ ἀπόγονοι βασιλεύουσιν ἐς μὲν Βάκχιν τὸν Προύμνιδος ἐπὶ γενεὰς πέντε, ἥπο τούτου δὲ υἱὸν Βακχιάδαι καλούμενοι πέντε Κλλασ γενεὰς ἐς Τελέστην τὸν Αριστοδῆμου. Καὶ τελέστην μὲν κατὰ Σχθος Ἀριεύς καὶ Περάντας κτείνουσι, βασιλεὺς δὲ οὐδεὶς έτι ἔγενετο, πρυτάνεις δὲ ἐκ Βακχιδῶν ἐνιαυτὸν ἄρχοντες, ἐς δὲ Κύψελος τυραννήσας ὁ Ηετίωνος ἐξέβαλε τοὺς Βακχιάδας· Glotz, Ελληνική «Πόλις», 102, υποσ. 53.

⁹⁸ Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (v.92) οι Βακχιάδες επέτρεπαν μόνο τις ενύογαμες, με εξαίρεση το γάμο της Βακχιάδας Λάβδας που παντρεύτηκε το Λαπίθη Ηετίωνα. Οι Λαπίθες ήταν εγκατεστημένοι στο δήμο της Γλέτρας, μετά τη βοήθεια που παρείχαν στους "Δωριεῖς" που εισήβαλαν στην Κόρινθο. Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.3. 344.

και προέκυψε ένταση των αξιώσεων για αναδασμό της γης, ο Βακχιάδης Φείδων έδωσε λύσεις ως "νομοθέτης"⁹⁹. Παγιοιτοίησε τον αριθμό των πολιτών, των οικογενειών και των κλήρων, χωρίς αναδασμό της γης και με έλεγχο των γεννήσεων.

Το αυτόνομο κράτος της Κορινθίας ανέπτυξε έντονη εμπορική δραστηριότητα ήδη από τις αρχές του 9ου αι. π.Χ., όταν εξήχθησαν αγγεία στην Ιθάκη. Στα τέλη του ίδιου αιώνα (~800 π.Χ.) ιδρύθηκε αποικία στην Ιθάκη, προκειμένου να ελεγχθεί η θαλάσσια έξοδος προς τα ιλλυρικά παράλια, από όπου προμηθεύονταν μέταλλα. Κορινθιακά αγγεία των μέσων του 8ου αι. π.Χ. βρέθηκαν σιγήν Ετρουμία, συνδεόμενα πιθανόν με το ενδιαφέρον των Κορινθίων για τα ιταλικά μέταλλα, καθώς τα πλοία τους εκτελούσαν μεγάλους πλόdes. Την ίδια εποχή (~750 π.Χ.) η Κόρινθος απέκτησε επαφές με τη Θήρα και την Κάλυμνο, λίγο αργότερα συνδέθηκε με τη Ρόδο και στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. (~725-700 π.Χ.) με τη Σμύρνη, τη Λέσβο και την Τρωάδα. Στο Ηραίο της Περαχώρας βρέθηκαν αναθήματα του 8ου αι. π.Χ. από ορείχαλκο και ελεφαντόδοντο, προερχόμενα από τη Συρία, την Αρμενία και το Λουριστάν (βορειοδυτικό Ιράν). Βρέθηκαν επίσης πόρτες που κατασκευάστηκαν στο ανατολικό Αιγαίο την ίδια εποχή. Από τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. οι εμπορικές ανταλλαγές της Κορίνθου με τις άλλες πόλεις διογκώθηκαν. Τα κορινθιακά αγγεία έφθασαν στη Ρόδο και στη Συρία (Αλ Μίνα), διαδόθηκαν στις μιλησιακές αποικίες της Προποντίδας, του Εύξεινου Πόντου και στη Ναύκρατι, και επέδρασαν τεχνοτροπικά στη χιακή κεραμική.

Είναι πιθανόν ο αποικισμός να βοήθησε τους Κορίνθιους να απαλλαγούν από τους ακτήμονες ή ολιγοκτήμονες γεωργούς και από τους δυσαρεστημένους αριστοκράτες. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής παρατηρείται η ίδρυση διαφόρων αποικιών, η χρονολόγηση των οποίων συμπληρώνεται με τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα. Το ~734/733 π.Χ. η Κόρινθος απέστειλε στην Ορτυγία της Σικελίας τον Βακχιάδη Αρχία συνοδευόμενο από αποίκους, κυρίως Τενέάτες¹⁰⁰. Μετά την αύξηση του αριθμού των αποίκων, ενισχυμένου και με Ηλείους, κατοικήθηκε η απέναντι ακτή, ιδρύοντας τις Συρακούσες, που έμελλε να αποβεί σπουδαίο πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο. Ωστόσο ένα τμήμα των αιτοίκων με αρχηγό τον Βακχιάδη Χερσικράτη δεν έφθασε ως την Ορτυγία, καθώς αποβιβάστηκε στην Κέρκυρα. Τη θέση είχαν αποικήσει ήδη Ερετριείς, τους οποίους έδιωξαν οι Κορίνθιοι και ίδρυσαν δική τους αποικία¹⁰¹. Οι μελετητές τοποθέτησαν την ίδρυση της Κέρκυρας από τους Κορίνθιους το ~733 π.Χ., ωστόσο η κεραμική που βρέθηκε χρονολογείται στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 8ου αι. π.Χ.¹⁰² Το ~700 π.Χ. η Κόρινθος επωφελήθηκε από το

⁹⁹ Άριστ. *Πολιτικό*, 1265b.12 και 1274a.31· Glotz, *Ελληνική «Πόλις»* 116, υποσ. 21· Hammond, *History*, 107, 144. Ο Βακχιάδης Φιλόλαος, που έδρασε το ~730 π.Χ. και νομοθέτησε στη Θήβα, προσπάθησε να διατηρήσει εκεί σταθερό τον αριθμό των κλήρων.

¹⁰⁰ Θουκ. vi.3.2· Στράβ. viii.6.22: καὶ ἡ Τενέα δέ ἐστι κώμη τῆς Κορινθίας ... λέγεται δέ καὶ Αρχία τῷ στελλαντὶ τὴν εἰς Συρακούσαν ἀποικίαν τοὺς πλειστους τῶν κατοίκων ἐντεῦθεν συνεπακολουθήσαι, καὶ μετὰ ταῦτα εὐθυνεῖν μάλιστα τῶν ὄλλων τὴν κατοικίαν ταύτην... Ο Παυσανίας αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Τενέας ισχυρίζονταν πως ήταν Τρώες, οι οποίοι ως αιχμάλωτοι των Ελλήνων από την Τένεδο, εγκαταστάθηκαν σε αυτή τη θέση, διότι τους την παραχώρησε ο Αγαμέμνων. Παυσ. ii.5.4· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, 87-89, υποσ. 1· Graham, "Colonial Expansion", 105· Hammond, "The Peleponnesian", CAH² III.3. 335· Hammond, *History*, 114.

¹⁰¹ Στράβ. vi.269· Πλούτ. Ζητήμ. xi· Graham, "Colonial Expansion", 105, 131.

¹⁰² Graham, "Colonial Expansion", 105· Hammond, "Illyris", 269. Στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας βρέθηκε υπογεωμετρική και πρωτοκορινθιακή κεραμεική του τελευταίου τρίτου του 8ου αι. π.Χ. και λεπτή κορινθιακή και απική κεραμική του 7ου αι. π.Χ.. Hammond, "The Peleponnesian", CAH² III.3. 335· Hammond, *History*, 120.

αναπτυσσόμενο εμπόριο με τη Λύση και ίδρυσε αποικίες στο Μολύκρειο, τη Μαρώνεια, τη Χαλκίδα και πιθανόν τους Οινιάδες.¹⁰³

Η Κόρινθος είχε θαλάσσια υπεροχή, καθώς διακρίθηκε στη ναυπήγηση πλοίων, προκειμένου να καλύψει τις δικές της ανάγκες, αλλά και άλλων πόλεων.¹⁰⁴ Σημαντική ήταν η συμβολή της επίσης στην εξέλιξη από το γεωμετρικό στον ανατολίζοντα ρυθμό, όχι μόνο με την ενίσχυση των κεραμικών εργαστηρίων, αλλά και με την εξαγωγή πρωτοκορινθιακής κεραμικής σε αγορές στη δύση και κάποιες στην ανατολή, επηρεάζοντας το ρυθμό που αναπτύχθηκε στη Ρόδο.¹⁰⁵

¹⁰³Hammond, *History*, 116. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες η ίδρυση των Οινιάδων ως αποικία της αρχαίας Κορίνθου αμφισβητείται. Πρβλ. Kolonias - Friisst, "Akropole", 571, υποσ. 19. Σερμπέτη Οινιάδες, 29 υποσ. 43.

¹⁰⁴Όταν η Κέρκυρα κινήθηκε εναντίον της μητρόπολής της, διεξήχθη η πρώτη γνωστή έως τώρα ναυμαχία (\pm 664 ή \pm 660 π.Χ.): Ηροδ. iii.52· Θουκ. i.13.4· Νικόλ. Δαμασκ. FGrHist. 90, απόστι. 59· Graham, *Colony*, 30κ.ε., 146· Graham, "Colonial Expansion", 131· Hammond, "Illyris", 269· Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.3. 342. Θουκ. i.13.2-5: Ο κορίνθιος ναυπηγός Αμεινοκλής κατασκεύασε τέσσερα πολεμικά πλοία για τις ανάγκες της Σάμου (\pm 704 π.Χ.).

¹⁰⁵Βοκοτοπούλου, "Βίτσα Ζαγορίου", 333-334, Γίν. 310· Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.3. 335. Στην Αμβρακία βρέθηκε καρινθιακή γεωμετρική κεραμική του α' μισού του 8^ο αι. π.Χ., λίγο μεταγενέστερη της κορινθιακής κεραμικής που πρωτοεμφανίστηκε στην Ιθάκη.

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΥΡΑΝΝΙΔΑ ΤΩΝ ΚΥΨΕΛΙΔΩΝ

Κατά καιρούς διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις σχετικά με τη διαδοχή της εξουσίας στην Κόρινθο. Το τέλος της βασιλείας των Βακχιαδών χρονολογούνταν παλαιότερα το 657 π.Χ.¹⁰⁶ Σύμφωνα με αυτή την άποψη ο Κύψελος ανέλαβε την εξουσία το 657/656 ή το 655 π.Χ. Μετά το θάνατό του το 628/627 τον διαδέχτηκε ο γιος του Περίανδρος, ο οποίος κυβέρνησε έως το 587/586 και η δυναστεία έκλεισε με τη διακυβέρνηση του Ψαμμήτιχου το 584/583 π.Χ. Κατά άλλη άποψη¹⁰⁷ ο Περίανδρος διαδέχτηκε τον Κύψελο το 625 και κυβέρνησε έως το 583 π.Χ. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες ο Κύψελος ανέτρεψε τους Βακχιάδες το 620 και ο Περίανδρος διετέλεσε τύραννος από το 590 έως το 550 π.Χ.¹⁰⁸ Με αυτή την χρονολόγηση ίσως εξηγείται η οικονομική κρίση που ξέσπασε στην Κόρινθο στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁰⁹ Γιαράλληλα μαρτυρείται ότι ο αργείος Φείδων, ο οποίος έδρασε στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., προσπάθησε να βοηθήσει τους Βακχιάδες, αλλά πέθανε σε μία εμφύλια σύρραξη στην Κόρινθο, προκειμένου να υποστηρίξει τους φίλους του¹¹⁰. Η διαμάχη οδήγησε στην πτώση των Βακχιαδών και στην ανάδειξη των Κυψελιδών.

Οι Κυψελίδες κυβέρνησαν για περίπου 70 χρόνια, γεγονός που οφειλόταν στο ότι σέβονταν τους νόμους, ήταν μετριοπαθείς, προηγαγάντα συμφέροντα του λαού και διεξήγαγαν με επιτυχία τις πολεμικές συγκρούσεις¹¹⁰. Παράλληλα διατήρησαν και επέκτειναν την αποικιακή δραστηριότητα των προκατόχων τους, καθώς ο έλεγχος της περιοχής της Ηπείρου, της Ιλλυρίας και της Μακεδονίας ήταν ζωτικής σημασίας. Από

¹⁰⁶Will, *Korinthiaka*, 363-440· Berne, *Tyrrannis*, II. 11, 521, 527· Hammond, "The Peloponnese", CAH² III.3. 344· Hammond, *History*, 146.

¹⁰⁷Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*, 70, υποσ. 34· Parker, "Kypselidenchronologie", 385-417.

¹⁰⁸Σακελλαρίου, "Ακμή", 226. Από το 600 π.Χ. υπήρξε ποιοτική παρακμή της κεραμικής, το 575 π.Χ. περιοριστήκαν οι πωλήσεις αγγείων σε όλες τις αγορές και το 550 π.Χ. εξαφανίστηκαν, αν και στις Συρακούσες διατηρήθηκαν για 20 χρόνια ακόμα.

¹⁰⁹Σακελλαρίου, "Ακμή", 223· Hammond, "The Peloponnese", CAH² III.3. 338, 344.

¹¹⁰Αριστ. *Πολιτικά*, 1315b. 13-30. Hammond, "The Peloponnese", CAH² III.3.346-347· Hammond, *History*, 126, 128, 129.

αυτές τις αποικίες έπαιρναν άργυρο, χαλκό, ναυπηγίσιμη ξυλεία, δέρματα, έριον, γαλακτοκομικά προϊόντα και κρέας. Σημαντική ήταν η ενδυνάμωση του εμπορίου, καθώς κορινθιακή κεραμική που χρονολογείται το ±610 π.Χ. βρέθηκε στη Ναύκρατι, όπως και στη Ρόδο που χρονολογείται από τα τέλη του 7^{ου} αι. και τις αρχές του 6^{ου} αι. Ιδιαίτερη σημασία έδιναν στην επαφή με τα ιτανελλήνια ιερά, στα οποία φρέντιζαν να καταθέτουν τμήμα των εσδόδων τους με τη μορφή αναθημάτων, όπως η χρυσή φιάλη που έφερε χαραγμένη την επιγραφή ΚΥΨΕΛΙΔΑΙ ΑΝΕΘΕΝ ΕΞ ΕΡΑΚΛΕΙΑΣ και χρονολογείται στον ύστερο 7^ο / πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.¹¹¹

Γενικά η τυραννίδα στην αρχαιότητα δεν αποτέλεσε ένα σύστημα μακράς διαρκείας που διέκοψε την έννομη διακυβέρνηση¹¹². Αντίθετα θεωρούνταν ως εξουσία που είχε εξασφαλίσει την εύνοια των Δελφών και της Ολυμπίας, καθώς οι επιτυχίες που κατέφερναν οι τύραννοι στον εμπορικό και στρατιωτικό τομέα θεωρούνταν ως θείκο σημάδι¹¹³. Η ποίηση άνθησε στις αυλές των τυράννων, καθώς για παράδειγμα στην Κόρινθο έδρασε ο Αρίων ο Λέσβιος, όπου εφεύρε το διθύραμβο (ωδή προς τιμή του Διονύσου) κατά τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. Εξωράσαν τις πόλεις με την εκτέλεση σημαντικών δημόσιων έργων, ίδρυσαν ή επανίδρυσαν σημαντικές εορτές και αγώνες, εξαίροντας τη λατρεία του δωδεκάθεου και ιδιαιτέρως του Διονύσου.

Ο Κύψελος ήταν γιος του Ηετίωνα (απογόνου του βασιλικού οίκου των Λασπιθών) και της Λάβδας (από το γένος των Βακχιαδών)¹¹⁴. Οι Βακχιάδες τον εξέλεξαν τιολέμαρχο, αξιώμα που του έπειτε πάντα θεωρούνταν μέρισμα. Ωστόσο κράτησε μετριοπαθή στάση, αποκτώντας φίλους, με τους οποίους συγκρότησε μία “εταιρεία” και τέλεσε το τιραξικότημα εναντίον της δυναστείας. Όταν ανέλαβε την εξουσία, οι τιερισσότεροι από τους φυγάδες Βακχιάδες (όσοι δηλαδή δεν σκοτώθηκαν ή εξορίστηκαν), κατέφυγαν στην Κέρκυρα και οι υπόλοιποι στη Σπάρτη, στη Μακεδονία, στην Καρία και στην Επρουρία¹¹⁵. Οι αρχαίοι συγγραφείς διατύπωσαν την άποψη ότι οι τύραννοι στράφηκαν στην ίδρυση αποικιών προκειμένου να μεταφέρουν ανεπιθύμητα στοιχεία από τον πληθυσμό της γηλῆς¹¹⁶. Σύμφωνα όμως με νεότερους μελετητές η Κόρινθος επιθυμούσε να ελέγχει το πέρασμα για τον άργυρο στην περιοχή της Ιλλυρίας¹¹⁷. Η ίδρυση αποικιών από την Αδριατική ακτή έως την Ποτείοσια της Χαλκιδικής είναι πιθανόν να εξασφάλιζε την πρόσβαση στην περιοχή από ανατολή και δύση, αλλά δεν υπάρχουν αποδείξεις για αυτές τις υποθέσεις.

¹¹¹ Η φιάλη βρέθηκε στην όχθη του ποταμού Αλφειού στην Ολυμπία και εκτίθεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης (αρ. κατ. 21.1843). Ανατέθηκε από τους Κυψελίδες που εστάλησαν να αποικήσουν τη ΒΔ παραλία της ηπειρωτικής Ελλάδας. Jeffery, *Local Scripts*, 127-128; Hermann, *Olympia*, 90, εικ. 56 και 237, υποσ. 348; Hammond, “The Peloponnese”, CAH² III.3, 347.

¹¹² Hammond, “The Peloponnese”, CAH² III.3, 348, 358

¹¹³ Ο Ηρόδοτος (v.92.5) αναφέρει ότι ο Κύψελος συμβουλεύτηκε το μαντείο των Δελφών για το μέλλον της εξουσίας του. Η απάντηση ήταν πως τόσο ο ίδιος όσο και τα παιδιά του θα ευτυχούσαν, όχι όμως και τα παιδιά των παιδιών του.

¹¹⁴ Hammond, *History*, 146.

¹¹⁵ Στράβ. v.2,2· viii,6.20 (C. 378). Αναφέρεται ότι ο Δημάρατος, που καταγόταν από το γένος των Βακχιαδών και κυβέρνησε την Κόρινθο, μετά από κάποιους στασιασμούς δραπέτευσε από την Κόρινθο. Όταν ο Δημάρατος εκδιώχθηκε από τον Κύψελο, ως επικεφαλής αποικιών κατέφυγε στην Επρουρία, όπου αργότερα έγινε βασιλιάς της Ταρκυνίας.

¹¹⁶ Νικόλ. Δαμασκ., *FGrHist* 90 απόσπ. 57.7.

¹¹⁷ Beaumont, “Greek Influence”, 181-184· May, *Damastion*, viii^{κ.ε.}, 2^{κ.ε.} · Graham, “Colonial Expansion”, 133.

Η αποικία των Κερκυραίων Επίδαμνος ιδρύθηκε το ±625 π.Χ. από τον κορίνθιο Φάλιο¹¹⁸. Στην αποίκηση συμμετείχαν εκτός από τους Κερκυραίους και Βακχιάδες που εγκατέλειψαν την Κόρινθο κατά και μετά την ανατροπή τους από τον Κύψελο, στοιχείο που ενισχύει τη χρονολόγηση ανάληψης της εξουσίας από τους Κυψελίδες το ±620 π.Χ. Αποικιακές αποστολές, αποτελούμενες κυρίως από Βακχιάδες, οργανώθηκαν επίσης στη Λευκάδα με αποστολή 1000 αποίκων, το Ανακτόριο και την Αμβρακία, υπό την ηγεσία των γιων του Κύψελου Πυλάδη, Εχιάδη και Γόργου αντίστοιχα και πιθανόν με τη βοήθεια των Κερκυραίων¹¹⁹. Στο Ανακτόριο οι πρωιμότεροι τάφοι που έχουν ανασκαφεί απέδωσαν κεραμική από το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που φαίνεται να συμφωνεί με τη διακυβέρνηση του Κύψελου στα τέλη του 7^{ου}/αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.¹²⁰ (Χάρτης 9)

Κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής του Κύψελου ήταν η επιβολή φορολογίας εισοδήματος, η διανομή των περιουσιών των νεκρών και φυγάδων Βακχιαδών σε ακτήμονες και η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Αξιοσημείωτα επίσης ήταν τα αναθήματα του Κύψελου στο ιερό της Ολυμπίας, όπως παραδίδεται από τους αρχαίους συγγραφείς, και τα οποία αντανακλούν την οικονομική ευρωστία της Κορίνθου. Πρόκειται για ένα χρυσό, σφυρήλατο άγαλμα του Διός και μία λάρνακα¹²¹.

Ο Περιάνδρος διαδέχτηκε στην εξουσία τον πατέρα του Κύψελο¹²². Κύρια στοιχεία της πολιτικής του ήταν ότι έθιξε επιφανειακά τους εύπορους, απαγόρευσε την περιφορά αργόσχολων στην αγορά και την εγκατάσταση αγροτών στο άστυ¹²³. Η Κόρινθος είχε αναπτυχθεί πλέον σε σημαντικό βιοτεχνικό κέντρο και επειδή απέβλεπε στην εξασφάλιση εμμίσθων εργασιών σε θήτες, απαγόρευσε την αγορά νέων δούλων¹²⁴. Ιδρυσε τη "βουλή των εσχάτων", δηλαδή μία επιτροπή που ήλεγχε αν οι δαπάνες των πολιτών ήταν σύμμετρες με τα εισοδήματά τους¹²⁵. Αναφέρεται επίσης ότι έριξε στη Θάλασσα τις μαστρωπούς της Κορίνθου. Από τα μεγάλα τεχνικά έργα που ανέλαβε ήταν η σχεδίαση της διάνοιξης του Ισθμού και ίσως η κατασκευή του Διόλκου¹²⁶. Επί Περιάνδρου ιδρύθηκε η αποικία της Κορίνθου Απολλωνία στην Ιλλυρία (±600 π.Χ.) με αποστολή 200 αποίκων¹²⁷. Επίσης ιδρυσε την Ποτείδαια της

¹¹⁸Θουκ. i.24.1-2· Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.3. 347· Hammond, *History*, 112.

¹¹⁹Στράβ. x.452· Ψευδοσκύμνος, 453κ.ε.· Νικόλ. Δαμασκ. FGrHist 90 απόσπ. 57.7· Graham, *Colony*, 128-130· Graham, "Colonial Expansion", 131-132. Ο Hammond ("Illyris", 270) αναφέρει ότι η Λευκάδα, το Ανακτόριο και η Αμβρακία ιδρύθηκαν το ±625 π.Χ., στα τέλη της τυραννίδας του Κύψελου. Hammond, *History*, 114, 116, 146.

¹²⁰Δάκαρης, "Ανακτόριον", 77-88.

¹²¹Άγαλμα Διός: Στράβ. viii.3.30 (C. 353)· viii.6.20 (C. 378). Λάρνακα Κύψελου: Ηροδ. v.92b.1· Διογ. Λαέρ., i.94.1· Παυσ. ii.4.4 και v.18.7-8· Πλάτ. Φαίδρος, 236b.

¹²²Hammond, *History*, 146-147.

¹²³Νικ. Δαμασκ., FGrH απόσπ. 59· FHG 2, απόσπ. 213 (Ηρακλείδης Ποντικός, 5)· Glotz, Ελληνική «Πόλις», 124, υποσ. 39.

¹²⁴Ηρακλείδης Ποντικός, απόσπ. v.2· Νικ. Δαμασκ., FGrH απόσπ. 59· Πρβλ. Τίμαιος, απόσπ. 48· Glotz, Ελληνική «Πόλις», 123-124, υποσ. 37.

¹²⁵Αριστ. Αθηναίων Πολιτεία, 16.5· Ιππίας Ερυθραιός, απόσπ. iv.431· Ηρακλείδης Ποντικός, απόσπ. ii.213· Glotz, Ελληνική «Πόλις», 123, υποσ. 36.

¹²⁶Διογ. Λαέρτ., i.99· Νικ. Δαμασκ., FGrH 90, απόσπ. 58.

¹²⁷Hammond, *History*, 114.

Χαλκιδικής (±600 π.Χ.), στον Ισθμό της Παλλήνης, με οικιστή το νόθο γιο του Ευαγόρα, καθώς η αποικία προσφερόταν για διείσδυση στη Μακεδονία¹²⁸ (Χάρτης 9).

Μετά το θάνατο της γυναίκας του, που προκλήθηκε από τον ίδιο, ο γιος του Λυκόφρων κατέψυγε στον παππού του Προκλή, τύραννο της Επιδαύρου, με την υποστήριξη του οποίου ιτροσπάθησε να εγκατασταθεί σε μία περιοχή της Κορινθίας, παραμεθόρια της Επιδαυρίας¹²⁹. Ο Περιάνδρος εξεστράτευσε εναντίον του πεθερού του και αφού τον αιχμαλώτισε, προσάρτησε την χώρα του στη δική του επικράτεια. Ο Περιάνδρος νίκησε τους Κερκυραίους και τοποθέτησε φρουρά στην πόλη με διοικητή το γιο του Νικόλαο. Οι Κερκυραίοι επαναστάτησαν και σκότωσαν τον Νικόλαο, ο Περιάνδρος τους κατέβαλε με βίαιο τρόπο και δριστική τον ανηψιό του Ψαμμήτιχο¹³⁰. Ήταν φίλος με τους Αθηναίους και ως διαιτηγής τους δικαίωσε στη διαφορά τους με τους Μυτιληναίους για το Σίγειο και πάντρεψε την αδελφή του με έναν αθηναίο αριστοκράτη από το γένος των Φιλαΐδών¹³¹. Αναφέρεται επίσης ότι η Κόρινθος την εποχή του Περιάνδρου ενεπλάκη στο Μιλησιακό Γύλεμο, προκειμένου να υπάρξει ειρήνευση μεταξύ Μιλήτου και Λυδίας¹³². Ο πόλεμος ξεκίνησε όταν βασιλιάς των Λυδών ήταν ο Σαδούττης και τερματίστηκε επί βασιλείας Αλυάτη. Τύραννος της Μιλήτου ήταν ο Θρασύβουλος που κυβέρνησε στα τέλη του 7ου / αρχές του 6ου αι. π.Χ¹³³.

Μετά το θάνατο του Περιάνδρου, καθώς δεν ζούσε πλέον κανείς από τους γιους του, ανέλαβε την εξουσία ο Ψαμμήτιχος, αλλά για βραχύ χρονικό διάστημα (περίπου 3 χρόνια)¹³⁴. Η Σπάρτη από τα μέσα του 6ου αι. αρχισε να ασκεί έμμεσο έλεγχο στον Κόρινθο, όπως και σε άλλα κράτη. Ο ανηψιός του Περιάνδρου ανετράπη το 547 π.Χ., σύμφωνα με την επικρατέστερη χρονολόγηση, οπότε και τελείωσε με βίαιο τρόπο η δυναστεία των Κυψελιδών. Το σώμα του Ψαμμήτιχου έμεινε άταφο, για οστά των προκατόχων και συγγενών του ρίχτηκαν έξω από τα μνήματά τους, ενώ τα σπίτια των Κυψελιδών γκρεμίστηκαν και οι περιουσίες τους δημεύτηκαν¹³⁵. Μετά την πτώση των Κυψελιόων επικράτησε ένα μετριοπαθές ολιγαρχικό καθεστώς, όπου την εξουσία ασκούσε μία γερουσία ογδόντα μελών¹³⁶. Καθεμία από τις οκτώ φυλές της Κορίνθου εξέλεγε δέκα βουλευτές, ένας από τους οποίους γινόταν πρόβουλος, επομένως υπήρχαν εβδομήντα δύο απλά μέλη της βουλής και οκτώ πρόβουλοι. Οι πρόβουλοι αποτελούσαν επιτροπή της βουλής που διηγόθηκε τις εργασίες της.

¹²⁸Θουκ. i.56.2· Νικόλ. Δαμασκ. FGrHist 90 απόσπ. 59· Graham, "Colonial Expansion", 118· Hammond, "The Peloponnesian", CAH² III.3. 3A7· Hammond, History, 116.

¹²⁹Ηροδ. v.92. Ο Περιάνδρος κακοποίησε τον νεκρό σώμα της γυναίκας του Μέλισσας (ή Λυσίκλης)

¹³⁰Το όνομα του τελευταίου οφειλόταν στις φιλικές σχέσεις του Περιάνδρου με τον Ψαμμήτιχο β' της Αιγύπτου (593-588 π.Χ.).

¹³¹Ηροδ. v.95· Αριστ. Ρητορική, i.15· Στράβ. Γεωγραφικά, xiii.1.38· Hammond, "The Peloponnesian", CAH² III.3. 348· Glotz, Ελληνική «Πόλις». 273, υποσ. 32.

¹³²Ηροδ. i.20 και 23.

¹³³Σακελλαρίου, "Ακμή", 246· Υψηλάντης, "Μιλησιακός Πόλεμος", 256-261. Στο άρθρο ο Μιλησιακός πόλεμος χρονολογείται το 624-612/611 π.Χ.

¹³⁴Hammond, History, 147, 167

¹³⁵ΝΙΚ. Δαμασκ. FGrHist 90, απόσπ. 60.

¹³⁶ΝΙΚ. Δαμασκ. FGrHist 90, απόσπ. 60,9· Διόδ. Σικ. xvi.65.6-3· Hammond, "The Peloponnesian", CAH² III.3. 354-355, 356· Glotz, Ελληνική «Πόλις». 98, υποσ. 25.

Κατά τη διάρκεια της τυραννίας των Κυψελιδών οι κορινθιακές αποικίες είχαν αναπτύξει φιλικές σχέσεις με τους ντόπιους στην Ήπειρο και στην Ιλλυρία¹³⁷. Στη Δωδώνη βρέθηκαν χάλκινα αγαλμάτια και χάλκινα αγγεία κορινθιακών εργαστηρίων του 6^{ου} αι. π.Χ. Δείγματα κορινθιακής μεταλλουργίας βρέθηκαν στη Βίτσα, στην Απολλωνία, στην Κεντρική Αλβανία, στην Τρεμπένιστα (6^{ος} αι. π.Χ.), κοντά στη λίμνη Οχρίδα, στο Τέτοβο και στη νότια Γιουγκοσλαβία (*Novi Pazar*).

¹³⁷ Εσκοτόπουλος, *Πρόχοι· Boardmen, Greek Overseas*, 237· Graham, "Colonial Expansion", 133· Hammond, "Illyris", 271· Hammond, "The Peloponnese", *CAH* III.3, 335.

ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

Η αρχαία Κόρινθος συνέχισε την κατοικείται χωρίς διακοπή, όταν πέρασε στα χέρια των "Δωριέων" και ο οικισμός της πρωτογεωμετρικής και της γεωμετρικής εποχής εξελίχθηκε σε οχυρωμένο οικισμό κατά την αρχαϊκή εποχή¹³⁸. Αρχικά ο οικισμός ίσως περιορίζοταν στο ανώτερο πλάτωμα, βόρεια του Ακροκορίνθου, ενώ στη συνέχεια επεκτάθηκε, αποτελούμενος από δύο μεγάλες οικιστικές θέσεις (μεταγενέστερη ρωμαϊκή αγορά, Συνοικία Κεραμέων) και από μικρότερες κώμες στα περίχωρα.

¹³⁸ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonae*, 27, 50-58 και Appendix II, 18-19· Richardson, "Report, 1896-1897", 110-112· Richardson, "Excavations, 1896", 455-480· Richardson, "Terracotta Figurines", 206-222· Richardson, "Excavations, 1898", 233-236, 499-501· Richardson, "Report, 1898-1899", 682-686· Richardson, "Pirene", 204-239· Richardson, "Fountain of Glauke", 458-475· Richardson, "Report, 1899-1900", 22-26· Weller, "Opus Incertum", 341-342· Richardson, "Report, 1900-1901", 27-31· Richardson, "Fountain", 306-320· Richardson, "Report, 1901-1902", 19-23· Heermance, "Excavations, 1903", 350· Richardson, "Report, 1902-1903", 19· Heermance, "Excavations, 1904", 433-441· Heermance, "Report, 1903-1904", 23-26· Shear, "Colour", 330-332· Carpenter, "Topography. I", 345-360· Newhall, "Corinthian Kerameikos", 1-30· Swindler, "Terracotta Altar", 512-520· Washburn, "Excavations, 1905", 17-20· Robinson, "Terra cottas", 159-173· Cooley, "American Excavations", 52· Hill, "Report, 1906-1907", 19-21· Robinson, "Corinth", 67-68· Gardiner, "Sculptures", 304-321· Wheeler, "Corinth, 1914", 92-93· Leaf - Blegen, "Corinth", 151-163· Shear, "Excavations, 1925", 381-397· Hill, "Excavations, 1925", 44-48· Broneer, "Area", 49-57· Shear, "Excavations, 1926", 444-463· Hill, "Excavations, 1926", 70-79· Meritt, "Excavations, 1927", 450-461· Broneer, "Excavations, 1928", 447-473· Shear, "Excavations, 1928", 474-495· Shear, "Excavations, 1930", 403-431· Broneer, "Excavations, 1934", 53-7· Morgan, "Excavations, 1935-1936", 466-484· Morgan, "Excavations, 1937", 362-370· Morgan, "Excavations, 1938", 255-267· ΑΔ 1 (1915) Παράρτημα 65-67· Brueckner, "Ανασκαφαί", 55-57· Robinson, "Excavations, (1961)", 61-63· Robinson, "Excavations, (1965)", 144-145· Robinson, "Excavations, (1966)", 133-141· Williams, "Excavations, (1967)", 184-185· Dörpfeld, "Tempel", 297-308· Richardson, "Head", 451-460· Hill, "Report, 1909-1910", 271· Wheeler, "Annual Report" 134· Wheeler, "Annual Report, 1913-1914", 29-30.

Κατά την ύστερη ΥΕΙΙΙΓ2 περίοδο ($\pm 1125-1075/1050$ π.Χ.), οπότε χρονολογείται το διάστημα των συνεχών αναστάτωσεων στο ΒΑ τμήμα της Κορινθίας, παρατηρείται συρρίκνωση των οικιστικών θέσεων, οι οποίες στο τέλος της περιόδου φαίνεται πως ιτεριορίστηκαν μόνο σε αυτές της αρχαίας Κορίνθου και της Ισθμίας (Χάρτης 4). Οι υπόλοιπες θέσεις που επιβίωσαν από τις πρώτες σημαντικές καταστροφές στην περιοχή κατά το ± 1200 π.Χ. διατηρήθηκαν έως το ± 1075 π.Χ. Ήσως τότε συνέβη μία τελευταία σημαντική αναστάτωση, με αποτέλεσμα άλλες θέσεις να καταστραφούν (Γωνιά, Κοράκου) και άλλες να εγκαταλειφθούν (Άγια Κυριακή, Ήρα ο). Στην Κορινθία φαίνεται τώρας ακολούθησε μάλλον μία περίοδος ανασυγκρότησης, παρά παρακμής και "Σκοτεινών Χρόνων", όπως πιστεύουταν παλαιότερα. Η διαπίστωση ότι συνέχισαν την παρουσία τους μόνο η αρχαία Κόρινθος και η Ισθμία ήσως οφείλεται και στο ότι δεν έχει διεξαχθεί επισταμένη ανασκαφική έρευνα και σε άλλες θέσεις της περιοχής, καθώς και στην καταστροφή από την εντατική καλλιέργεια της κορινθιακής γης σε όλη τη διάρκεια του 20ου αι. ως τις μέρες μας.

Η κατοίκηση στην αρχαία Κόρινθο κατά την ύστερη ΥΕΙΙΙΓ2 εποχή φαίνεται πως περιορίστηκε στη θέση της μεταγενέστερης ρωμαϊκής αγοράς, όπου σώθηκαν ίχνη ενός οικισμού¹³⁹. (Σχέδιο 1). Στην πλαγιά του Ακροκορίνθου επίσης εντοπίστηκαν τα απομεινάρια μίας καλύβας με εστία, η οποία πρέπει να κατασκευάστηκε κατά το μεταβατικό στάδιο από την ύστερη ΥΕΙΙΙΓ2 στην Πρωτογεωμετρική περίοδο. Γενικά, νότια και δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς έως την πηγή του Χατζή-Μουσταφά πρέπει να κτίστηκαν οι πρώτες κατοικίες, όπως μαρτυρείται και από το πλήθος των τάφων που βρέθηκαν σε αυτή την περιοχή και από τα έργα μεγάλης κλίμακας που ακολούθησαν για τη μεταφορά νερού από την πηγή Γλαύκη¹⁴⁰. Παράλληλα η θέση της νέας Κορίνθου είναι την ίδια στην τελευταία περίοδο της ΥΕΙΙΙΓ εποχής (1125-1075/1050 π.Χ.), αλλά εγκαταλειφθηκε στην Πρωτογεωμετρική περίοδο, καθώς βρέθηκαν πρωτογεωμετρικά τμήματα αγγείων, χωρίς να εντοπιστεί οικισμός¹⁴¹.

Επομένως παρατηρείται ότι σε αντίθεση με τις υπόλοιπες θέσεις που καταστράφηκαν ή εγκαταλείφθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Κορίνθου, διατηρήθηκε μία μάλλον ήρεμη κατάσταση, με μόνη ένδειξη ανησυχίας την κατοίκηση σε οικισμούς περιορισμένης έκτασης και με έλεγχο προς την πεδιάδα και τη θάλασσα. Η επισήμανση ότι οι ντόπιοι ευγενείς διατήρησαν τα τιμονόδια τους και μετά την παρουσία των δωρικών φυλών, ενισχύει την άποψη ότι ίσως δεν υπήρξε ιδιαίτερη συναστάτωση στην αρχαία Κόρινθο στα μέσα του 11th αι. π.Χ.¹⁴²

Κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο συνέχιστηκε η κατοίκηση στη μεταγενέστερη ρωμαϊκή αγορά της αρχαίας Κορίνθου, αλλά σε μεγαλύτερη έκταση, καθώς δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς βρέθηκαν λείψανα κατοίκησης που χρονολογούνται από το

¹³⁹ Weinberg, "Excavations, 1938-1939", 596· Weinberg, "Pottery", 3, 5· Hammond, "The Peloponnese", CAH III.1. 717.

¹⁴⁰ Sakellarion - Faraklas, Corinthia - Cleonaea, 50-58· Robinson, Urban Development, 11κ.· Robinson, "Investigations (1946-1960)", 85· Robinson, "Excavations, 1960", 118, υποσ. 81· Robinson, "Excavation, (1963)", 79.

¹⁴¹ Sakellarion - Faraklas, Corinthia - Cleonaea, 27, 50-58 και Appendix II, 15· Payne, "Peloponnese", 276· Vanderpool, "Peloponnesos", 232· "Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Grèce en 1954", BCH 79 (1955) 228· EMF, 57· GAMS, 33· Συριόπουλος, Προϊστορία Πελοποννήσου, 109 (υποσ. 1), 112 (υποσ. 1), 444, 490, 508.

¹⁴² Hammond, History, 107.

1000 π.Χ. περίπου¹⁴³. (Σχέδιο II). Επίσης βόρεια του Ακροκορίνθου εντοπίστηκε απόθετης με πρώιμα πρωτογεωμετρικά δστρακά¹⁴⁴. Από τους ανασκαφείς πιατεύεται ότι στο β' μισό του 10ου αι. π.Χ. η περιοχή της ρωμαϊκής αγοράς ίσως κατοικήθηκε από πρόσφυγες¹⁴⁵. Ωστόσο δεν είναι γνωστά περισσότερα ανασκαφικά στοιχεία για τη θέση κατά τον 9^ο αι. π.Χ., δύσον αφορά τα οικιστικά δεδομένα.

Από τον πρώιμο 8ο αι. π.Χ. η αρχαία Κόρινθος αναπτύχθηκε σε πόλιν, αποτελούμενη από συστάδα διασκορπισμένων κωμών¹⁴⁶. Σε καθεμία από αυτές ενταφίαζαν τους νεκρούς τους σε άμεση γειτνίαση, μερικές φορές και μέσα στην κατοικημένη περιοχή. Ο μεγαλύτερος οικιστικός πυρήνας διαμορφώθηκε μέσα και γύρω από τη θέση της μεταγενέστερης αγοράς (Σχέδιο III). Από αυτή την περιοχή προήλθαν ευρήματα που πιστοποιούν την έκταση, τον χαρακτήρα και τη σταδιακή ανάπτυξη του οικισμού. Συγκεκριμένα στο ΝΔ τμήμα της ρωμαϊκής αγοράς, στο χώρο μεταξύ του 'ιερού του ήρωα' και της 'ταβέρνας της Αφροδίτης' ('Κτήριο III') έχουν βρεθεί λείψανα της γεωμετρικής εποχής, καθώς και πηγάδια με υλικό από την ύστερη γεωμετρική εποχή και την αρχή της πρώιμης πρωτοκορινθιακής. Ένα πηγάδι στη θέση Ανάπλογα, βάθους 25μ., οπου χρονολογείται από τις αρχές του 8ου αι. π.Χ., περιείχε μεγάλη ποσότητα χονδροειδούς κεραμικής και λίγα μελαμβαφή και διακοσμημένα αγγεία¹⁴⁷. Στην περιοχή ανατολικά του αρχαίου θεάτρου βρέθηκε σε διαταραγμένα στρώματα κεραμική της γεωμετρικής εποχής, ενώ στον ανατολικό δρόμο του θεάτρου εντοπίστηκε ύστερος γεωμετρικός λάκκος, σκαμμένος στο φυσικό βράχο για αποθήκευση τροφίμων με κεραμική διάρκειας περίπου 30 ετών¹⁴⁸.

Μετά την οικοδόμηση του πρώτου ναού του Απόλλωνος στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. συνεχίστηκε η οικοδόμηση στην περιοχή της μεταγενέστερης αγοράς, περιβάλλοντας σταδιακά και το λόφο του ναού (Σχέδια IV-V)¹⁴⁹. Συγκεκριμένα στη θέση του 'Συγκροτήματος του-Εμπέρευ', ΒΑ-του λόφου-του-ναού, βρέθηκε μία οικία, που χρονολογείται στην Πρώιμη και Μέση Πρωτοκορινθιακή εποχή (· 725-650 π.Χ.)¹⁵⁰. Ανατολικά της οικίας πρέπει να υπήρχε αυλή, ενώ ουτικά βρέθηκε ένας λάκκος με τμήματα αγγείων της νεολιθικής και γεωμετρικής εποχής. Το συγκρότημα έπαιψε να χρησιμοποιείται μεταξύ 580 και 560 π.Χ., όταν καλύφθηκε από ισχυρή επίχωση. Βόρεια του λόφου του ναού και του αμαξιτού δρόμου που κατασκευάστηκε το 625 π.Χ.,

¹⁴³ Robinson, *Urban Development*, 6.

¹⁴⁴ Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.1. 717: Διατυπώθηκε η άποψη ότι ίσως υπήρχε στη θέση οικισμός. Σύμφωνα με άλλη άποψη τα ευρήματα μπορεί να αποτελούσαν αναθήματα στη θέση, όπου αργότερα δημιουργήθηκε το ιερό της Δήμητρας και Κόρης: Kirsten - Kraiker, *Griechenlandkunde*, 4. · Robinson, *Urban Development*, 4. · Robinson, "Excavations, 1960", Εικ. 1· Hill - Elderkin, «The Springs». Πίν. XVII.

¹⁴⁵ Weinberg, "Excavations, 1938-1939", 596. Weinberg, "Pottery". 3, 5. · Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.1. 717.

¹⁴⁶ GG. 85. Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonae*, 50-58. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι κατά τον 9^ο και τις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. οι κάτοικοι της αρχαίας Κορίνθου ζούσαν σε ανεξάρτητες κώμες και στα μέσα του 8^{ου} αι. δημιουργήθηκε η πόλις-κράτος.

¹⁴⁷ Robinson, "Excavations, (1964)", 101.

¹⁴⁸ Williams, "Corinth, (1981)", 116. Williams, "Corinth, (1985)", 95-96. Δυτικά του λάκκου της γεωμετρικής εποχής βρέθηκαν πέντε έδρανα λαξευμένα στο φυσικό βράχο, ως τμήμα μίας αυλής. Τα έδρανα είχαν διαφορετικό προσανατολισμό από το κτήριο 5 που χτίστηκε σε ανώτερο επίπεδο, αλλά δεν έχουν βρεθεί επιπλέον στοιχεία που να καθορίζουν τη χρήση τους.

¹⁴⁹ Williams, "Roman Forum", 220-221.

¹⁵⁰ Williams - MacIntosh - Fisher, "Corinth, 1973", 17κ.ε. · Lang, *Archaische Siedlungen*, 165-166, Εικ. 28, 29.

αποκαλύφθηκαν πρώιμες αρχαϊκές οικίες, οι οποίες σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται την εποχή κατασκευής του δυτικού τοίχου του ιερού το ±580/560 π.Χ¹⁵¹. Το δυτικότερο τμήμα της ομάδας των οικιών εκτεινόταν προς τα δυτικά, κατά μήκας του δρόμου, επομένως είναι παλαιότερο από αυτόν. Όταν κατασκευάστηκε ο δρόμος, μέρος των οικιών καταστράφηκε και χρησιμοποιήθηκαν λίθοι για την οικοδόμηση του βόρειου αναλημματικού τοίχου του δρόμου. Στην περιοχή του 'Ρωμαϊκού Ήμικυκλίου' βρέθηκε ένα συγκρότημα με τέσσερις αρχιτεκτονικές φάσεις που καλύπτει την πρώιμη και μέση κορινθιακή εποχή¹⁵². Όλο το εμπορικό συγκρότημα επιβίωσε ως το ±580/560 π.Χ., οπότε καταστράφηκε ο πρώτος ναός στο λόφο. Η επίχωση που κάλυπτε το δρόμο του άνω αι. π.Χ., αμέσως βόρεια του ναού, χρονολογείται στην ίδια περίοδο.

Στη θέση της Ιερής Κρήνης από τη Μέση Γεωμετρική εποχή κατασκευάστηκαν οικίες πάνω από παλαιότερους τάφους¹⁵³. Βρέθηκαν επίσης πρωτοκορινθιακά και κορινθιακά στρώματα, ενώ νότιά της εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης και εργαστηριακής δραστηριότητας της γεωμετρικής, πρωτοκορινθιακής και κορινθιακής εποχής.¹⁵⁴ Πρόκειται για ένα υστερογεωμετρικό αναλημματικό τοίχο, αποτελούμενο από μεγάλους, αδιαμόρφωτους δόμους, ο οποίος συγκρατούσε τεχνιτό γέμισμα, όπου ανασκάφηκε οικία της πρώιμης πρωτοκορινθιακής εποχής (οικία I) και τμήμα οικίας τουλάχιστον πρωτοκορινθιακής εποχής (οικία II). Η οικία I, τραπεζοειδούς σχήματος και με δίρριχτη στέγη, κατά την πρώιμη πρωτοκορινθική εποχή (α' φάση) αποτελούνταν από τουλάχιστον τέσσερα δωμάτια και πιθανόν μία αυλή¹⁵⁵. Νότια της οικίας βρέθηκε αποθέτης της ιρώιμης πρωτοκορινθιακής εποχής. Κατά την ύστερη πρωτοκορινθιακή (β' φάση) η στέγη της οικίας μετατράπηκε σε επίπεδη και δημιουργήθηκε ένας μεγάλος εργαστηριακός χώρος. Κοντά στο κέντρο του δωματίου υπήρχε λακκοειδής εστία με στάχτη, ενώ βρέθηκε θραύσμα κεραμίδας σε έγασης αρχαϊκής εποχής, πιθανόν για εργαστηριακή χρήση. Ωστόσο δεν εντοπίστηκαν άλλες ενδείξεις μεταλλουργικής δραστηριότητας στο δωμάτιο. Μετά την καταστροφή της οικίας από φωτιά, ανοικοδομήθηκε κατά την κορινθιακή εποχή ως εργαστηριακός χώρος (γ' φάση). Η οικία εγκαταλείφθηκε όταν το τέμενος της Ιερής Κρήνης επεκτάθηκε προς νότο. Δυτικά της αυλής της οικίας I βρέθηκαν λείψανα της οικίας II, η οποία είναι πιθανόν σύγχρονη με τη δεύτερη φάση της οικίας της Ιερής Κρήνης. Επίχωση της γεωμετρικής, πρώιμης πρωτοκορινθιακής και πρωτοκορινθιακής εποχής εντοπίστηκε και στον αμαξιτό δρόμο του τεμένους της Ιερής Κρήνης¹⁵⁶. Στην περιοχή νότια της Ιουλίας Βασιλικής βρέθηκαν λείψανα συνεχούς κατοίκησης από το 740 έως το 146 π.Χ. και πηγάδια από το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ¹⁵⁷.

¹⁵¹Williams, "Temple Hill (1978)", 54, 63-66.

¹⁵²Williams, "Roman Hymicycle", 252-253.

¹⁵³Williams - Fisher, "Corinth, 1970", 3·Lang, *Archaische Siedlungen*, 169, Εικ. 26-27.

¹⁵⁴Williams, "Corinth, 1969", 32κ.ε.. Williams - Fisher, "Corinth, 1970", 3-10· Williams, "Excavations (1971)", 94-96. Πλv. 72-75· Williams - Fisher, "Corinth, 1972", 27κ.ε., 31· Williams, "Protocorinthian and Corinthian Levels", 142· Lang, *Archaische Siedlungen*, 166-167, Εικ. 27, 28, 31.

¹⁵⁵Η αυλή αρχικά είχε πλακοστρωθεί με πώρινα θραύσματα και επανακαλύφθηκε αρκετές φορές. Έως ότου το τελευταίο δάπεδο από τιωρολιθικά θραύσματα καλύφθηκε από πηλό, πιθανόν σε μεταβατική περίοδο.

¹⁵⁶Williams, "Sacred Spring", 141-142.

¹⁵⁷Williams, "Corinth, 1980", 24, 25· Weinberg, *Corinth*, I.5, 37κ.ε.. Lang, *Archaische Siedlungen*, 169.

Στο ΝΔ τμήμα της ρωμαϊκής αγοράς, κάτω από το 'Κτήριο II', αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο συγκρότημα που ονομάστηκε 'οικία 2'¹⁵⁸. Αποτελείται από πέντε(;) ορθογώνια δωμάτια κατά μήκος της αμαξιτής οδού που οδηγούσε από την περιοχή της Πειρήνης προς τα Ανάπλογα. Η οικία ανήκει στην πρώιμη πρωτοκορινθιακή εποχή και καταστράφηκε στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Δυτικά αυτής της οικίας κατασκευάστηκε η 'οικία 3', που χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. και ΝΔ αυτής βρέθηκε ένα πηγάδι (±600-540 π.Χ.). Κάτω από το κτήριο του 'Καρχηδονιακού Αμφορέα' βρέθηκε ο βόρειος τοίχος ενός πρωιμότερου κτηρίου, που χρονολογείται από την πρώιμη πρωτοκορινθιακή έως την ύστερη κορινθιακή περίοδο¹⁵⁹. Η παρουσία πηγαδιών στην περιοχή του Μουσείου υπαινίσσεται την κατοίκησή της κατά τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 8ου αι. π.Χ.¹⁶⁰. Στην περιοχή ανατολικά του αρχαίου θεάτρου βρέθηκαν λάκκοι και επιχώσεις που περιέχαν πρώιμη και μέση πρωτοκορινθιακή κεραμική. Οι λάκκοι τμηματικά καλύπτονταν από ένα βοτσαλωτό δάπεδο του 4ου αι. π.Χ.¹⁶¹. Επίσης εντοπίστηκε αποθέτης της πρώιμης κορινθιακής εποχής (±625-600 π.Χ.)¹⁶². Γενικά διαπιστώνεται πως από τα μέσα του 7ου αι. κατοικήθηκε δλη η περιοχή γύρω από την ρωμαϊκή αγορά, όπου βρέθηκαν οικιστικά πηγάδια-αποθέτες.

Στην Περιοχή του Κεραμεικού Β' βρέθηκε ένα οικοδόμημα των πρωτοκορινθιακών χρόνων¹⁶³. Πάνω στο φυσικό βράχο θεμελιώθηκε μία σειρά λίθων, ενώ η ανωδομή αποτελούνταν πιθανόν από ωμές πλίνθους. Το σχήμα της οικίας ήταν τραπέζιο, με προσανατολισμό από ανατολικά προς τα δυτικά και απόκλιση προς νότο. Στη γωνία του κτηρίου υπάρχει ένα κυκλικό κτίσμα, από αργούς λίθους, πιθανόν εσχάρα. Στα ανατολικά του "τραπεζοειδούς" κτίσματος πρέπει να υπήρχε και άλλο κτήριο. Στην ίδια περιοχή βρέθηκε ένας αποθέτης μικρών αντικειμένων που περιέχει μικρούς αρυβάλλους, σκύφους και πυξίδες¹⁶⁴.

-Στα δυτικά, 1200μ.-δυτικά-του-λόφου του ναού, εντοπίστηκε οικισμός και νεκροταφείο της ΜΓ εποχής¹⁶⁵. Κατά την αρχαϊκή εποχή αναπτύχθηκε στη θέση ο δεύτερος οικιστικός πυρήνας της αρχαίας Κορίνθου, η Συνοικία των Κεραμέων, αποτελούμενη από κατοικίες και νεκροταφείο, πιθανόν μίας οικογένειας που κατείχε εργαστήριο κεραμι-κής¹⁶⁶.

¹⁵⁸ Broneer, "Corinth, 1950", 294, 296. Williams - Fisher, "Corinth, 1972", 12ff.: Williams, "1976, Forum Southwest", 40ff.; Williams, "1978: Forum Southwest", 125ff.; Lang, *Archaische Siedlungen*, 167-168, Εικ. 28.

¹⁵⁹ Williams, "1977, Forum Southwest", 15κ.ε.; Williams, "Building", 126, Εικ. 1; Williams, "1978: Forum Southwest", 107κ.ε.; Williams, "Corinth, 1979", 108κ.ε.; Lang, *Archaische Siedlungen*, 168. Κάτω από τον ανατολικό τοίχο του δωματίου 4 του 'Κτηρίου του Καρχηδονιακού Αμφορέα' βρέθηκε τμήμα τοίχου ενός κτηρίου της πρώιμης πρωτοκορινθιακής εποχής, με κατεύθυνση βορρά-νότο.

¹⁶⁰ Robinson, *Urban Development*, 6; Weinberg, "Pottery", 35, 45; Williams-Fisher, "Corinth, 1972", 3, Εικ. 1.

¹⁶¹ Williams, "Corinth, (1981)", 116.

¹⁶² Williams - Zervos, "Corinth, 1982", 2.

¹⁶³ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, "Κόρινθος", 122-124, Σχ. 1, Πλν. 67α.

¹⁶⁴ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, "Κορίνθια", 68, Πλν. 58β-ε. Ρετράχορα. υποσ. 39. Πλν. 2, Πλν. 66.1822, Πλν. 83.2150. Πρόκειται για αγγεία του γνωστού κορινθιακού εργαστηρίου της περιοχής (±640-610 π.Χ.), από εύθρυπτο πηλό, που προορίζοταν για την εσωτερική αγορά ή είχαν συγκεντρωθεί εκεί ως προϊόντα δεύτερης επιλογής.

¹⁶⁵ GG. 85; Stillwell - Benson, "Potters' Quarter", 6κ.ε.

¹⁶⁶ Robinson, *Urban Development*, 6; GG. 85; Stillwell - Benson, "The Potter's Quarter", 11, 14, Πλν. 2D, 51; Winter, *Fortifications*, 64: Λιατύπωσε την σποψη ότι στη Συνοικία των Κεραμέων

Αιτό τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει πως το ±580 π.Χ. συνέβη στην αρχαία Κόρινθο μία εκτεταμένη καταστροφή τόσο στο ναό του Απόλλωνος, όσο και στις οικίες στο κεντρικό τμήμα της πόλης και βόρεια από το λόφο του ναού. Ωστόσο η πόλη πρέπει να ανέκτησε άμεσα τις δυνάμεις της, καθώς στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. κατασκευάστηκε ο δεύτερος ναός του Απόλλωνος και η πόλη απέκτησε νέο υδρευτικό δίκτυο. Η παλαιότερη χρονολόγηση του τέλους της τυραννίδας στην αρχαία Κόρινθο (±584/583 π.Χ.) φαίνεται να συμπίπτει με αυτήν την περίοδο αναστάτωσης στην πόλη. Ωστόσο από τα ιστορικά δεδομένα προκύπτει επίσης πως κατά τους χρόνους διακυβέρνησης του Περιάνδρου εισήγησε αυτηρή νομοθεσία και αρκετές καινοτομίες σχετικά με τον τρόπο άσκησης της εξουσίας. Ανάμεσα στα άλλα παραδίδεται ότι αυξήθηκε η κατοίκηση στις αγροτικές κώμες γύρω από την πόλη της αρχαίας Κορίνθου, καθώς ο τύραννος εξέδωσε νόμο για την απαγόρευση εγκατάστασης αγροτών στο άστυ. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παραίνεση που έλαβε από τον τύραννο της Μιλήτου Θρασύβουλο, προκειμένου να μην αυξηθεί η δύναμη των εξεχόντων στην πόλη, κ.α. η οποία τον οδήγησε σε φόνους και διωγμούς.¹⁶⁷ Τέλος, η δημιουργία νέου υδρευτικού συστήματος την ίδια εποχή συμβαδίζει με τα έργα καλλωπισμού των πόλεων που προωθούσαν οι τύραννοι.¹⁶⁸ Πρόκειται για έναν αγωγό ύδατος μεταξύ του λόφου του ναού και της Εξόδου από τον Ακροκόρινθο, με κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ, που αρχικά κατασκεύαστηκε στη Μέση Γεωμετρική εποχή (8^{ου} αι. π.Χ.) και διαπλατύνθηκε στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁶⁹ Είναι επομένως πιθανόν να πρόκειται για την περίοδο ανάληψης της εξουσίας του Περιάνδρου από τον Κύψελο, δπως πιστεύεται και από τις νεότερες ιστορικές μελέτες.¹⁷⁰

Γενικά, παρατηρήθηκαν πολλά έργα ύδρευσης που χρονολογούνται από τον 9^ο έως και τον 6^ο αι. π.Χ.¹⁷¹ Το σημαντικότερο από αυτά ήταν η κρήνη Πειρήνη στα ΝΔ του ναού του Απόλλωνος.¹⁷² Τα νερά της πηγής προέρχονταν από μία κοιλότητα νότια της κορυφής του Ακροκόρινθου, κοντά στο νότιο τείχος της ακρόπολης, βάθους 4μ. περίπου, προσιτής με σκαλοπάτια.¹⁷³ Η τεχνική διαμόρφωση της κρήνης στην πόλη πρέπει να άρχισε από τον 7ο αι. π.Χ., αλλά απέκτησε μνημειώδη μορφή για πρώτη φορά επί Περιάνδρου, στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., δπως και σε υστερότερες περιόδους.¹⁷⁴ Στα ΝΔ της ρωμαϊκής αγοράς βρέθηκε ένα πηγάδι και 'στόμια' που

υπήρχε οχύρωση: Roebuck, "Urbanization in Corinth", 96-127; Boardman, "Material Culture", 444; Lang, *Archaische Siedlungen*, 171, Εικ. 32a-c.

¹⁶⁷ Hροδ. v.92.6.

¹⁶⁸ Glotz, Ελληνική «Πόλις», 124.

¹⁶⁹ Williams, "Corinth, 1969", 33.

¹⁷⁰ Parker, "Kypselidenchronologie", 385-417.

¹⁷¹ Lang, *Archaische Siedlungen*, 169-170.

¹⁷² Παυσ. II.3.6· Στράβ. VIII.6.21: 'Υπὸ δὲ τὴν κορυφὴν τὴν Πειρήνην εἶναι συμβαίνει κρήνην, ἔκρυσιν μὲν οὐκ ἔχουσαν, μεστὴν δὲ ἀπει διαυγοῦς καὶ ποτίμου θύσιος. Φασὶν δὲ καὶ ἐνθένδε καὶ ἐξ ἄλλων υπονόμων τινῶν φλεβίων συνθλίβεσθαι τὴν πρὸς τὴν λήξει τοῦ ὄρους κρήνην εκρέουσαν εἰς τὴν πόλιν, ὥσθ' ἴκανῶς ὅπ' αὐτῆς ὑδρεύεσθαι'. Hill - Elderkin, «The Springs», 200κ.ε., Εικ. 123κ.ε.; Glasei, *Antike Brunnenbauteile*, 72κ.ε., Εικ. 128κ.ε.; Lang, *Archaische Siedlungen*, 169, Εικ. 26, 30.

¹⁷³ Παυσ. II.5.1: Τὴν δὲ πηγὴν ἡ ἐστίν διπισθεν τοῦ ναοῦ, δῶρον μὲν Ἀσωποῦ λέγουσιν εἶναι, δοθεῖναι δὲ Σιούφω. Τούτον γάρ εἰσῶτα, ως ἐπὶ Ζεὺς ἡρωακῶς Αἴγιναν, θυγατέρα Ἀσωποῦ, μὴ πρότερον φάναι ζητοῦντι μηνύσειν πρὸς ἡ οἱ καὶ ἐν Ακροκόρινθῳ γένοισο θύσιο. Δόντως δὲ Ἀσωποῦ μηνύει τε οὔτως ... Ήκουσα δὲ ἡδη τὴν Πειρήνην φαμένων εἶναι ταύτην καὶ τὸ θύσιο αὐτόθιν ὑπορρεῖν τὸ ἐν τῇ πόλει. Πατταχατζής, Κορινθιακά, 84-86. Υποσ. 1.

¹⁷⁴ Παυσ., II.3.3: ... τὸ θύσιο ἐς κρήνην ὑπαίθρον ῥεῖ πιεῖν τε ἡδύ καὶ τὸν κορινθιον χαλκὸν διάπυρον καὶ θερμὸν θντα ὑπὸ τοῦ θύσιος τούτου βάπτισθαι λέγουσιν, ἐπεὶ χαλκός γε οὐκ ἐστί

χρονολογούνται από τον 9^ο έως τον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. Στην περιοχή του 'Κτηρίου I', στο ΝΔ τμήμα της ρωμαϊκής αγοράς, βρέθηκαν κάποια πηγάδια της πρώιμης πρωτοκορινθιακής φάσης, τα οποία περιείχαν και γέμισμα της γεωμετρικής εποχής. Ένα πηγάδι στα ανατολικά της Νότιας Στοάς χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁷⁵. Μεταξύ του 'Κτηρίου του Καρχηδονιακού Αμφορέα' και του 'Λουτρού του Κενταύρου' κάτω από τα στρώματα της κλασικής εποχής βρέθηκε ένα πηγάδι του α' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁷⁶. Στην περιοχή ανατολικά του Μουσείου βρέθηκαν πηγάδια της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής¹⁷⁷. Τέλος, στα ανατολικά του θεάτρου εντοπίστηκε ένα ύστερο γεωμετρικό πηγάδι¹⁷⁸.

Εκτός από την αρχαία Κόρινθο παρατηρήθηκαν και άλλες θέσεις που εμφανίζουν στοιχεία κατοίκησης από τα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ. και υστερότερα στην Κορινθία. Παρατηρείται ωστόσο ότι κατά τους πρώτους χρόνους μετά την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων προτιμούνταν θέσεις που βρίσκονταν σε χαμηλούς λόφους και σε σχετική απόσταση από τη θάλασσα, όπως η Αετόπετρα, δυτικά της Αρχαίας Κορίνθου. Ταυτίστηκε με το δήμο της Πέτρας, όπου κατοίκησαν οι Λαππίθες, αφού βοήθησαν τους Δωριείς και όπου γεννήθηκε ο πατέρας του Κύψελου¹⁷⁹. Σύμφωνα με άλλη άποψη ο λόφος της Αετόπετρας ταυτίζεται με τις Ορνεές, τόδη που ιδρύθηκε μεταξύ Κορίνθου και Σικυώνας¹⁸⁰. Στο λόφο της Αετόπετρας βρέθηκε οικισμός της πρωτογεωμετρικής, της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής¹⁸¹. (Χάρτες 5-8). Στη θέση Χατούπη, ανατολικά της Αρχαίας Κορίνθου, πρέπει να υπήρχε οικισμός και ένα λατομείο της αρχαϊκής εποχής¹⁸². (Χάρτες 7-8).

Οι Κορίνθιοι είχαν επαφή με το Αιγαίο και το Ιόνιο ήδη από τη γεωμετρική εποχή. Ειτορμένως είναι πιθανόν οι Κεγχρέες και το Λέχαιο να χρησιμοποιούνταν ως

κορίνθιος. Hill - Elderkin, «The Springs», 1κ.ε., Εικ. 1κ.ε.- Παπαχατζής, Κορινθιακά. 69-70, εικ 64, υποσ. 1 και 2. Πιστεύεται πως οι χαλκουργοί μπόρεσαν να ξεπεράσουν τους αιγινήτες χαλκουργούς και να παραγάγουν ένα ακριβότερο είδος χαλκού επινόωντας μια δική τους αναλογία στην πρόσμιξη του χαλκού με καστίτερο και άλλα μέταλλα. Glaser, Antike Brunnenbauten. 76κ.ε., Εικ. 136κ.ε.; Lang, Archäische Siedlungen. 169.

¹⁷⁵Broneer, "Corinth, 1950", 294κ.ε.

¹⁷⁶Williams, "1976, Forum Southwest", 40.

¹⁷⁷Weinberg, "Excavations of 1940", 214ff.

¹⁷⁸Williams - Zervos, "Corinth, 1982", 2.

¹⁷⁹Ηροδ. v.92· Wiseman, Land. 99-101· Hoppe Simpson - Dickinson, Gazetteer. A54, 62.

¹⁸⁰Lolos, Sikyonia. 102-103. Στράβ. viii.6.17: Κῶμαι δ' εἰσὶ τῆς Ἀργείας, ἡ μὲν δμῶνυμος τῷ δρει τῷ πλησίον (Λύρκειον) αἱ δὲ ταῖς Ὀρνεαῖς ταῖς μεταξὺ Κορίνθου καὶ Σικυώνος ίδρυμεναις viii.6.24: Ὀρνεαὶ δ' εἰσὶν δμῶνυμοι τῷ παραρρέοντι ποταμῷ, νῦν μὲν ἔρημοι, πρότερον δ' οἰκούμεναι καλῶς, ιερὸν ζχουσαι Πριάπου πιμώμενον, ἀφ' ὧν καὶ ὁ τὰ Πριάπεια ποιήσας Εύφρονιος Ὀρνεάτην καλεῖ τὸν θεόν. Κείναι δ' ὑπὲρ τοῦ πεδίου τού Σικυωνίων, τὴν δὲ χώραν ζσχον Ἀργεῖοι. Ἀραιθυρέα δ' ἐστὶν ἡ νῦν Φλειαστα καλουμένη..., xiii.1.12: .. ἐξ' Ὀρνεων τῶν περὶ Κορίνθον ... Στέφ. Βιζ.: Ὀρνεαὶ ἡ Ὀρνεαὶ, κώμη Ἀργείας ... ἐστι καὶ ἐτέρα πόλις μεταξὺ Κορίνθου καὶ Σικυώνος. Καλεῖται δ' δύτιας ἡ ἀπό του Ὀρνέως, υἱὸν Ἐρεχθέως ἡ ἀπό Ὀρνέας νύμφης ἡ δι τού έφ' ύψους κεῖται ἡ δμωνύμως Ὀρνέα τῷ ποταμῷ. Το έθνικὸν Ὀρνεάτης.. Με το δνομα Ορνεές αναφέρεται από τον Στράβωνα ως τμήμα της Αργείας την περίοδο του Τρωϊκού πτολέμου, όπως επίσης η Κόρινθος, οι Κλεωνές, η Αραιθυρέα και η Σικυώνα: Στράβ. viii.6.19 (C.377).

¹⁸¹Sakellarion - Faraklas, Corinthia - Cleonae. 29, 50-58.

¹⁸²Sakellarion - Faraklas, Corinthia - Cleonae. 27 και Appendix II. 16-17. Η θέση αναφέρεται από τον Fowler ("Corinthia", 96) με το δνομα Κατόπι.

συκυροβόλια πριν από την αρχαϊκή εποχή¹⁸³. Στις Κεγχρεές εντοπίστηκε ένας οικισμός της αρχαϊκής εποχής, που είναι πιθανόν να κατοικήθηκε ήδη από την γεωμετρική¹⁸⁴. (Χάρτες 6-8). Ταυτόχρονα αποτέλεσε το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου, κατέχοντας ένα φυσικό δρυμό νότια της Ισθμίας¹⁸⁵. Στο Λέχαιο, μία παράκτια θέση βόρεια της αρχαίας Κορίνθου, βρέθηκε οικισμός που είναι πιθανόν να ανήκει στη γεωμετρική εποχή, αλλά κατοικήθηκε με βεβαιότητα την αρχαϊκή εποχή.¹⁸⁶ (Χάρτες 6-8). Το λιμάνι του Λεχαίου ήταν το πιο σημαντικό από τα δύο κορινθιακά λιμάνια, γιατί βρισκόταν πλησιέστερα στην αρχαία Κόρινθο, και πάραλληλα χρησιμοποιούνταν ως νεώριο¹⁸⁷. Η ασφάλεια και η χωρητικότητα του λιμανιού αυξήθηκε με σημαντικά τεχνικά έργα, καθώς ένα λιμάνι στα δυτικά ήταν απαραίτητο για να εξυπηρετηθεί η αποικιακή εξόρμηση της Κορίνθου στη Δυση. Αρχικά υπήρχε ένα μικρό ιέναγος, χωριζόμενο από τη Θάλασσα με φυσικά διαμορφωμένο αιμμώδη βραχιονά¹⁸⁸. Επί των Κυψελιδών πρέπει να έγιναν οι πρώτες εργασίες για να μετατραπεί το τέναγος σε επίνειο της Κορίνθου, καθώς αναφέρεται από τον Πλούταρχο ότι ο Περίανδρος οργάνωσε το συμπόσιο των επτά σοφών στο λιμάνι του Λεχαίου¹⁸⁹. Η διαμόρφωση πραγματοποιήθηκε με τη συσσώρευση μεγάλων λίθινων δόμων, προκειμένου να ενισχυθεί ο βραχιονάς, ως κυματοθραύστης, ενώ εκτεταμένες εκσκαφές και εκβαθύνσεις άνοιξαν εισόδους από τη θάλασσα.¹⁹⁰

¹⁸³ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleopatra*, 50-58. Από τον Σιράβωνα οι Κεγχρεές χαρακτηρίζονται ως το ανατολικό πολεμικό λιμάνι των Κορινθίων, viii.6.4 (C. 369).

¹⁸⁴ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleopatra*, 27 και Appendix II, 17-18· Bleven, "Corinth", 7κ.ε. Έχει βεβαιωθεί και προϊστορική εγκατάσταση στο λόφο πάνω από το βόρειο μώλο του λιμανιού· Gebauer, "Forschungen", 269· Scranton-Ramage, "Investigations, (1964)", 103-106· Scranton-Ramage, "Investigations, (1965)", 145-152· Scranton, "Kenchreai, (1966)", 141-145· Scranton - Ramage, "Kenchreai, (1967)", 185-190· Hawthorne, "Cenchreæ", 191-200· Ramage - Scranton, "Kenchreai, 1963", 134-145· Ramage - Scranton, "Corinthian Kenchreai", 124-186· EMF, 58· Bölte, "Kenchreai", 167-170· Fowler, "Corinthia". 71-75· GAMS, 33· Roux, *Pausanias*, 158.

¹⁸⁵ Από το Θουκυδίδη ονομάζεται συνηθέστερα Κεγχρειαί (viii.10.21-22: αἱ νῆσος ἐκ τῶν Κεγχρείων.) και σπανιότερα Κεγχρεά (vii.42.29: ... καταλιπόντες τοὺς ἡμίσεις αὐτῶν ἐν Κεγχρειῷ· Παυσ. ii.2.3: Ἐν δὲ Κεγχρεαῖς Ἀφροδίτης τε ἐστὶ ναὸς καὶ ἄγαλμα λίθου· Παπαχατζής, Κορινθιακά, 44-45, υποσ. 2· Σιράβ. viii. 22 (C.380): Κεγχρεαῖς κώμη καὶ λιμήν ἀπέχων τῆς πόλεως δύον ἔβδομηκονια σταδίους· Σκύλας, 55· Fowler, "Corinthia", 71.

¹⁸⁶ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleopatra*, 27-28 και Appendix II, 20· Πάλλας, "Ανασκαφές Λεχαίου (1956/1960)", 75-76· Πάλλας, "Ανασκαφή Βασιλικής Λεχαίου", 139-140· Πάλλας, "Ανασκαφή εν Λεχαίω", 165-169· Πάλλας, "Ανασκαφικά ἐρευναί", 127-166· Gerster, "Isthme de Corinth", 225-232· Paris, "Ports antiques", 5-16· Fowler, "Corinthia", 95-96· Παπαχατζής, Κορινθιακά, 37.

¹⁸⁷ Παυσ. II.2.3: Κορινθίοις δέ τοις ἐπινείοις τὰ ὄνδρατα Λέχης καὶ Κεγχρίας ἔδοσαν. Ποσειδῶνος εἶναι καὶ Πειρήνης τῆς Ἀχελώου λεγόμενοι πεποιηται δὲ ἐν Ἡοῖς μεγάλαις Οἰβάλου θυγατέρα εἶναι Πειρήνην· Παπαχατζής, Κορινθιακά, 42-44, υποσ. 4· Σιράβ. viii.6.22 (C.380): ... τό δέ Λέχαιον ὑποπέπιωκε τῇ πόλει κατοικιαν ἔχον ών πολλὴν σκέλη δικαθειλακυσται σταδίων περί δώδεκα ἑκατόρωθεν τῆς ὁδοῦ τῆς ἐπὶ τὸ Λέχαιον.

¹⁸⁸ Πάλλας, "Ανασκαφές Λεχαίου (1956/1960)", 75-76, Πιν. 88α

¹⁸⁹ Πλουτ., Τῶν ἐπτά σοφῶν Συμπόσιον, 2: Παρασκευάζει μὲν γάρ οὐκ ἐν τῇ πόλει τὴν ὑποδοχὴν ὁ Περίανδρος, ἀλλ' ἐν τῷ περὶ Λέχαιον ἐστιατορίῳ παρὰ τὸ τῆς Αφροδίτης ιερόν.

¹⁹⁰ Πάλλας, "Ανασκαφή Βασιλικής Λεχαίου", 139-140· Πάλλας, "Ανασκαφαὶ εν Λεχαίω", 165, 169, Πιν. 135α· Lehmann-Hartleben, *Antiken Häfen und Lager*, §3-54.

Στην Ισθμία εντοπίστηκε ένας οικισμός της ύστερης ΥΕΙΙΙΓ2, πρωτογεωμετρικής, γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής¹⁹¹. (Χάρτες 5-8). Στο Σχοινούντα (σύγχρ. Καλαμάκι), που απέχει από τις Κεγχρεές σαράντα πέντε στάδια, εντοπίστηκαν ίχνη οικισμού της αρχαϊκής εποχής, με σύγχρονες λιμενικές εγκαταστάσεις, στο νότιο άκρο του Διδλού¹⁹². (Χάρτες 7-8). Στην αρχαία Σολύγεια (σύγχρ. Γαλατάκι) βρέθηκε ένας οικισμός της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής¹⁹³. (Χάρτες 6-8). Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι η θέση καταλήφθηκε από τους Δωριείς, ιτροκειμένου να εξορμήσουν από εκεί και να υποτάξουν την Κόρινθο¹⁹⁴. Στην Κάτω Αλμυρή βρέθηκε οικισμός και νεκροταφείο της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής¹⁹⁵. (Χάρτης 6-8).

Η Τενέα ταυτίστηκε με τη θέση νότια του σύγχρονου Χιλιομοδίου, όπου εντοπίστηκε οικισμός της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής¹⁹⁶. (Χάρτες 6-8). Ο Στράβων αναφέρει την Τενέα ως κώμη της Κορίνθου και τη σχετίζει, όπως και ο Παυσανίας, με την Τένεδο¹⁹⁷. Στην Τενέα βρέθηκαν τάφοι της ΜΓ εποχής¹⁹⁸. Κοντά σε έναν άλλο τάφο που καλυπτόταν από δύο λίθινες πλάκες και απέδωσε πέντε γεωμετρικά αγγεία εντοπίστηκαν ίχνη τοιχαρίου, πιθανόν από περίβολο.¹⁹⁹ Επίσης κοντά στο λόφο βρέθηκαν τάφοι της αρχαϊκής εποχής.²⁰⁰

Στην Κλένια βρέθηκε οικισμός της αρχαϊκής εποχής σε λόφο, που ελέγχει την είσοδο στο πέρασμα Κλεισούρα, όπου απολήγει η "Κοντοπορεία" και ο δρόμος που

¹⁹¹ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 50-58 και Appendix II, 8-9· Broneer, "Corinthian Isthmus", 60κ.ε.· Bleven, "Corinth", 8· Broneer, "Discoveries", 63-64· Broneer, "Excavations", 80-81· Broneer, "Isthmia", 105-109· Broneer, "Excavations, 1952", 182-195· Broneer, "Excavations, 1954", 110-141· Broneer, "Excavations, 1955-1956", 1-37· Broneer, "Excavations, 1957-1958", 298-343· Broneer, "Excavations, 1959-1961", 1-25· Monceaux, "Fouilles", 273-285, 354-366· Monceaux, "Fouilles et Recherches", 205-214· Καββαδίας, "Εκθεσις, 1903", 17· Caskey, "Objects", 168-176· EMF, 59-60· LMTS, 86· Fowler, "Corinthia", 65· GAMS, 32· Philippson, *Griechischen Landschaften*, III.1, 79· S-S, 138-139.

¹⁹² Στράβ. viii.6.4· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 26 και Appendix II, 9· Fowler, "Corinthia", 49· Philippson, *Griechischen Landschaften*, I.3, 959-960.

¹⁹³ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 28, 45-48, 50-58 και Appendix II, 26-27· Βερδελής, "Σολύγειο", 112κ.ε.· Allan, "Magna Moralia", 7· Boardman, "Vase from Egypt", 4· EMF, 58· GAMS, 28-29· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, 38, υποσ. 3.

¹⁹⁴ Θουκ. iv.42.2.

¹⁹⁵ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 28, 45-48, 50-58· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, 48, υποσ. 1.

¹⁹⁶ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29, 45-48, 50-58 και Appendix II, 32. Η θέση της Τενέας ταυτίστηκε από τους Παπαχατζή και Παπαχριστοδούλου. Συριόπουλος, *Προϊστορία Πελοποννήσου*, 88, 109 (υποσ. 1), 112 (υποσ. 1).

¹⁹⁷ Στράβ. viii.6.22: καὶ ἡ Τενέα δ' ἔστι κώμη τῆς Κορινθίας, ἐν ᾧ τοῦ Τενεάτου Ἀπόλλωνος ἵερον· λέγεται δὲ καὶ Ἀρχιψ τῷ στελλαντὶ τὴν εἰς Συρακούσας ἀποικιὰν τοὺς πλείστους τῶν κατοικῶν ἔντεύθεν συνεπακολουθήσαι. Ο Παυσανίας, ii.5.4, αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Τενέας ισχυρίζονταν πως ἡταν Τρώες, οι οποίοι ως αιχμάλωτοι των Ελλήνων από την Τένεδο, εγκαταστάθηκαν σε αυτή τη θέση, διότι τους την παρασχώρησε ο Αγαμέμνων. Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, 87-89, υποσ. 1.

¹⁹⁸ Will, *Korinthiaka*, 3. Ο Will αναφέρει ένα γεωμετρικό οικισμό κοντά στην Τενέα, αλλά η αναφορά του είναι λανθασμένη, καθώς βρέθηκε ένας τάφος. Weinberg, "Pottery", 6 και 19.

¹⁹⁹ Δειλάκη, "Χιλιομόδι", 159-160. Διαστάσεις τάφου: 1.58x0.85μ.

²⁰⁰ Frazer, *Pausanias*, III, 39· Fowler, "Corinthia", 96· Gebauer, "Forschungen", 270-271· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, Appendix II, 31-32· Leekley - Noyes, *Archaeological Excavations*, 80.

οδηγεί στις Κλεωνές και το Αργος²⁰¹. (Χάρτες 6-8). Σύμφωνα με παλαιότερη θεωρία η θέση ταυτίζοταν με την αρχαία Τενέα, αλλά η θέση κοντά στο Χιλιομόδι είναι καταλληλότερη²⁰². Βρέθηκαν επίσης τάφοι της μέσης γεωμετρικής εποχής²⁰³.

Στη θέση Δύο Βουνά βρέθηκε πιθανός οικισμός της ύστερης ΥΕΙΙΙΓ2 και της πρωτογεωμετρικής εποχής και βεβαιωμένος οικισμός της γεωμετρικής και της αρχαϊκής²⁰⁴. (Χάρτες 5-8). Στη θέση Άγιος Νικόλαος (σύγχρ. Αθίκια) εντοπίστηκε οικισμός της αρχαϊκής εποχής και ένας τάφος της ΜΓ Ι εποχής με δέκα περόνες²⁰⁵. (Χάρτες 6-8). Στο Μαυσό υπάρχει πιθανός οικισμός της πρωτογεωμετρικής, της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής²⁰⁶. (Χάρτες 5-8). Η ομώνυμη αρχαία κώμη μαρτυρείται μόνο μία φορά, ενώ η ίδρυσή της αποτελεί πιρόβλημα, καθώς η θέση δεν έχει ακόμα ταυτιστεί, αν και πρέπει να αποτελούσε σημαντικό οικισμό.²⁰⁷ Η άποψη του Μηλιαράκη για το συσχετισμό του Μαυσού με το νεότερο οικισμό Μαψό της κοινότητας Κουταλά απορρίφθηκε από τον Bolte, με το επιχείρημα ότι ο Μαψός σήμερα είναι ολιγάνθρωπος, ενώ ο Θεόπομπος παραδίδει ότι επρόκειτο για μεγάλη και πολυάνθρωπη κώμη²⁰⁸. Ωστόσο ο Θεόπομπος μιλάει για κώμη και όχι πόλη, ενώ η ημιορεινή κοιλάδα του Μαψού είναι καλλιεργήσιμη και εύφορη. Επιπλέον στα περίχωρα του Μαψού δεν εντοπίστηκε θέση που να δικαιολογεί την τοποθέτηση του Μαυσού στην περιοχή. Κατά τον Πίκουλα, η κώμη του Λογοπόταμου θα μπορούσε να διεκδικήσει το όνομα Μαυσός, πρόταση δύμως που μέχρι την επιγραφική επιβεβαίωσή της παραμένει απλή υπόθεση²⁰⁹.

Στη δυτική πλευρά της Κορινθίας τοποθετείται η Ασαι (;) (σύγχρ. Άγιος Χαράλαμπος-Ζαρατσάνι), νότια του Ζευγολατιού, όπου εντοπίστηκε πιθανός οικισμός της γεωμετρικής εποχής και βεβαιωμένος οικισμός και νεκροταφείο της αρχαϊκής¹⁰. (Χάρτες 6-8). Σύμφωνα με άλλη άποψη η θέση νότια του Ζευγολατιού, πλούσια σε λείψανα από το 6ο έως το 2ο αιώνα και τη ρωμαϊκή εποχή, ίσως ταυτίζεται με την

²⁰¹ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29 και Appendix II, 31-32. Frazer, *Pausanias*, III, 29. Fowler, "Corinthia", 96.

²⁰² O'Neill, *Ancient Corinth*, I, 26-27. Meyer, "Tenea", 492-493. Fowler, "Corinthia", 96. Gebauer, "Forschungen", 270. Philippson, *Griechischen Landschaften*, III, 1, 91.

²⁰³ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 50-58. GG, 84-85. Από έναν τάφο της ΜΓΙ προέρχεται ένας αμφορίσκος διακοσμημένος κατά τον αργότικο ρυθμό (Pie Ware).

²⁰⁴ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 28, 45-48, 50-58 και Appendix II, 22-23. Lolling, "Hellenische Landeskunde und Topographie", 161. Gebauer, "Forschungen", 271. EMF, 58. GAMS, 28. Η θέση παλαιότερα είχε ταυτιστεί με την αρχαία Πέτρα.

²⁰⁵ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 28 και Appendix II, 23-25. Gebauer, "Forschungen", 270. EMF, 59, 61. GAMS, 28. Συριόπουλος, *Προϊστορία Πελοποννήσου*, 88, 109 (υποσ. 1), 112 (υποσ. 1). Σύμφωνα με παλαιότερη θεωρία που ανασκεύασε ο Συριόπουλος, η θέση του Αγίου Νικολάου ταυτίζοταν με την αρχ. Τενέα.

²⁰⁶ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29.

²⁰⁷ Θεόπομπος: 115 FGrHist F 173. Η κορινθιακή αποικιακή δραστηριότητα που άρχισε μετά από το τέλος της γεωμετρικής περιόδου προϋπέθει δημογραφικές πιέσεις και δεν θα ήταν σπουδαία να υποτεθεί ότι αυτός ο οικισμός υπήρχε πράγματι κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής.

²⁰⁸ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 262. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία*, 168, 170. Bolte, "Mausos", 2414. Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, Appendix II, 25. Wiseman, *Ancient Corinth*, 93.3.

²⁰⁹ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 272.

²¹⁰ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 27. Wiseman, *Land*, 100-102. Θεόπομπος: 115 FGrHist F 173.

Κορώνεια, που αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο²¹¹. Τέλος, μία παρόδια κώμη ίσως υπήρχε στα **Βεληνιάτικα** και πιθανός οικισμός στο **Κεφαλάρι-Ευαγγελίστρια**²¹².

Στη θέση **Μούλκι** της Κρομμυσωνίας ιδρύθηκε ~~κατά~~ τη γεωμετρική εποχή ένας οικισμός, που αρχικά ταυτίστηκε με την **Κρομμυώνα**²¹³. (Χάρτης 6). Ωστόσο η θέση βρίσκεται ένα χιλιόμετρο μακριά από τη θάλασσα ~~και~~ πρέπει να εγκαταλείφθηκε το ± 200 π.Χ., ενώ η Κρομμυώναν βρισκόταν κοντά στη **Θάλασσα** και κατοικήθηκε μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η ταύτιση της **Κρομμυώνας** με μία οχυρωμένη κώμη κοντά στη θέση Κάστρο ή Τείχος του χωριού Άγιοι Θεόδωροι φαίνεται πιο πιθανή²¹⁴. (Χάρτες 6-8). Η κώμη αρχικά ανήκε στους Μεγαρείς, αλλά μετά το ± 700 π.Χ. (ή 570/560 π.Χ.) περιήλθε οριστικά στο κράτος της Κορίνθου²¹⁵. Κατά τον Παυσανία η ετυμολογία του τοπωνυμίου ανάγεται στον Κρόμο, το γιο του Ποσειδώνα²¹⁶. Στην **Κλίσια** είναι πιθανόν να υπήρχε οικισμός της αρχαϊκής εποχής²¹⁷. (Χάρτες 7-8).

Η **Περαία**, η έξω του Ισθμου χώρα **Κορινθίοις** ή οι έξω του Ισθμου από το ±700 π.Χ. ανήκε πλέον στην επικράτεια της Κορινθίας²¹⁸. Ορίζεται κυρίως από το δρός Γερανεία, που είναι προς την κατεύθυνση της Μεγαρίδας, ενώ διαγράφονται και μικρότεροι δύκοι, όπως το Αιγίττλαγκτον²¹⁹. Το **Πείραιον** (σύγχρ. Ζωοδόχος Πηγή)

²¹¹ Πόλις Πελοποννήσου μεταξύ Σικυώνος και Κορίνθου.

²¹² Μίκουλας, Οδικό δίκτυο. 273-276, 278-283.

²¹³ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 26, 50-58 και Appendix II. 12. Βρίσκεται κοντά στο 63ο χλμ. της Νέας Εθνικής Οδού Αθηνών-Κορίνθου. Ο εξαιρετικός γεωμετρικός διάκοσμος των αγγείων υποδηλώνει πως από την αρχή των ιστορικών χρόνων πρέπει να υπήρχε ένας αξιόλογος συνοικισμός. Βερδελής - Αλεξανδρή, "Άγιοι Θεόδωροι ", 52-54. Παπαχατζής, *Korinthiská*, Υποσ. II.1.3.

²¹⁴ Leake, *Travels*. III. 347κ.ε.: Puillon Boblaye, *Recherches*. 35· Vischer, *Erinnerungen*. 229· Frazer, *Pausanias*. III. 3· Fowler, "Corinthia", 46-48· Philippson, *Griechischen Landschaften*. I.3. 958-961, 977· Roux, *Pausanias*. 86-87· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. Appendix II. 12-13· Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 345-347.

²¹⁵ Στράβ. viii.6.22 (C.380): Ἡ δὲ Κρομμυώνα εῖστι κώμη Κορινθίας, πρότερον δὲ Μεγαρίδος. C.390: Τὸν δὲ Κρομμυώνα εἶναι Μεγαρέων καὶ μὴ Κορινθίων, Θουκ., iv.45.1: ὅραντες δὲ ἐκ τῶν νήσων οἱ Ἀθηναῖοι ἐπλευσαν αὐθημερὸν εἰς Κρομμυώνα τῆς Κορινθίας, Παυσ. ii.1.3: ..τῆς Κορινθίας εῖστι γῆς καὶ ὁ καλούμενος Κρομμυών. Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 65-71.

²¹⁶ Παυσ. ii.1.3: Τῆς δὲ Κορινθίας εῖστι γῆς καὶ ὁ καλούμενος Κρομμυών ἀπό Κρόμου τοῦ Ποσειδῶνος.

²¹⁷ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 26 και Appendix II. 11.

²¹⁸ Ψευδο-Σκύλ. 55. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι αποτέλεσε τελικά τμήμα της Κορινθίας το ± 570/560 π.Χ. Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 65-71· Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 331, 332-334· Μηλιαράκης, *Γεωγραφία*. 132. Στράβ. viii.2.3 (C.336): Ἡ ἀπὸ τοῦ Ἀντιρρίου μέχρι Ισθμοῦ θάλαττα Αλκυονίς καλεῖται, μέρος ούσα τοῦ Κρισαίου κόλπου, viii.6.22 (C.380): ... αἱ Ολμιαὶ τὸ ποιοῦν ἀκρωτήριον τὸν κόλπον ἐν ᾧ ἡ τε Οἰνόη καὶ αἱ Πλαγαὶ, τὸ μὲν τῶν Μεγαρέων φρούριον ἡ δὲ Οἰνόη τῶν Κορινθίων, (C.393): ..ἀπὸ τῆς κατὰ τὰς Πλαγὰς (θαλάσσης) Ἀλκυονίδος προσαγορευομένης (C.400). Τὴν Ἀλκυονίδα θάλατταν τὴν κατὰ τὰς Πλαγὰς μέχρι τῶν τόπων τῆς Βοιωτίας τῶν περὶ Κρέουσαν. Προς τα βόρεια βρίσκεται ο κόλπος της Λιβαδόστρας ή θάλασσα της Αλκυονίδας, προς τα δυτικά ο Κορινθιακός κόλπος, προς τα νότια η θάλασσα του Λεχαίου, ο Διολοκός και ο Σαρωνικός Κόλπος και προς τα ανατολικά η Μεγαρίδα. Το δόνομα οφείλεται στο πλήθος των αλκυονίδων πτηνών σε αυτά τα παράλια.

²¹⁹ Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 334, 339-341. Πληροφορίες για μυθολογικά στοιχεία προσφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος που αναφέρει: Γεράνεια ... δρός μεταξύ Μεγάρων καὶ Κορίνθου, ἀφ' οὐ ἥλατο ίνώ φεύγουσα τὸν Αθάμαντα, ενώ ο Στράβων (C.391) το χαρακτηρίζει: δύσβατὸν τε καὶ ὑψηλόν. ὅπως και ο Θουκυδίδης (i.107.3: δύσοδος η Γερανεία). Κατά μία

βρίσκεται στο λόφο της Ζωοδόχου Πηγής, νότια του χωριού Ασπρόκαμπος, στα ανατολικά του ακρωτηρίου Ηραίου και στην πεδινή έκταση γύρω από την Περαχώρα²²². (Χάρτες 7-8). Κατά τον Ξενοφώντα το όνομα Πείραιον αποδιδόταν σε όλη την ενδοχώρα της χερσονήσου της Περαχώρας²²³. Ο Πλούταρχος αναφέρει τους «πειραιείς» ως τμήμα των αρχαιότερων Μεγαρέων²²⁴, ωστόσο νεότεροι μελετητές υποστήριζαν ότι όταν οι Μεγαρείς κατείχαν τμήμα του "πέραν" (νότια) του Ισθμού, ονόμαζαν πιραείς τους εγκατεστημένους γύρω από την Ισθμία, επομένως το Πείραιον είναι άσχετο με τους "πιραείς"²²⁵. Το Πείραιον ήταν πιθανόν οχυρωμένος οικισμός της αρχαϊκής εποχής, ενώ εντοπίστηκαν και διασκορπισμένοι τάφοι της ίδιας εποχής²²⁶. Δυτικά του οικισμού, στο λόφο του Προφήτη Ηλία, βρέθηκαν λείψανα κατασκευής από ορθογώνιους ασβεστολιθικούς δόμους, η οποία χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή και ερμηνεύτηκε ως πύργος²²⁷. Ωστόσο σύμφωνα με άλλη άποψη ιτρόκειται για ναό²²⁸.

Η θέση Στέρνα Κτενά βρίσκεται σε ένα λόφο βορειοανατολικά του οικισμού Κτενά, στο δυτικό άκρο της πεδιάδας του Ασπρόκαμπου²²⁹. (Χάρτες 7-8). Η εύρεση ενός τοίχου της αρχαϊκής εποχής θεωρήθηκε υπόλειμμα οικισμού της ιεριόδου. Στη λοφώδη θέση Μοναστήρι, κοντά στο δρόμο που οδηγούσε από την Περαχώρα στον Ασπρόκαμπο, βρέθηκαν τμήματα αγγείων που χρονολογούνται από την αρχαϊκή εποχή (Χάρτες 7-8). Δεν πρέπει να υπήρχε μόνιμος οικισμός, παρά μόνο κτήματα και ο λόφος πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως κάταφύγιο σε περίπτωση κινδύνου²²⁸.

Στο δυτικό άκρο της χερσονήσου της Περαχώρας, σε μία ψηλή κορυφή ανάμεσα στο ομώνυμο ακρωτήριο και τη λίμνη της Βουλιαγμένης, εντοπίστηκε ο οικισμός Ηραίον ο οποίος κατοικήθηκε κατά τους προϊστορικούς χρόνους και από το ±750π.Χ.

άποψη το τοπωνύμιο Γερανεία οφείλεται στο μύθο του Μέγαρου, του γιου του Διός, ο οποίος κατά τον κατακλυσμό του Δευκαλίωνα κολυμπώντας έφθασε στην κορυφή του δρους, οδηγούμενος από τη βοή των γερανών που πετούσαν και ονόμασε το δρός από τα πτηνά (Πaus. I.40.1). Σύμφωνα με σχόλιο στο Θουκυδίδη (i.105) Γεράνεια ἀκρωτήριον τε ἐστὶ τῆς Μεγαρίδος νεῦον εἰς τὴν μεσόγειαν καὶ ἐπίμηκες· καὶ ἀπὸ τοῦ σχήματος οὔτως ὄνθισται. Ο Βαγιακάκος ("Χερσόνησος Περαίας", 340) θεωρεί πω πιθανή την αναφορά του Σχολιαστή (Απερδ. Bekker 31: γερανίαν, τον ἔχοντα μακρόν και γερανώδη τράχηλον) και συμπληρώνει πως αρχικά η λέξη Γερανεία χρησιμοποίηθηκε ως επιθετο στο ουσιαστικό, για να χαρακτηριστεί το ακρωτήριο ή η περιοχή, η οποία από την αντίτερη ακτή της Κορίνθου φαίνεται επιμήκης, δημος ο τράχηλος του γεράνου ή διότι η άκρη αυτή χρησίμευε ως σταθμός των υποδημούντων γεράνων.

²²⁰Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleonaea. 25 και Appendix II. 2-3. Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 348. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 24-26, υποσ. 1.

²²¹Ξενοφ. Αγησιλαος, ii.18, Ξενοφ., Ελληνικά, iv.5.3: τῇ δὲ ιειάρτῃ ἡμέρᾳ δὲ Αγησιλαος ἵγε πρὸς τὸ Πείραιον τὸ στράτευμα ... καὶ ταύτην μὲν τὴν νύκτα δὲ μὲν πρὸς ταῖς θέρμαις ἐστρατοπεδεύετο, δὲ μόρα τὰ ὅκρα κατέχουσα ἐνυκτέρευσεν.

²²²Πλούτ. Ελληνικά Ζητήματα, 17.

²²³Hammond, "Heraium", 93κ.ε. · Salmon, "Heraeum", 159κ.ε.

²²⁴Είναι πιθανόν το Πείραιον να κατοικήθηκε από το 700 π.Χ. Πρβλ. Σάκελλαρίου - Φαράκλας, Μεγαρίς. 69, υποσ. 20.

²²⁵Perechora. I. 6-8.

²²⁶Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleonaea. 25 και Appendix II. 2-3.

²²⁷Perechora. I. 6 · Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleonaea. 25 και Appendix II. 3.

²²⁸Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleonaea. 25 και Appendix II. 3-4. Gebauer, "Forschungen", 270.

και εξής²²⁹. (Χάρτες 6-8). Δεν βρέθηκαν ίχνη της υπομυκηναϊκής και της πρωτογεωμετρικής εποχής, αλλά τμήματα κεραμικής της μεσογεωμετρικής, της υστερογεωμετρικής και της αρχαϊκής²³⁰. Η θέση διέθετε ακρόπολη, ενώ το λιμάνι βρισκόταν στο μικρό όρμο κάτω από το βράχο του σημερινού φάρου, όπου ήταν και το τέμενος της Ήρας Ακραίας. Ο οικισμός του Ήραίου ακολούθησε την ίδια ιστορική διαδρομή κατακτήσεων και ανακτήσεων από τους Μεγαρείς και τους Κορινθίους με τους εκάστοτε συμμάχους τους, όπως και το Πείραιον²³¹. Ήταν μία πόλη με αραιές συνοικίες, ενώ η αγορά βρισκόταν μεταξύ των ιερών της Ήρας Ακραίας και της Ήρας Λιμενίας.²³² Ανατολικά της λιμνοθάλασσας εντοπίστηκαν δύο οικισμοί της αρχαϊκής εποχής, από τους οποίους ο πρώτος είναι πιθανόν πρωιμότερος από τον οικισμό κοντά στο Ήραίο²³³.

Στη θέση Άγιος Βλάσιος, στο δρόμο από την Περαχώρα προς τη Βισσία (σύγχρ. Πίσσια), εντοπίστηκε ένας οικισμός της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής²³⁴. (Χάρτες 6-8). Η Οινόη (σύγχρ. Παλαιόκαστρο) ήταν οχυρή θέση στη νότια παραλία της Αλκυονίδας θάλασσας πάνω από την πεδιάδα του Σχοίνου²³⁵. (Χάρτες 7-8). Το οχυρό βρισκόταν στο λόφο Δυόκαστρο (ή Διόκαστρο, Βιόκαστρο), στο οποίο βρέθη-

²²⁹ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 25 και Appendix II. 5· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*, 69, υποσ. 20· EMF, 60· I.MTS, 86· GAMS, 35· Phillipson-Kirsten, *Grechische Landschaften*, 954-955· Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 341-343. Η λίμνη ονομαζόταν και Έσχατώνις, καθώς βρισκόταν στην εσχατιά της χερσονήσου: Πρβλ. Παπαχατζής, *Κορινθιακό*, 24-26, υποσ. 1.

²³⁰ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, Appendix II. 4-5· Fossey, "Perachora", 150· Fossey, "Χερσόνησος Περαχώρας", 423-424, Πλν. ΞΑ-ΞΒ.

²³¹ Salmon, "Heraeum", 159κ.ε.: GG, 86· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 50-58· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*, 41· Hammond, "Heraium", 101κ.ε. Αρχικά ήταν ένα από τα χωριά που αποτέλεσαν τις κώμες του δωρικού κράτους της Μεγαρίδας, το οποίο ίδρυθηκε από τα μέσα του 10ου αι. π.Χ. Οι Κορίνθιοι το απέσπασαν βίαια το ±900 π.Χ., αλλά στα μέσα του 9ου αι. ανακτήθηκε από τους Μεγαρείς και τους Αργείους, ενώ το ±800 π.Χ. οι Αργείοι ίδρυσαν το ιερό της Ήρας Ακραίας, από τον οποίοι του οικισμού ονομάστηκαν Ήραις από τη θεότητα του ιερού. Κατά το 735 π.Χ. το Ήραίο κατακτήθηκε από τους Κορινθίους, οι οποίοι πιθανόν ίδρυσαν και το ιερό της Ήρας Λιμενίας, αλλά λίγο μετά το 720 π.Χ. απελευθερώθηκε από τον Όρσιππο και τους Μεγαρείς. Ωστόσο από 700 π.Χ. αποτελούσε πλέον κορινθιακό οικισμό.

²³² Perachora, I. 13, 16, Πλν. 137· Tomlinson, "The Heraion", 152-154. Σχέδιο 1-2· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*, 41· Παπαχατζής, *Κορινθιακό*, 24-26, υποσ. 1. Στην περιοχή των οικιών αποκαλύφθηκε τμήμα μεγαρόσχημης οικίας, ορθογωνίου σχήματος, με πρόσοψη στα δυτικά και πιθανόν με αχυρένια στέγη, καθώς δεν βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων, όπως συνηθίζοταν στην περιοχή, στοιχείο που προσδιάζει στα πήλινα ομοιώματα από το Ήραίο. Το δάπεδο ήταν από πατημένο χώμα, κάτω από το οποίο βρέθηκαν τμήματα αγγείων της πρωιτοκορινθιακής εποχής, ενώ η υπόλοιπη κεραμική δεν χρονολογείται πέραν της αρχαϊκής. Η οικία χρονολογείται περίπου στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη ξύλινων κιόνων και ίσως η οικία διέθετε αυλή. Στο λόφο του φάρου βρέθηκαν τα λειψανα οικίας, η πρώτη φάση της οποίας ανήκει στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως πρόκειται για την έδρα κάποιου άρχοντα ή υπαλλήλου αρμόδιου για την κατόπτευση της θάλασσας.

²³³ Tomlinson, "Perachora, (1966)", 147· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 25 και Appendix II. 6· Perachora, I. 9· EMF, 60· GAMS, 35.

²³⁴ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 25 και Appendix II. 4-5· Fowler, "Corinthia", 38· Perachora, I. 6. Σε αυτές τις δημοσιεύσεις η θέση ονομάζεται Βισσία, αλλά το χωριό με το ίδιο όνομα χρησιμοποιείται αλλού.

²³⁵ Μηλιαράκης, *Γεωγραφία*, 137· Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 347-348.

καν τμήματα αγγείων της αρχαϊκής εποχής²³⁶. Είναι πιθανόν οι Κορίνθιοι να ίδρυσαν το οχυρό, αφού προσάρτησαν την ιτεριοχή, όπως πρέπει να συνέβη και στο Δασκαλειό, ένα από τα νησιά των Αλκυονίδων νήσων²³⁷. (Χάρτης 7-8). Στη θέση Μεγάλο Λιθάρι, πάνω από το Λουτράκι, εντοπίστηκε ένα παρατηρητήριο, όπου βρέθηκαν πρωτοκορινθιακά τμήματα αγγείων και κορινθιακές αρχαϊκές κεραμίδες²³⁸. (Χάρτης 8). Η ίδρυση του παρατηρητηρίου χρονολογείται το ±570/560 π.Χ. μαλλον από τους Μεγαρείς, παρά από τους Κορινθίους, καθώς τα σύνορα ανάμεσα στα δύο κράτη πρέπει να περνούσαν νότια από το φρούριο, το οποίο έλεγχε την κοιλάδα του Λουτρακίου, που ανήκε στους Κορινθίους.

²³⁶Η θέση είναι γνωστή από τα ερείπια της και τα επιφανειακά ευρήματα. Leake, *Peloponnesiaca*, 398-399· Puillon Bobllye, *Recherches*, 36· Curtius, "Persea", 203· Curtius, *Peloponnesos*, 552, 598· Forchhammer, *Halcyonia*, 14· Roehl, *Inscriptiones*, 14· Robinson, "Corinth", 38-40· Meyer, "Oinoe", 2236-2237· Gebauer, "Forschungen", 270· Perachora, I, 8· Philippson *Griechischen Landschaften*, 952, υπόσ. 2· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 25. Η ταύτιση της Οινόης με το Δυόκαστρο έγινε από τους Forchhammer, Robinson, Meyer και Philippson. Ο Roehl την ταύτισε με τον Ασπρόκαμπο, ενώ ο Payne και ο Kirsten με ένα λόφο κοντά στο χωριό Σχοίνος. Η ταύτιση με το Δυόκαστρο είναι πιθανότερη, καθώς οις αρχαίες τιγνές αναφέρεται ότι η Οινόη ήταν οχυρωματικό τείχος (Ξενοφ. Ελληνικά, iv.5.19: καθεστηκότων γὰρ φρουρῶν ἐν Σιδοῦντι μὲν καὶ Κρομμυδῃ ὑπὸ Πραξίτου, διε ἐκεῖνος εἷλε ταῦτα τὰ τείχη, ἐν Οἰνόῃ δὲ ὑπὸ Ἀγησιλάου, διεπερ τὸ Πειραιον ἐάλω, πάνθ' εἷλε ταῦτα τὰ χωρία) ή οχυρό (Στράβ., viii.6.22 (C 380): αἱ Ὀλυμπίαι τὸ ποιοῦν ἀκρωτήριον τὸν κόλπον ἐν τῷ ἡ τε Οινόη καὶ Παγασί, τὸ μὲν τῶν Μεγαρέων φρούριον ἡ δὲ Οινόη τῶν Κορινθίων) και δχι χωριό, όπως ήταν οι άλλες δύο άλλες θέσεις.

²³⁷Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 26 και Appendix II, 7-8. Παπαχριστοδούλου, "Καλά Νησιά Περαχώρας", 116κ.ε.

²³⁸Robinson, "Corinth", 114, υπόσ. 1· Perachora, I, 17· EMF, 60· GAMS, 34· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 25. Αναφέρεται επίσης ως "Βουνό του Λουτρακίου".

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΤΑΦΕΣ

Ο Στράβων αναφέρει ότι όταν ο Καίσαρος αποφάσισε να ξαναχτίσει την Κόρινθο, έστειλε απελεύθερους, για να την ανοικοδομήσουν²³⁹. Κατά τον καθαρισμό δύμως της πόλης από τα ερείπια βρήκαν τους αρχαίους τάφους, τους οποίους σύλλησαν εξαιτίας των πλούσιων κτερισμάτων τους σε ιρήλινα ειδώλια και χάλκινα αντικείμενα. Τα ευρήματά τους, γνωστά ως «νεκροκορίνθια», τα πούλησαν στη Ρώμη. Από αυτή τη γραπτή μαρτυρία, η οποία ίσως περιέχει και αρκετή υπερβολή, είναι δυνατό να υποψιαστούμε ότι ήδη από τους αρχαίους χρόνους είχε πραγματοποιηθεί μεγάλης έκτασης «αρχαιοκαπηλική» δράση στούς τάφους της αρχαίας Κόρινθου, με αποτέλεσμα να μην έχουν εντοπιστεί παρά μόνο μεμονωμένοι τάφοι στον κεντρικό χώρο της πόλης. Ωστόσο σημαντικό για τα έως τώρα ευρήματά του είναι το Βόρειο Νεκροταφείο, ενώ από προφορικές μαρτυρίες κατοίκων σε περιοχή βόρεια της Περδικαριάς και των Εξαμιλίων, παραδίδεται ο εντοπισμός γεωμετρικού νεκροταφείου, που αποτέλεσε αντικείμενο έντονης αρχαιοκαπηλικής δραστηριότητας στη δεκαετία του 1980.

Στην αρχαία Κόρινθο αρχικά ο χώρος της μεταγενέστερης ρωμαϊκής αγοράς φιλοξένησε σποραδικούς τάφους που χρονολογούνται από τη μυκηναϊκή έως τη γεωμετρική εποχή. Συγκεκριμένα στα δυτικά του Μουσείου βρέθηκαν ταφές με κεραμική της ύστερης ΥΕΙΙΙΓ2 εποχής²⁴⁰. Η πρωτογεωμετρική εποχή αντιπροσωπεύεται με μία ταφή στο δυτικό άκρο της μεταγενέστερης ρωμαϊκής αγοράς, μία ταφή στην περιοχή του ιερού και δύο κιβωτιόσχημους τάφους στο νότιο κεντρικό τμήμα της αγοράς²⁴¹. Ένας ύστερος πρωτογεωμετρικός τάφος βρέθηκε δυτικά του μνημείου Βιββιού²⁴². Σήματα τάφων ενδύστηκαν τάφου διατηρήθηκαν στην περιοχή του ιερού της Ήρας από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους²⁴³.

²³⁹ Στράβ. viii.6.23 (C. 382-382).

²⁴⁰ Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.1. 717. Williams, "Excavations, (1970)", 161.

²⁴¹ Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.1. 717.

²⁴² Williams, "Excavations, (1969)", 114, πλν. 93α-γ. Ο τάφος είναι κτισμένος από αδρά δουλεμένους λίθους, με ένα διαμέρισμα στο ΝΑ άκρο του. Το κεφάλι του σκελετού ήταν προς αυτό το διαμέρισμα, ενώ τα ευρήματα ήταν διασκορπισμένα μέσα και γύρω από το σκελετό. Στο χώμα βρέθηκαν δύο περόνες που συγκρατούσαν το ένδυμα του νεκρού στον ώμο.

Τον πρώιμο 9ο αι. π.Χ. συνεχίστηκε το έθιμο του ενταφιασμού του νεκρού σε εκτεταμένη στάση²⁴⁴. Οι τάφοι ήταν λακκοειδείς συνήθως επενδεδυμένοι και καλυμμένοι από τετράγωνες λίθινες πλάκες. Πιο σπάνια η ταφή γινόταν σε σαρκοφάγο κατασκευασμένη από πτωρόλιθο²⁴⁵. Όταν το έδαφος ήταν αρκετά σκληρό, η τοιχοδομία περιορίζοταν σε μία οπλή καλυπτήρια πλάκα²⁴⁶. Γεωμετρικοί τάφοι βρέθηκαν στη ρωμαϊκή αγορά, αλλά εντοπίστηκαν και ταφές σποφαδικά βόρεια και νότια της. Συγκεκριμένα, κάτω από τα Δυτικά Καταστήματα είχε ταφεί τον πρώιμο 9ο αι. π.Χ. ένας πολεμιστής με σιδερένια κτερίσματα: αιχμή δόρατος, αιχμή βέλους και τυχειρίδιο. Ένας τάφος, πιθανόν της γεωμετρικής εποχής, βρέθηκε στα θεμέλια του ναού της Τύχης και ένας άλλος διαταράχθηκε από τους κατασκευαστές του ναού του Αιγόλλωνος²⁴⁷. Ένας ύστερος πρωτογεωμετρικός ή πρώιμος γεωμετρικός τάφος βρέθηκε κοντά στον αναλημματικό τοίχο στο ΒΔ τμήμα του ιερού της Δήμητρας και Κόρης²⁴⁸. Στο α' μισό του 9ου αι. π.Χ. ανήκουν ένας τάφος ανατολικά του Ασκληπιείου και ένας βόρεια της ύστερης πόλης, μετά την Οδό Λεχαίου²⁴⁹. Ένας ή δύο τάφοι βόρεια της Πειρήνης χρονολογούνται στο β' μισό του 9ου αι. π.Χ.²⁵⁰. Στα δυτικά, στη θέση που αργότερα αναπτύχθηκε η Συνοικία των Κεραμέων, εντοπίστηκε νεκροταφείο της ΜΓ εποχής και δύο ομάδες τάφων²⁵¹.

Κατά τον 8^ο αι. π.Χ. ενταφίαζαν ακόμα τους νεκρούς τους στην περιοχή της αγοράς, καθώς βρέθηκε τάφος στα ΝΔ της Αγοράς (β' μισό του 8ου αι. π.Χ.)²⁵². Ωπως επίσης τάφοι της ύστερης γεωμετρικής ή της πρωτοκορινθιακής εποχής στον κεντρικό τομέα του νότιου τμήματος της Αγοράς²⁵³. Ανάμεσα σε αυτούς ξεχωρίζει ένα ζεύγος τάφων, που χρονολογείται το ±750 π.Χ., όπου είχαν τοποθετηθεί ιροσεκτικά τα σώματα ενδός άνδρα και μίας γυναικας²⁵⁴.

Η ραγδαία ανάπτυξη του οικισμού δεν άφηνε πλέον χώρο για τους νεκρούς στην περιοχή της αγοράς και παρατηρούνται πολύ λίγοι τάφοι στην κεντρική περιοχή μεταγενέστεροι από τους προαναφερθέντες²⁵⁵. Σταδιακά οι ταφές πραγματοποιούνταν σε θέσεις περιφερειακές της πόλης, όπως ανατολικά του αρχαίου θεάτρου, διτού βρέ-

²⁴³ Βρέθηκαν επίσης πέντε στεγνύθες, μία οινοχόη στη ΝΑ γωνία του τάφου, μία πυξίδα και ένας σκύφος στο ανατολικό άκρο του.

²⁴⁴ Williams, "Hero Shrine, (1973)", 138-139, πλ. 123a. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνεται μία υάλινη φοινικική ψήφος του 7ου αι. π.Χ.

²⁴⁵ GG. 36-38, 85.

²⁴⁶ Lawrence, "Five Grave Groups", 89.

²⁴⁷ Weinberg, "Excavations of 1940", 204. Ια κτερίσματα ήταν συνήθως αγγεία, χάλκινες πτερόνες και δακτυλίδια.

²⁴⁸ Stillwell, "Excavations, 1934-1935", 43. Scranton, "Monuments", 5.

²⁴⁹ Williams, "Demeter Sanctuary, (1973)", 142-143, πλ. 125a.

²⁵⁰ Weinberg, Pottery. 9-10.

²⁵¹ Nicols, "Vases", 411κ.ε. • Weinberg, Pottery. 16.

²⁵² GG. 85. Stillwell - Benson, "Potters' Quarter", 6κ.ε.

²⁵³ Weinberg, Pottery. 34.

²⁵⁴ Weinberg, Pottery. 24. Morgan, "Excavations, 1936-1937", 543. Williams-Fisher, "Corinth, 1972", 3, εικ. 1.

²⁵⁵ Morgan, "Excavations, 1936-1937", 544-545. GG. Εικ. 57a-b, ε. Η ταφή μιας γυναικας περιέχει μία μικρή συλλογή κοσμημάτων, ενώ ένα ζευγάρι επιμήκων χάλκινων περονών, είχαν αφεθεί κατά μήκος της πτροεξοχής ή ως χωρίζει αυτόν τον τάφο από τον γειτονικό του - πιθανόν ένα σύμβολο πλούτου που μοιραζόταν ανάμεσα στους συζύγους.

²⁵⁶ Broneer, "Excavations, 1933", 567. Πρώιμος Πρωτοκορινθιακός. Morgan, "Excavations, 1936-1937", 543. n.1 (ύστερος 7ος αι. π.Χ.).

θηκε ύστερος γεωμετρικός ή πρωτοκορινθιακός τάφος²⁵⁴. Σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής τα νεκροταφεία εκτείνονταν κατά μήκος των οδών που οδηγούσαν από την πόλη προς άλλες περιοχές.

Στο Χελιωτόμυλο, βόρεια της αρχαίας Κορίνθου, εντοπίστηκαν ένδεκα τάφοι της ΜΓ II εποχής, λαξευμένοι στο σκληρό έδαφος, απλαισίωτοι και καλυμμένοι με απλούς λίθους από ψαμμόλιθο (αμμόπετρα). Πέντε από αυτούς έχουν ξεχωριστά διαμερίσματα για τα κτερίσματα, ενώ στις παιδικές ταφές τοποθετούνταν στην κεφαλή του νεκρού.²⁵⁵ Πάνω από τα ενταφιασμένα σώματα βρέθηκαν αποθέτες καύσης, που περιείχαν καρμένα οστά ζώων, ως υπολείμματα νεκρόδειπνων. Σε κάποιες περιπτώσεις άφηναν μία χειροποίητη υδρία ήξω από τον τάφο, το στόμιο της οποίας κλεινόταν με σκύφο. Από την ύστερη γεωμετρική εποχή διαμορφώθηκε στο Χελιωτόμυλο κατά μήκος οδού μία οργανωμένη ταφική περιοχή, το Βόρειο Νεκροταφείο.²⁵⁶ Οι ενήλικες θάβονταν σε συνεσταλμένη στάση σε λακκοειδείς τάφους, καλυμμένους με απλές πλάκες από αμμόλιθο, όπως και παλαιότερα, ενώ ο κρατήρας αντικατέστησε την υδρία (Σχέδιο VI - Τάφος 16). Τα μεγαλύτερα παιδιά ενταφιάζονταν σε μικρούς κιβωτιόσχημους τάφους ή σαρκοφάγους, ενώ για τα βρέφη χρησιμοποιούνταν συνήθως ο κρατήρας (διακοσμημένος ή χειροποίητος).

Οστόσο οι σαρανταεννέα τάφοι της γεωμετρικής εποχής που βρέθηκαν στο Βόρειο Νεκροταφείο δεν αντικατροπτίζουν, ούτε αριθμητικά, ούτε από άποψη κτερισμάτων, μία πόλη με μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις. Παράλληλα σποραδικά ευρήματα τάφων βρέθηκαν εκτός τεσσάρων άλλων πυλών του μεταγενέστερου τείχους της πόλης, στοιχείο που υπαινίσσεται την ύπαρξη άλλων τεσσάρων τουλάχιστον με/άλλων νεκροταφείων²⁵⁷. Είναι πολύ πιθανόν ταφικές περιοχές να αναπτύχθηκαν γύρω από την αρχαία Κόρινθο κατά μήκος των οδών που χάρασσαν πτορεία εκτός πόλης, δόπιας-Ισως-πλησίον των αρχαίων λατομειών στα Φεζαμίλια, όπου εντοπίστηκαν γεωμετρικοί τάφοι²⁵⁸. Ένας τάφος του β' μισού του 8ου αι. π.Χ. βρέθηκε στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη²⁵⁹. Στην περιοχή Κοράκου, δυτικά του κτηρίου των Φυλακών, βρέθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι από πωρόλιθο.²⁶⁰ Ανάμεσα στα ευρήματα ήταν μία ακέραιη γεωμετρική φιάλη και λίγα γεωμετρικά όστρακα που πιθανότητα ανήκαν στη συστάδα των τάφων που πρέπει να συλήθηκαν κατά το παρελθόν.

²⁵⁴ Williams, "Corinth, (1981)", 116.

²⁵⁵ Η νεκρή που βρέθηκε στον τάφο 16 φέρει δύο δακτυλίδια, από άργυρο και ήλεκτρο και έξι χάλκινες περόνες (GG. Εικ. 27a). Ένα άλλο ζευγάρι (GG. Εικ. 27c) ανήκει σε μία κατηγορία περονών που έγιναν πολύ δημοφιλή αναθήματα στα ιερά κατά τον ύστερο 8ο αι., αλλά αυτές αποτελούν το πρωτότερο παράδειγμα. Ένα ακόμα ζευγάρι περονών προέρχεται από τον τάφο 17, μαζί με τέσσερις μικρότερες και πιο πρακτικές σιδερένιες περόνες. Επίσης βρέθηκαν ένας αποσπασματικός χάλκινος σκύφος και μία χάλκινη πόρπη με τετράγωνο πλακίδιο και διπλό τόξο (GG. Εικ. 27e). Από τα ευρήματα μπορεί κάποιος να σχηματίσει την εντύπωση για την ύπαρξη μίας αναπτυσσόμενης και εφευρετικής σχολής επεξεργασίας χαλκού ήδη από τον πρώιμο 8ο αι. π.Χ.

²⁵⁶ Carpenter - Bon, "Defenses", 60-63, εικ. 44. Young, *North Cemetery*, iii, 13-20. GG. 174.

²⁵⁷ Young, *North Cemetery*, 14.

²⁵⁸ Με βάση προφορική μαρτυρία για αρχαιοκαπηλική δράση στην περιοχή στη δεκαετία του 1980 αφαιρέθηκαν από τους τάφους αμφορείς (ύψους περίπου 0,70μ.) και κρατήρες με "θαυμαστή" διακόσμηση.

²⁵⁹ Weinberg, *Pottery*, 29.

²⁶⁰ Μπανάκα-Δημάκη, "Κόρινθος - Οικόπεδο Θ. Τσιωτάκη", 86.

Στο Βόρειο Νεκροταφείο βρέθηκαν εξηνταπέντε τάφοι που ανήκουν στην πρωτοκορινθιακή περίοδο²⁶³. Οι ταφές των ενηλίκων γίνονταν σε πώρινες σαρκοφάγους, όπου ο νεκρός τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση (Σχέδιο VI - Τάφος 63), ενώ επικρατούσε ο εγχυτρισμός για τα παιδιά²⁶⁴. Κατά την κορινθιακή περίοδο (625-525 π.Χ.) διπλασιάστηκαν οι ταφές στο Νεκροταφείο. Αρχικά, συνεχίστηκαν τα ταφικά έθιμα της πρωτοκορινθιακής εποχής, καθώς οι ενήλικοι τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση μέσα σε πώρινους σαρκοφάγους με προσανατολισμό Β-Ν ή Α-Δ²⁶⁵. (Σχέδιο VI - Τάφος 148). Από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. εμφανίστηκαν οι πρώτες ταφές σε εκτεταμένη στάση (Σχέδιο VI - Τάφος 131 και Σχέδιο VII - Τάφος 155), ταυτόχρονα με τις ταφές σε συνεσταλμένη στάση για περίπου μισό αιώνα, καθώς μερικές οικογένειες ίσως διατήρησαν περισσότερο την παράδοση, αλλά μετά τα μέσα του αιώνα επεβίωσε ο ενταφιασμός σε εκτεταμένη στάση (Σχέδιο VII - Τάφοι 130, 193, 220).

Στην αρχαία Κόρινθο παρατηρείται πολύ συχνή χρήση των πτώρινων μονολιθικών σαρκοφάγων, σε αντίθεση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπου εμφανίζονται ελάχιστα μόνο παραδείγματα, ενώ επικρατεί ο τάφος που είναι επενδεδυμένος με λίθινες πλάκες²⁶⁶. Είναι πιθανόν η χρήση μονολιθικών σαρκοφάγων στην αρχαία Κόρινθο να οφειλόταν στον πλούτο της πόλης και στην παρουσία του μαλακού ντόπιου ασβεστόλιθου. Παράλληλα χρησιμοποιούνταν ο εγχυτρισμός για τις παιδικές ταφές, με τη χρήση κρατήρων και μεγάλων αμφορέων. Κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αι. π.Χ. συνηθίζονταν ο κτερισμός των ταφών, τόσο στην αρχαία Κόρινθο, όσο και στις άλλες ελληνικές πόλεις²⁶⁷.

Δυτικά από τη θέση του ιερού της αρχαίας Σολυγίας βρέθηκε νεκροταφείο της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής, όπου ανασκάφηκαν πέντε λαρνακοειδείς τάφοι. Στη θέση Μούλκι της Κρομμυανίας βρέθηκαν τάφοι που χρονολογούνται από την πρώιμη ως την ύστερη γεωμετρική εποχή και είναι κυρίως λακκοειδείς (απλαισίωτοι, αλλά με ξεχωριστό διαμέρισμα για τα κτερίσματα ή τις παιδικές ταφές και καλυμμένοι αιτό απλές πλάκες)²⁶⁸. Οι τάφοι είναι παρόμοιοι με αυτούς αιτό το Βόρειο Νεκροταφείο στην αρχαία Κόρινθο και ουσιαστικά δλη η κεραμική είναι κορινθιακή²⁶⁹. Αυτό συντείνει στην άποψη ότι η περιοχή είχε ήδη περάσει στα χέρια των Κορινθίων από την άποψη αυτών των ταφών, αν και οι Μεγαρείς χρησιμοποιούσαν επίσης κορινθιακή κεραμική.

²⁶³ Young, *North Cemetery*, 50-52.

²⁶⁴ Για μόνο χρονολογημένο κτερίσμα της πρώιμης πρωτοκορινθιακής εποχής (από μια τιαιδική ταφή, τάφος 47) είναι ένας κρατήρας του 710 π.Χ. που ίσως εισήχθη από το Άργος.

²⁶⁵ Palmer, *North Cemetery*, 68-69, 71, 73.

²⁶⁶ Πρβλ. Ure, *Aryballo*, 6.

²⁶⁷ Palmer, *North Cemetery*, 78-79.

²⁶⁸ Sakellariou, - Faraklas, *Corinthia - Cleonae*, 26 και Appendix II, 8-13. Βερδελής - Αλεξανδρή, "Άγιοι Θεόδωροι", 52-53, Πλν. 54-56. Όλοι οι λακκοειδείς τάφοι έχουν κατεύθυνση από βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, όπου οι νεκροί κείονταν σε συνεσταλμένη στάση. Βρέθηκαν επίσης μία ταφή σε πώρινη σαρκοφάγο και μία ταφή σε αμφορέα. Συνολικά οι τάφοι υπέδιοσαν 53 αγγεία. Ένα σιδερένιο ξίφος, ενώ σε τρεις βρέθηκε από μια σιδερένια περόνη

²⁶⁹ GG, 85-86.

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑ

Στην αρχαία Κόρινθο κατά την πρωτογεωμετρική εποχή παρουσιάστηκαν στοιχεία λατρείας στη θέση του μεταγενέστερου ιερού της Δήμητρας και Κόρης, στη βόρεια πλευρά του Ακροκορίνθου και σε άμεση γειτνίαση με το σύγχρονο οικισμό στο χώρο της ρωμαϊκής αγοράς²⁷⁰. Εντοπίστηκε ένας αποθέτης με πρώιμα πρωτογεωμετρικά τμήματα αγγείων, ίσως ως υπολείμματα αναθημάτων, εκεί όπου αργότερα δημιουργήθηκε το ιερό. Σε μία κοιλότητα βρέθηκε επίχωση καταστροφής, που περιείχε και λίγα τμήματα πρωτογεωμετρικής και πρώιμης γεωμετρικής κεραμικής²⁷¹. Στην αρχαία Κόρινθο δεν έχουν βρεθεί ακόμα άλλα ίχνη πρώιμης λατρείας, που να διευκρινίζουν τον τύπο έκφρασης τιμών και σεβασμού στους θεούς. Ωστόσο στο όρος Νυφίτσα ή Προφήτης Ηλίας, στη θέση Καλυβάκι, ΝΔ του χωριού Άνω Κλένια, εντοπίστηκε σπηλιά, γνωστή ως Νυφίτσα, όπου ασκούνταν λατρεία κατά την ύστερη ΥΕΙΙΙΓ2, πρωτογεωμετρική, γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή²⁷².

Περισσότερα στοιχεία για τον τύπο λατρείας στην αρχαία Κόρινθο προέρχονται από την πρωτοκορινθιακή και την κορινθιακή περίοδο, τόσο από την ίδια την πόλη, όσο και από τον Ακροκόρινθο. Στη βόρεια πλευρά του Ακροκορίνθου στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης, το οποίο ιδρύθηκε από τον 7ο αι. π.Χ. εντοπίστηκε και ναός²⁷³. Κάτω από το δάπεδο του κτίσματος Υ βρέθηκε κεραμική, προερχόμενη από τη γεωμετρική εποχή ως τον ύστερο διο αι. π.Χ²⁷⁴. Το πρωιμότερο τμήμα ενός αναλημματικού τοίχου, από μεγάλους αδιαμόρφωτους λίθους, πρέπει να

²⁷⁰ Σύμφωνα με άλλη άποψη ίσως υποδηλώνεται η ύπαρξη κάποιου οικισμού: Hammond, "The Peloponnese", CAH² III.1. 717. Kirsten Kraiker, *Griechenlandkunde*. 4· Robinson, *Urban Development*. 4· Robinson, "Excavations, 1960". Εικ. 1· Hill - Elderkin, «The Springs». Plv. XVII.

²⁷¹ Williams, "Demeter Sanctuary, (1972)", 220· Williams, "Excavations, 1971", 96.

²⁷² Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29, 50-58. Appendix II. 31· Béquingon, "Corinth", 479. Gebauer, "Forschungen" 271· Matz, *Handbuch*. II. 187, n. 3.

²⁷³ Παυσ., *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.4.7· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 80-84, υπόσ. 1· Stroud, "Sanctuary of Demeter and Kore 1961/62", Εικ 1· Robinson, "Excavations, (1965)", 144κ.ε. · Robinson, "Excavations, (1966)", 138κ.ε. · Kirsten - Kraiker, *Griechenlandkunde*. 826. Πιθανόν ήταν οι αρχαιότερες θεότητες που λατρεύτηκαν σε αυτή τη θέση.

²⁷⁴ Williams, "Demeter Sanctuary, (1972)", 220· Williams, "Excavations, 1971", 96.

κατασκευάστηκε κατά την πρωινοκορινθιακή περίοδο, ως δριο της οδού ήτου διέτρεχε τη χαμηλότερη πλευρά του ιερού²⁷⁶. Στις πλαγιές του Αικροκορίνθου υπήρχε επίσης ιερό της Βουναίας Ήρας, στο δυτικό άκρο της πόλης. Με αυτό συνδέεται παράδοση, κατά την οποία ο Περιάνδρος κάλεσε τις γυναικες των Κορινθίων να μεταβούν στο ναό της Ήρας, όπου τις ξεγύμνωσε δλες, ελεύθερες και σκλάβες, προκειμένου να κάψει τα ενδύματά τους και να ευχαριστήσει τη νεκρή σύζυγό του Μέλισσα²⁷⁷.

Στην Κόρινθο ο λόφος με το ναό του Απόλλωνος και η περιοχή ΒΔ του, πρέπει να αποτελούσαν ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους αρμαντικές θέσεις, όπως υποδηλώνει και η μεταγενέστερη λατρεία των δύο κύριων θεοτήτων της Κορίνθου στο χώρο, δηλαδή του Απόλλωνος και της Αθηνάς Χαλινίπιδας²⁷⁸. Τον ύστερο 8ο αι. π.Χ. κατασκευάστηκε στο λόφο βόρεια της αγοράς ο πρωιμότερος ναός του Απόλλωνος, ο οποίος πρέπει να υπήρχε και επί Περιάνδρου²⁷⁹. Αυτή η κατασκευή είχε διρριχτη στέγη με κεραμίδες από οππό πηλό. Ήχνη οδού, σύγχρονης με τον πρωιμότερο ναό, παρατηρήθηκαν στο βόρειο άκρο του λόφου, με κατεύθυνση ανατολικά-δυτικά. Ο νότιος αναλημματικός τοίχος της οδού αποτελούσε το βορειότερο δριο του τεμένους του Απόλλωνος κατά τον 7ο αι.²⁸⁰ Αναθήματα του θου και θου αι. π.Χ. βρέθηκαν στην επίχωση που πετάχτηκε στη βόρεια πλαγιά και το ανατολικό άκρο του λόφου το ± 570 π.Χ., μετά την καταστροφή του πρώτου ναού από πυρκαγιά το ± 580 π.Χ. και τη διαπλάτυνση της άνω επιφάνειας του λόφου, προκειμένου να κατασκευαστεί ένας μεγαλύτερος ναός. Με την έναρξη κατασκευής του δεύτερου ναού κατά το α' μισό του 6ου αι. και την επέκταση του τεμένους προς τα βόρεια, ο νότιος αναλημματικός τοίχος της οδού τέθηκε εκτός χρήσης.

Ο δεύτερος ναός ήταν περίπιερος, με σηκά και άδυτο που έφεραν τρία κλίτη, πρόναο και οπισθόδομο²⁸¹. (Σχέδιο ΙΧ). Το οικούμημα ήταν προσανατολισμένο ΒΑ-ΝΔ, με είσοδο από τη στενή, βορειοανατολική πλευρά. Κατασκευάστηκε από τιταρόλιθο, προερχόμενο από το λατομείο που έχει εντοπιστεί στη θέση Χατούιτι, κοντά στην Ισθμία. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες υπάρχουν ομοιότητες ως προς τις αναλογίες με το ναό του Απόλλωνος του θου αι. στους Δελφούς και τον Εκατόμπεδο περίστυλο ναό στην Αθήνα.²⁸² Αν οι εργασίες κατασκευής του ναού των Δελφών ξεκίνησαν το 548 π.Χ. και ο ναός της Κορίνθου χρησίμευσε ως πρότυπο ή Κορίνθιοι

²⁷⁶ Williams, "Demeter Sanctuary, (1973)", 142-143, πλ. 125α.

²⁷⁷ Ήροδ. v.92. Όταν πέθανε η Μέλισσα ο Περιάνδρος κακοποίησε το νεκρό σώμα της και δεν έκαψε τα ενδύματα που έβαλε μαζί της στον τάφο, όπως ήταν το ταφικό έθιμο. Ο τύραννος έλαβε χρησμό από το νεκρομαντείο στον Αχέροντα της Θεσπρωτίας ότι η γυναίκα του κρύωνε, καθώς τα άκαφτα ενδύματα της ήταν εντελώς άχρηστα και προκειμένου να εξιλεωθεί έγδυσε τις γυναικες της Κορίνθου και τα ενδύματά τους τα έριξε υπό δρυγμά του τάφου της Μέλισσας και τους έβαλε φωτιά. Με αυτό τον τρόπο ευχαριστήθηκε το ειδώλο της γυναίκας του και τον τηληροφόρος για το που είχε κρύψει το θησαυρό ενδέξιου πριν το θάνατό της.

²⁷⁸ Παυσ. ii.4.5: Τὸ δὲ ιερὸν τῆς Ἀθηνᾶς τῆς χαλινίπιδος πρὸς τῶν θεάτρων σφίσιν ἐστὶν καὶ πλησίον ξάνον γυμνὸν Ἡρακλέους, Λαιδάλου δὲ αὐτὸν φασὶν ἔναι τέχνην. Παπαχατζής, Κορινθιακά 78-79, υποσ. 1.

²⁷⁹ Παυσ. II.3.6: Ἐτέραν δὲ ἐκ τῆς ἀγορᾶς τὴν ἐπὶ Σικυώνα ἐρχομένοις ζεστὶν ιδεῖν ἐν δεξιᾷ τῆς δόδον ναὸν καὶ σγαλμα χαλκοῦν Απόλλωνος. Ήροδ. iii.5.2· Παπαχατζής, Κορινθιακά 71-73, υποσ. 6· Robinson, "Investigations (1946-1960)". 83, σχέδιο 1· Williams, "Temple Hill, (1972)", 221-223, πλ. 153, 154β.

²⁸⁰ Robinson, "Temple Hill, (1971)", 96, σχέδιο 1-2, πλ. 76a· Williams, "Temple Hill (1978)", 63-66.

²⁸¹ Stillwell, "Temple of Apollo", 115-116.

²⁸² Courby, "Topographie et architecture". 111· Stillwell, "Temple of Apollo", 124.

αρχιτέκτονες εργάστηκαν στους Δελφούς, φαίνεται ότι η έναρξη των εργασιών κατασκευής του δεύτερου ναού στην Κόρινθο τοποθετείται στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ.

Βόρεια του λιμένα των **Κεγχρεών**, κοντά στην αδό Ισθμίας-Κεγχρεών, βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα που αποδόθηκαν στα ναό της Αρτέμιδος, ενώ στο **Λέχαιο** υπήρχε ιερό της Αφροδίτης πλησίον του λιμένα, ήδη από την εποχή του Περιάνδρου²⁸². Στην Ισθμία υπήρχε ιερό που ίδρυθηκε πιθανόν ήδη από την πρωτογεωμετρική εποχή, καθώς οι πρώτες θυσίες στον Ποσειδώνα χρονολογούνται στον 11ο αι. π.Χ. με βάση την κεραμική από τους αποθέτες, και η ύπαρξη του συνεχίστηκε στη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή²⁸³. (Σχέδια X-XI). Ωστόσο το τεμένος του Ισθμίου Ποσειδώνα ίδρυθηκε τον 7ο αι. π.Χ., όπως υποδηλώνουν τα αναθήματα, και ο πρώτος ναός κατασκευάστηκε στα μέσα του ίδιου αιώνα και καταστράφηκε από φωτιά κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων²⁸⁴. Το οικοδόμημα αποτελούνταν από σηκό που χωριζόταν σε δύο κλίτη με ξύλινη κιονοστοιχία, ενώ στην πρόσταση υπήρχαν δύο κίονες, ως προέκταση της εσωτερικής κιονοστοιχίας²⁸⁵. (Σχέδιο IX). Για την πρόσβαση στα δύο κλίτη του σηκού ανοίγονταν δύο θύρες εισόδου στη στενή, ανατολική πλευρά, ενώ εξωτερικά περιβαλλόταν από περιστύλιο με ξύλινους κίονες. Στο εσωτερικό έφερε τα λατρευτικά αγάλματα δύο θεοτήτων, του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης.

Νότια του ναού αποκαλύφθηκε κυκλικός αποθέτης, που χρησιμοποιήθηκε το 570 π.Χ. για αναθήματα στο ναό²⁸⁶. Ανατολικά του ύστερου ναού αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλα βοτσαλωτά δάπεδα, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή και θεωρήθηκαν ως ένα είδος βωμού, μήκους 40μ. και πλάτους 2μ.²⁸⁷ Ανατολικά του επι-

²⁸² Παυσ. ii.2.3: ..τὴν δὲ ἐξ Κεγχρεάς ἰόντων ἐξ Ισθμοῦ ναὸς Ἀρτέμιδος καὶ ξόανον ἀρχαῖον· Παπαχατζής, Κορινθιακά, 44, υπόσ. 1· Ramage - Scranton, "Kenchreai, 1963", 145. Πλουτ.. Τῶν ἐπιμέσοφῶν Σύμποσιον, 2· ἐν τῷ περὶ Λέχαιον ἐσπατορίῳ παρὰ τὸ θῆρας Αφροδίτης ἱερόν·

²⁸³ Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleonaea, 26, 50-58 και Appendix II, 8-9· Broneer, "Sanctuary of Poseidon", 56-62· Clement, "Isthmia", 139· Gebhard, "Isthmia (1990)", 100-101· Gebhard, "Ιερό Ποσειδώνα", 108. Η προέλευση των αγγείων ήταν κορινθιακή ή αττική, αν και υπάρχουν ενδείξεις για εισαγωγή αγγείων από τη Λακωνία στη διάρκεια του 8ου αι. π.Χ. Υπερισχύουν οι κοτύλες, οι κωνικές οινοχόες και τα αλάβαστρα, ενώ βρέθηκαν και μεγάλα αγγεία, πλούσια διακοσμημένα. Βρέθηκε επισής ομάδα ειδώλιων ταύρων, χωρίς παράλληλά τους στην Κόρινθο και την Περαχώρα, τα οποία δύμας μοιάζουν με ζωδμαρφά ειδώλια της εποχής του Σιδήρου από την Ολυμπία και πιθανολογείται ότι ανήκουν στον 8ο αι. π.Χ. Σε όλους τους αποθέτες εντοπίστηκαν οστά βοοειδών, προβάτων και εριφίων.

²⁸⁴ Broneer, "Excavations, 1952", 27· Broneer, "Isthmian Sanctuary", 85-88, Σχέδια 1-2, Πίν. 64-67· Παπαχατζής, Κορινθιακά, 33-34, 36-37, υπόσ. 4· Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleonaea, 78-79. Στο ιερό υπήρχε κορινθιακός έλεγχος και τα αναθήματα του ναού ανήκουν στην εποχή των τυράννων Κύψελου και Περιάνδρου. Χάλκινα ειδώλια θεοτήτων, ανθρώπινων μορφών και ζώων, ένας χρυσός ταύρος και μία συλλογή αιτό πρώιμα αργυρά νομίσματα, κυρίως από την Αιγίνια και την Κόρινθο. Αρκετά είναι τα χάλκινα κράνη και ένα χάλκινο έλασμα από τη διακόσμηση αστιδάς με μυθολογικά θέματα. Ένα μαρμάρινο περιρραντήριο, που χρονολογείται στο 650 π.Χ., βρέθηκε σε τμήματα στην περιοχή του τεμένους. Το υλικό είναι λακωνικό, αλλά η τεχνική φέρει εκτός από λακωνικά και κορινθιακά γνωρίσματα.

²⁸⁵ Τα ίχνη του ναού είναι ελάχιστα (κυρίως λαξεύσεις και θεμελίωση), με αποτέλεσμα οι διαστάσεις που αναφέρθηκαν από τον Broneer κατά καιρούς να ποικίλλουν από 33μ. έως 39μ. ως προς το μήκος και 9.20μ. έως 10.90μ. ως προς το πλάτος. Ο Παπαχατζής θεωρεί ως διαστάσεις του ναού 40μ. μήκος 14μ. πλάτος. Η στέγη του ναού καλυπτόταν με αρχαϊκές κεραμίδες.

²⁸⁶ Broneer, "Excavations, 1957-1958", 301, Πίν. 59b· Broneer, "Isthmian Sanctuary", 85-88, Σχέδια 1-2, Πίν. 64-67.

²⁸⁷ Broneer, "Excavations, 1955-1956", 3κ.ε.

μήκους βωμού αποκαλύφθηκαν αναβαθμοί της γεωμετρικής εποχής, όπου γίνονταν τελεστουργικές δραστηριότητες. Όπως τα θυσιαστήρια γεύματα²⁸⁸. Η επιφάνεια του αρχαϊκού στρώματος καλυπτόταν από βότσαλα, πάνω στα οποία είχε αποτελεί τέφρα που περιείχε καμμένα οστά προβάτων, αιγών, χοίρων και πτηνών και άκαφτη κεραμική από την πρώιμη πρωτογεωμετρική έως την πρώιμη γεωμετρική εποχή. Πρόκειται μάλλον για απορρίμματα θυσιών, που πρέπει να γίνονταν αλλού, αφού δεν βρέθηκαν ίχνη πυράς στα βότσαλα²⁸⁹.

Στη νοτιοανατολική γωνία του ιερού του Ποσειδώνα εντοπίστηκε το Παλαιμόνιο, όπου πρέπει να υπήρχε χώρος λατρείας του Παλαίμονα από την πρώιμη εποχή, αλλά δεν βρέθηκαν ίχνη αυτής της λατρείας²⁹⁰. Κάτω από το δάπεδο του Παλαιμονίου αποκαλύφθηκε ένα τριγωνικό δάπεδο από πιρόλιθους, που αποτελούσε την αφετηρία του αρχαιότερου σταδίου, με αναλημματικούς τοίχους για τη στήριξη των πρανών, όπου κάθονταν οι θεατές. Η κατασκευή του σταδίου χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ. Αρχικά στο ιερό που ήταν αφιερωμένο στον Παλαίμονα ή Μελικέρτη, γιο του Αθάμαντος και της Ινούς, οργανώνονταν αγώνες προς τιμή του. Στη συνέχεια ιδρύθηκαν τα Ισθμια, ένας τριετηρικός αγώνας, που διεξαγόταν στο δεύτερο και στο τέταρτο έπος: οι κάθε Ολυμπιάδος, και συνδεόταν με το ιερό του Ισθμίου Ποσειδώνος. Ωστόσο έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με τον ιδρυτή των αγώνων. Σύμφωνα με τις αθηναϊκές παραδόσεις ιδρυτής ήταν ο Θησεύς, ενώ κατά άλλη άποψη ιδρύθηκαν από τον Κύψελο και επανιδρύθηκαν από τον Περίανδρο με περισσότερη λαμπρότητα. Κατά άλλους οι αγώνες ιδρύθηκαν από τον Περίανδρο, ενώ σύμφωνα με άλλη εκδοχή η αρχή τους χρονολογείται μετά την πτώση της τυραννίδας.

Στην αρχαϊκή Σολύγεια (σύγχρ. Γαλατάκι) βρέθηκε ιερό αφιερωμένο στην Ήρα, που ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής και επιβίωσε ως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.²⁹¹ Ο πρώτος ναός ήταν αψιδωτός και αρχικά χρονολογήθηκε το ±700 π.Χ., αλλά είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για πρωιμότερο κτίσμα²⁹². (Σχέδιο IX). Το οικοδόμημα ήταν μεγαρόσχημο, διαστάσεων 7x6.25μ. και είχε προσανατολισμό Α-Δ, με είσοδο από τα δυτικά. Το θεμέλιο αποτελούνταν από διπλή σειρά λίθων και η ανωδομή ήταν από ωμές πλίνθους. Στο μέσο του πρόναου βρέθηκαν δύο λίθινες βάσεις που πρέπει να στήριζαν ξύλινους κίονες. Οι δύο μακροί τοίχοι κατέληγαν σε παραστάσεις, πιθανόν από ωινές πλίνθους. Μέσα στο οικοδόμημα βρέθηκε βωμός ή εσχάρα²⁹³. Στην περιοχή του ιερού βρέθηκε αποθέτης σε απόσταση 50μ. από το ναό.

²⁸⁸ Broneer, "Isthmian Sanctuary", 85-88, Σχέδια 1-2, Πλv. 64-67· Gebhard, "Ισθμία (1987)", 122· Gebhard, "Ισθμία (1988)", 106· Gregory - Gebhard, "Ισθμία", 91-92. Το γεωμετρικό στρώμα είχε μήκος τουλάχιστον 8.50μ. και πλάτος 3.50μ.

²⁸⁹ Πολλά από τα αγγεία ήταν πόδεσεως και είχαν αφεθεί από θρησκευτικές τελετές που άρχισαν από τα μέσα του 11ου αι. π.Χ. και συνεχίστηκαν σε όλη τη γεωμετρική περίοδο. Η κεραμική ήταν κορινθιακής ή ιαραγαγής, με σημαντικά απτικά στοιχεία και μεγάλη ποικιλία στη διακόσμηση.

²⁹⁰ Broneer, "Excavations, 1955-1956", 10-15, Πλv. 3b-d, 4-6, Εικ. 1, 2· Broneer, "Isthmian Sanctuary", 88· Παπαχατζής, Κορινθιακά, 31· Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleopatra, 78-79 και Appendix II, 8-13

²⁹¹ Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleopatra, 28 και Appendix II, 26-27· Βερδελής, "Σολύγεια", 112κ.ε.· Allan, "Magna Moralia", 7· Boardman, "Vase from Egypt", 4· EMF, 58· GAMS, 28-29· Παπαχατζής, Κορινθιακά, 38, υποσ. 3· 48, υποσ. 1· Lang, Archaische Siedlungen, 172-173.

²⁹² GG, 322. Πρωιμότερη χρονολόγηση: Λοράνδου-Παπαντωνίου, Σολύγεια. Η δεύτερη οικοδομική φάση ανάγεται στον 6ο αι. π.Χ.

²⁹³ Rupp, Altars, 26κ.ε. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι Ισως δεν πρόκειται για βωμό.

Αρχικά ήταν θάλαμος μυκηναϊκού τάφου (ΥΕΙΙ - ΥΕΙΙΙΑ) και ίσως μετά την κατάρρευση και εγκατάλειψη του ναού τον 5ο αι. π.Χ. τα αναθήματα συγκεντρώθηκαν στο χώρο αυτό που μετατράπηκε σε αποθέτη²⁹⁴.

Λείψανα ναών και ίχνη λατρείας σώζονται και στην ευρύτερη περιφέρεια της αρχαίας Κορίνθου. Στη θέση **Κοκκινόβρυση**, ΒΔ της αρχαίας Κορίνθου και στην όχθη ενός χειμάρρου, βρέθηκαν μεγάλες ποσόστητες κεραμικής του 7ου και δου αι. π.Χ. Είναι πιθανόν να υπήρχε κάποιο ιερό στα νότια του δρόμου και η στήλη που βρέθηκε στο βάρειο άκρο του δρόμου να αποτελούσε σήμα ορίου για την ιερή περιοχή²⁹⁵. Στοιχεία λατρείας παρατηρούνται και σε άλλα σημεία της περιφέρειας της αρχαίας Κορίνθου, αλλά δεν έχει διευκρινιστεί πότε ξεκίνησε η χρήση τους. Τέτοια λείψανα βρέθηκαν στα **Βεληνιάτικα** - θέση **Πάτημα**, όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα παρόδιου ιερού, και στο **Κεφαλάρι** - **Ευαγγελίστρια**. Στην **Τενέα** επίσης υπήρχε ιερό του τενεάτη Απόλλωνος, καθώς πιστεύεται ότι οι κάτοικοι της κώμης προέρχονταν από την Τένεδο, όπου τιμούσαν ιδιαίτερα τον Απιόλλωνα²⁹⁶.

Στο **Ηραίον** το ιερό της Ήρας Ακραίας ιδρύθηκε από τους Μεγαρείς και το :900 π.Χ. αποσπάστηκε από τους Κορίνθιους, καθώς ο αποθέτης αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από σύγχρονα κορινθιακά αναθήματα. Ο ναός της χρονολογείται το ±800 π.Χ.²⁹⁷ (Σχέδιο VIII). Από τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά υπολείμματά του συμπεραίνεται ότι επρόκειτο για αψιδωτό, μονόχωρο οικοδόμημα, χτισμένο από ωμές πλίνθους, με ψηλό, κυρτό θόλο που καλυπτόταν από άχυρα ή καλάμια. Η είσοδος ήταν ανατολικά με ρηχό πρόπυλο και δύο ζεύγη κιόνων. Οι διαστάσεις ήταν 8x5m. και πρέπει να κατέρρευσε το ±730 π.Χ.²⁹⁸. Στοιχεία για τη δύμηση του ναού αντλούνται από πέντε τουλάχιστον τρήλινα ομοιώματα ναών, ως αναθήματα του ιερού της Ήρας Ακραίας. Σύμφωνα με την αποκατάσταση στο καλύτερα διατηρημένο ομοίωμα, το ρηχό πρόπυλο στηρίζεται σε δύο ζεύγη κιόνων και το εσωτερικό φωτίζεται από μία σειρά στενών παραθύρων, τετράγωνων πάνω από τη θύρα, τρίγωνων οπουδήποτε άλλου. (Σχέδιο VII). Η στέγη είναι ένας ψηλός κυρτός θόλος, που δίνει στο ναό ύψος διπλάσιο από το πλάτος του. Τα φαρδιά γείσα της στέγης, που υπαινίσσονται την αχυροσκεπή (ή καλαμοσκεπή), σήμαιναν ότι προφύλασσαν τους πλίνθινους τοίχους από τα νερά της βροχής.

²⁹⁴ Βερδελής, "Γαλατάκι", 8-9. Βερδελής, "Αρχαία Σολύγεια", 135-145, πλv. 108, 111β, 115-116. Βερδελής, "Ανασκαφή Γαλατακίου", 81, πλv. 59β. Βρέθηκαν συνολικά 1000 μικρά αγγεία, κυρίως λατρευτικά, και περισσότερα από 50 τρήλινα ειδώλια, από τα οποία τα περισσότερα παριστάνουν γυναικεία θεότητα, χρονολογημένα από το τέλος της γεωμετρικής εποχής έως και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Κυριαρχούν οι μικρές ομφαλωτές φιάλες, με πλαστική διαμόρφωση του σώματος ως καρπός ροδίας, οι καλαθίσκοι και οι πυξίδες. Ορισμένα επίσης χαρακτηριστικά αναθήματα, όπως π.χ. τρήλινος καρπός μηκώνης, αλλά κυρίως οι τύποι των ειδωλίων, είναι δημοιοί με δύσους απαντούν στην Καρινθία και το Ηραίο της Αργολίδας και καθιστούν πιθανή την άποψη να πρόκειται για ιερό της Ήρας.

²⁹⁵ Robinson, "Excavations, (1964)", 101.

²⁹⁶ Στράβ. viii.6.22: καὶ η Τενέα δ' εστι κώμη της Κορινθίας, εν η του Τενεάτου Απόλλωνος ιερόν. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 87-89, υποσ. 1.

²⁹⁷ Ρετραχόρα. 29, 30, Πλv. 116, 139· Σακελλαρίου - Φαράκλας, Μεγαρίς. 41· GG. 174, 321-322. Στράβ. viii.6.22: ἐν δὲ τὸ μεταξὺ Λεχαίου καὶ Παγῶν τὸ τῆς Ακραίας μαντεῖον Ήρας ὑπήρχεν τὸ παλαιόν.

²⁹⁸ GG. 327, 339, υποσ. 6. Ο γεωμετρικός αποθέτης στο ιερό της Ήρας Ακραίας χρονολογείται από το 800 π.Χ. έως το 720 π.Χ.

Το ιερό της Ήρας Λιμενίας ιδρύθηκε το ±735 π.Χ., πιθανόν από τους Κορινθίους, δταν ανέκτησαν για μικρό χρονικό διάστημα την περ οχή²⁹⁹. Το τέμενος είχε έκταση 750μ· και εντός αυτού υπήρχε ναός, διαστάσεων 9.50x5.60μ. (Σγέδιο ΙΧ). Αποτελούνταν από απλό σηκό, χωρίς παραστάδες ή εξωτερικούς κίονες και είχε είσοδο στα βόρεια και μία δεύτερη θύρα στο δυτικό τοίχο. Η κεντρική εστία προστέθηκε αργότερα και δεν υπήρχε θέση για λατρευτικό άγαλμα³⁰⁰. Στον ίδιο όχονα με την εστία, αλλά νοτιότερα, βρίσκονταν δύο βάσεις κιόνων. Ο σποθέτης περιείχε αντικείμενα του χρονολογούνται από το ±740 π.Χ. έως το τέλος των αρχαϊκών χρόνων. Στο βράχο του φύρου έχουν εντοπιστεί ίχνη αρχαίας κατοίκησης, ανάμεσα στα οποία λαξεύματα για ισχυρούς τοίχους και λίγα τμήματα αγγειών της πρωτοκορινθιακής ειποχής. Έχει διατυπωθεί η άποψη δηλίσως στη θέση αυτή υπήρχε ιερό της πύργος - παραιηρητήριο³⁰¹.

²⁹⁹Hammond, "Heraum", 102· Σακελλαρίου - Φαράκλας, Μεγαρίς. 41.

³⁰⁰Salmon, "Heraeum", 174ff.

³⁰¹Perachora. 42· Σακελλαρίου - Φαράκλας, Ινίεγαρίς. 16.

ΤΟ ΟΔΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ

Η χάραξη του οδικού πλέγματος κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους μπορεί να σκιαγραφηθεί μελετώντας ταφικές περιοχές, οι οποίες συνήθως εκτείνονταν εκτός κατοικημένης περιοχής κατά μήκος των οδών. Η παρατήρηση αυτή μπορεί να ενισχυθεί περαιτέρω, αν αυτές οι οδοί γειτνιάζαν με ταφικά σύνολα και κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, οπότε είναι ορατά τα σημάδια παρουσίας τους. Η μορφολογία του εδάφους μπορεί να βοηθήσει στην παρατήρηση, αλλά δεν μπορεί να δώσει ασφαλή συμπεράσματα.

Κατά ανάλογο τρόπο το οδικό πλέγμα της Κορινθίας από τον 11^ο έως και τον πρώιμο 8^ο αι. π.Χ. είναι δυσδιάκριτο και μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Κατά το ακόλουθο διάστημα (πρωτοκαρινθιακή και κορινθιακή εποχή) παρατηρήθηκε η ύπαρξη οδών που συνδέονταν με σύγχρονες ταφικές περιοχές ή με σημαντικά ιερά. Ωστόσο η γιαρουσίαση των οδικών πλεγμάτων τόσο πρώιμων χρόνων βασίζεται κυρίως σε υποθέσεις και συνδυασμούς στοιχείων που δεν είναι πάντοτε εύκολο να επαληθευτούν.

Η πόλη της αρχαίας Κορίνθου πρέπει να αποτελούσε ήδη από την ύστερη ΥΕΙΙΙΓ2 εποχή σημαντικό οικιστικό κέντρο. Είναι αναμενόμενο να χρησιμοποιήθηκαν φυσικά περάσματα για να βρίσκεται σε επαφή είτε με το σημαντικό ιερό της Ισθμίας, είτε με τις παράλιες θέσεις του Καράκου και της Νέας Κορίνθου, ή με τη γειτονική Αετόπετρα, θέσεις με τις οποίες συνυπήρχε για το αντίστοιχο διάστημα. Η αναστάτωση που ακολούθησε στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ. ίσως περιόρισε τις μετακινήσεις, τουλάχιστον σε μακρινές περιοχές, αλλά δεν είναι δυνατόν να κατήργησε εντελώς παλαιότερες οδικές αρτηρίες. Κατά τους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους πρέπει να αυξήθηκαν τα οδικά πλέγματα, καθώς η εμπορική ανάπτυξη της πόλης δεν βασιζόταν μόνο στη θαλάσσια κυριαρχία της, αλλά πιθανόν και στη δυνατότητα να ελέγχει τις ανταλλαγές στην ευρύτερη περιοχή. Με βάση αυτά τα δεδομένα και όσα παρατηρήθηκαν από τους ανασκαφικές και τις επιφανειακές έρευνες, προκύπτει μία ακτινωτή διάταξη οδών εντός της πόλης και γύρω από αυτήν, η παλαιότητα των οποίων δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί.

Μέσα στην περιοχή της αρχαίας Κορίνθου από τους πρώιμους χρόνους πρέπει να υπήρχε μία οδός επικοινωνίας με τον Ακροκόρινθο, τον οχυρό λόφο στα νότια,

όπου υπήρχε λατρεία ήδη από τον 11^ο αι. π.Χ. στη θέση της μεταγενέστερης λατρείας ήτης Δήμητρας και Κόρης. Την ίδια εποχή πρέπει να χρησιμοποιούνταν μία οδός που ξεκινούσε από τη μεταγενέστερη αγορά, διέσχιζε την περιοχή ανάμεσα στην κρήνη Πειρήνη και το λόφο, όπου αργότερα κατασκευάστηκε ο ναός του Απόλλωνος, οδηγούσε στην παράκτια πεδιάδα και ίσως κατέληγε στη θέση Κοράκου και τη Νέα Κόρινθο, που κατοικούνταν κατά την ύστερη ΥΕΙΙΙΓ2. Ειναι πιθανόν να πρόκειται για τον πρόδρομο της οδού Λεχαίου, καθώς αργότερα εξελίχθηκε σε βασική οδική αρτηρία εξόδου από την πόλη, την οποία σεβάστηκε και το μεταγενέστερο τείχος με τη διαμόρφωση πύλης (Πύλη Λεχαίου). Η συνεχής και παράλληλη κατοικηση ωιην Ισθμία αφήνει περιθώρια να υποτεθεί η ύπαρξη μίας ακόμα οδού με κατεύθυνση προς τα ανατολικά. Ο ιπταμός Ξεριάς, που αποτελεί το φυσικό όριο ανάμεσα στις δύο περιοχές, απολήγοντας στον Κορινθιακό κόλπο, δεν πρέπει να έφερε σημαντικό εμπόδιο, όπως υπαινίσσεται το δνομά του.

Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους πρέπει να συνεχίστηκε η χρήση των οδών που προαναφέρθηκαν, αλλά η ανάπτυξη της πόλης και η αύξηση των σχέσεων της με γειτνιάζουσες περιοχές, ίσως οδήγησε στην ανάγκη επιπλέον οδικών αρτηριών. Εντός της αρχαίας Κορίνθου εντοπίστηκαν οδοί που χρονολογούνται με περισσότερη ακρίβεια. Κατά μήκος της βόρειας κλιτύος του λόφου του ναού του Απόλλωνος αποκαλύφθηκε μία χωμάτινη αμαξιτή οδός, με χρήση από το ±625 π.Χ. έως το ±580 π.Χ.³⁰² Με την κατασκευή της β' φάσης του ναού τον 6^ο αι. π.Χ. και την επέκταση του τεμένους προς τα βόρεια καταργήθηκε η αμαξιτή οδός και ο νότιος αναλημματικός τοίχος της. Ανάμεσα στον παλαιό και το νέο τοίχο του τεμένους, η πγκαταλελειμένη οδός καλύφθηκε από τις επιχώσεις του ιρωιμότερου ναού, του έφεραν ίχνη πυρκαγιάς.

Στο δυτικό τμήμα του λόφου του ναού αποκαλύφθηκε μία οδός του 7ου αι. π.Χ.³⁰³ Μία διακλάδωσή της οδηγεί προς την κρήνη Γλαύκη, ενώ μία άλλη προς τα ΒΔ οδηγεί τρος τη Σικυώνα. Το τελευταίο παρακλάδι πρέπει να χρησιμοποιούνταν, όταν εγκαταλείφθηκε η κύρια οδός, περίπου το 580 π.Χ., γιατί βρέθηκε η θεμελίωση δύο κτηρίων ή μνημειώδων βάσεων, που ήταν σε χρήση κατά τον ύστερο 6^ο, στον 5^ο, και στον 4^ο αι. π.Χ.

Ο ναός του Απόλλωνος πάνω στο λόφο ήταν προσεγγίσιμος από ένα φυσικό πέρασμα ανατολικά του λόφου³⁰⁴. Η αμαξιτή οδός που περνούσε μπροστά από το ναό πρέπει να διασταυρωνόταν με την οδό που περνούσε από τη βόρεια πλευρά του λόφου, με κατεύθυνση Α-Δ³⁰⁵. Παρότι συνέχιζε προς την κατεύθυνση της κρήνης με το όνομα Γλαύκη διακόπτονταν στο δυτικό άκρο του αρχαϊκού ναού, καθώς πιθανόν υπήρχε ένα δεύτερο παρακλάδι που οδηγούσε προς τη Γλαύκη.

Στην περιοχή ίου Χελιωτόμυλου, όπου διαμορφώθηκε το Βόρειο Νεκροταφείο, είναι πιθανόν να απέληγε μία οδός της αρχαίας Κορίνθου, ήδη από τη Μέση Γεωμετρική εποχή και με συνεχή χρήση τις ακόλουθες περιόδους³⁰⁶. Από την πόλη

³⁰² Η οδός είχε κατεύθυνση ανατολικά - δυτικά και σωζόμενο μήκος ±55μ. και πλάτος ±4.50μ. Robinson, "Temple Hill, (1971)", 96, σχ. 1-2, πίν. 76a· Williams, "Temple Hill, (1972)", 221-223, πίν. 153, 154β· Williams, "Temple Hill, (1973)", 136· Williams, "Temple Hill, (1975)", 61-62· Williams, "Temple Hill, (1977)", 54.

³⁰³ Williams, "Excavations, 1973", 255.

³⁰⁴ Kirsten - Kraiker, Griechenlandkunde. 4· Robinson, Urban Development. 4· Robinson, "Excavations, 1960". Εικ. 1· Hill - Elderkin, «The Springs». Πίν. XVII.

³⁰⁵ Williams, "Temple Hill, (1975)", 61-62.

³⁰⁶ Young, North Cemetery. 13· Χαριτωνίδης, "Κόρινθος", 122-123.

ξεκινούσε επίσης μία οδός που κατευθυνόταν προς τα ανατολικά, στη θέση που αργότερα ανοιχτήκε η πύλη του Κρανείου (Κεγχρεών)³⁰⁷. Περνούσε μέσα από τα Εξαμίλια, ανάμεσα στο λόφο της Περδικαριάς και του Αγίου Δημητρίου, όπου παρατηρήθηκαν πώρινες σαρκοφάγοι με ταφές των γεωμετρικών χρόνων και απέληγε στις Κεγχρέες. Στην ίδια περιοχή πρέπει να απέληγε και το πλέγμα επικοινωνίας του Άργους με τον Ισθμό, αποφεύγοντας το χρονοβόρο πέρασμα από την αρχαία Κόρινθο. Η οδός που ερχόταν από τα νότια, μετά την Τενέα στρεφόταν προς τα δυτικά, ακολουθώντας τη γεωμορφολογία, περνούσε νότια από τα Δύο Βουνά και στη συνέχεια στρεφόταν προς τα βόρεια, περνούσε από τη Σολύγεια και ακολουθώντας την ακτή συναντούσε τις Κεγχρέες, δίνοντας πρόσβαση στο ιερό της Ισθμίας. Αυτή πρέπει να ήταν η προέλα που ακολούθησαν οι Δωριείς, προκειμένου να φτάσουν ως τη ΒΑ Πελοπόννησο³⁰⁸.

Δίολκος καλείται ο λιθόστρωτος δρόμος που άρχισε να κατασκευάζεται κατά την εποχή του Περιάνδρου κοντά στα τείχη του Ισθμού. Φίχε πλάτος 3.50-5.00μ. και πάνω σε αυτόν σύρονταν τα πλοία από το Σχοινούντα στο Σαρωνικό κόλπο έως την Ποσειδώνια στον Κορινθιακό, για να αποφευχθεί ο επικίνδυνος περίπλους της Πελοποννήσου αλλά και για να αποφεύγεται η καθυστέρηση³⁰⁹. Στο μέσο του πλακόστρωτου δρόμου υπάρχουν δύο βαθειές παράλληλες αυλακώσεις για τους τροχούς της ολοκύ, μίας ξύλινης μακριάς κατασκευής, όπου τοποθετούνταν τα πλοία για να μεταφερθούν από το ένα άκρο στο άλλο. Ο Δίολκος χρησιμοποιούνταν κυρίως σε καιρό πολέμου, ενώ περιπτωσιακά, όταν έπρεπε να μεταφερθούν πολυάριθμα πλοία, πρέπει να κατασκευάστηκαν και περισσότεροι ολοκύ³¹⁰.

Στη βόρεια πλευρά του ναού του Ποσειδώνα στην Ισθμία εντοπίστηκε ο δρόμος που οδηγούσε από τον Ισθμό στο ιερό και ο οποίος πρέπει να ήταν παλαιό πέρασμα, γιατί ακολουθεί τη μόνη δυνατή διαδρομή που οδηγεί στο ανατολικό τμήμα του Ισθμού³¹¹. Στην περιοχή δυτικά και βόρεια του ναού του Ποσειδώνα υπήρχαν ίχνη ενός αμαξιού δρόμου, που χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή³¹². Μία παραλιακή

³⁰⁷ Παυσ., II. 2. 4: Ἀνιοῦσι δὲ ἐξ Κόρινθον καὶ ἄλλα ἐστὶ καὶ τὴν δόδυν μνήματα καὶ πρὸς τὴν πύλη Διογένης τέθαπται δὲ Σινωπεύς ... πρὸ δὲ τῆς πόλεως κυπαρίσσων ἐστὶν ὄλος δύνομαζόμενον Κράνειον· Παπαχατζής, Κορινθιακά. 48, υποσ. 1.

³⁰⁸ Θουκ. iv.42.2: ..ό Σολύγειος λόφος ἐστιν, ἐφ' ὃν Δωριῆς τὸ πάλαι ἱδρυθέντες τοῖς ἐν τῇ πόλει Κορινθίοις ἐπολέμουν...

³⁰⁹ Θουκ. viii.7: ... ἀπό τῆς ἐτέρας θαλάσσης ὡς τάχιστα ἐπὶ τὴν πρὸς Ἀθήνας ὑπερενεγκότες τὰς ναῦς ... Στράβ. viii.6.22 (C.380): ... κοιλὴ δ' ἐστὶ καὶ ποιεῖ τὸν δίολον πρὸς τὴν ἐτέραν ηόνα τὴν κατά Σχοινοῦντα, πλησίον ὄντα τῶν Κεγχρεών. Ο Σχοινούς καθ' ὃν τὸ στενόν τοῦ διόλου, viii.6.4 (C.369): Κατὰ δὲ τὸν Σχοινοῦντα ὁ δίολος τὸ στενότατον τοῦ ισθμοῦ. .. ὁ ισθμὸς κατὰ τὸν δίολον δι' οὐ τὰ πορθμεῖα ὑπερνεωλκοῦσιν ἀπὸ τῆς ἐτέρας εἰς τὴν ἐτέραν θάλασσαν εὑρηται ὅτι τεπταράκοντα σταδίων ἐστι. Ήσυχ. Δίολκος. Ο ἀπὸ Λεχαίου ἐώς Κεγχρεών τόπος. Παυσ. ii.1.5: Καθήκει δὲ ὁ τῶν Κορινθίων ισθμὸς τῇ μὲν ἐξ τὴν ἐπὶ Κεγχρέαις, τῇ δὲ ἐξ τὴν ἐπὶ Λεχαίῳ θάλασσαν. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 23, 26-27, υποσ. 1. Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Ίεραλας", 341-342. Verdelis, "Diolkos", 57-59. Βερδελής, "Ανασκαφή Διόλκου", 79, Πλv. 59a, γ και 60a-β και Σκαρίφημα. Βερδελής, "Δίολκος", 136-143. Βερδελής, "Ανασκαφή", 48-50. Βερδελής, "Δίολκος της Κορινθου", 27-31. Ορλάνδος, Έργον-1960, 117-122. Ορλάνδος, Έργον-1962, 77-81.

³¹⁰ Θουκ. iii.15: ... καὶ ὀλκούς κατεσκεύαζον τῶν νεῶν ἐν τῷ ισθμῷ ὡς ὑπεροίσοντες ἐκ τῆς Κορινθου εἰς τὴν πρὸς Ἀθήνας θάλασσαν....

³¹¹ Broneer, "Excavations, 1955-1956", 2, Πλv. 1a. Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleonae. 78-79.

³¹² Clement, "Isthmia", 139.

οδός, η οποία ξεκινούσε από τα Μέγαρα, διερχόταν από τις Σκιρωνίδες Πέτρες, τη Κρομμυώνα, το Σιδούντα, το Σχοινούντα, τις Κεγχρεές και κατέληγε στην Κόρινθο.³¹³ Ο Ηρόδοτος την ονομάζει **Σκιρωνίδα οδόν**, η οποία κατά τον Παυσανία δεν πήρε το όνομά της από τον ληστή Σκείρωνα, αλλά από τον πολέμαρχο των Μεγάρων Σκιρωνα, που πρώτος την άνοιξε³¹⁴.

Η επικοινωνία της αρχαίας Κορίνθου με το Άργος πρέπει να διεξαγόταν με πέρασμα που έγινε γνωστό ως **δια της Κοντοπορείας**, καθώς συντόμευε την πορεία, αλλά ήταν ορεινό και δύσβατο³¹⁵. Ο Παυσανίας αναφέρει ότι η ορεινή οδός γύρω από τον Ακροκόρινθο οδηγούσε στην Τενεατική πύλη, πιθανόν κοντά στη ΝΔ γωνία του τείχους, από όπου η πολιχνη Τενέα απέχει 60 στάδια³¹⁶. Από την Τενεατική Πύλη ο οδοπόρος κατευθυνόταν προς τα ΝΑ, στην κοιλάδα του Ξεριά, και μετά προχωρούσε νότια, κατά μήκος της κοιλάδας. Νεότερες μελέτες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η οδός αρχικά λειτούργησε για εξυπηρέτηση στρατιωτικών αναγκών και αργότερα χρησιμοποιήθηκε ως αμαξήλατη, αλλά δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η εκκίνηση χρήσης της³¹⁷.

Στη δυτική πλευρά του μεταγενέστερου οχυρωματικού περιβόλου της Κορίνθου και βορειότερα από αυτή της Τενέας ανοίχτηκε η πύλη του Φλιούντα. Από εκεί πρέπει να περνούσε από παλαιότερα οδός επικοινωνίας με τις Κλεωνές, καθώς αργότερα

³¹³ Στράβ. C.391: *Μετὰ δὲ Κρομμυῶνα ὑπέρκεινται τῆς Ἀττικῆς αἱ Σκειρωνίδες πέτραι πάροδον οὐκ ἀπολείπουσαι πρὸς τῇ θαλάσσῃ ὑπὲρ σύτῶν δ' ἐστὶν ἡ ὁδὸς ἡ ἐπὶ Μεγαρέων καὶ τὶς Ἀττικῆς ἀπὸ ίσθμοῦ. Οὕτω δὲ σφόδρα πλησιάζει ταῖς πέτραις ἡ ὁδὸς ὥστε πολλαχοῦ καὶ παράκρημνός ἐστι διὰ τὸ ὑπερκείμενον δρος δύσβατόν τε καὶ ύψηλόν. Ἐνταῦθα δὲ μυθεύεται ἡ περὶ Σκειρωνος καὶ τοῦ Πιτυοκάρπου τῶν ληζομένων τὴν λεχθείσαν ὄρεινήν, οὓς καθεῖλεν δ Θησεύς. Σακελλαρίου - Φαράκλας, Μεγαρίς. 13.*

³¹⁴ Ήροδ. viii.71 · Παυσ. 1.44.6: ..τὴν δὲ ὄνομαζομένην ἀπὸ Σκιρωνος καὶ ἐς τόδε Σκιρων, ἥνικα Μεγαρεῦσιν ἐπολεμάρχει, πρώτος ώς καὶ ἡν ὄρματα ἐναντία ἐλαύνησαι κατέστησεν εὔρυχωρῇ τε καὶ ἐπιτηδείαν είναι.

³¹⁵ Πολυβ., xvi.16.4-5· Αθήν . ii.10.43e· Meyer, "Tenea", 492-493· Puillon Boblaye, *Recherches*, 39-40· Curtius, *Peloponnesos*. II. 513, 72 [589], 56 [582-583]· Lolling, "Hellenische Landeskunde und Topographie", 43-46· Μηλιαράκης, *Γεωγραφία*. 171· Hitzig - Blümner, *Descriptio*, 552· Geiger, "Kontoporeia", 1343 1344· Lehmann-Hartleben, *Antiken Hafenlagen* 108· HCT. IV. 81· Χαρίος, *Κλεωναί*. 9-10· Αντωνακάτου, *Αργολίδος Περιήγησις*. 45· Wells - Runnels - Zangger, "Berbati-Limnes", 225-227. 47· Wells, "Environmental Catastrophe", 74· Lavery, "Mycenaean Topography", 167· Wace, *Mycenæ*. 47 (μνεῖα). Αντίθετη άποψη: Leake, *Travels*. III. 328· Ross, *Reisen*. 25, 2· Bursian, *Geographie*. II. 38· Fraser, *Pausanias*. III. 87-88· Mylonas, *Mycenæ*. 86-87· Wiseman, *Ancient Corinth*. 92-93, 118, 125· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 87-89, υποσ. 1· Sakellariou-Garaklas, *Corinthia - Cleonaea*. 22, §83: Η Κοντοπορεία ήταν "mountain track". Appendix II. 32.

³¹⁶ Παυσ. ii.5.4: *Ἐκ δὲ τοῦ Ακροκόρινθου τραπεῖσι τὴν ὄρεινήν πύλη τε ἐστὶν ἡ Τενεατική καὶ ἐλεύθερας οἰρόν· ἔξικοντα δέ ἀπέχει μάλιστα σιύδια ἡ καλουμένη Τενέα...· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 87-89, υποσ. 1. Τα 60 στάδια, πιθανόν αιτικορωματίκα, είναι ίσα προς 10.716μ. (ἔνα στάδιο είναι ίσο προς 178.6μ.).*

³¹⁷ Κουρίνου - Πίκουλας - Φάκλαρης, "Αγιονόρι", 231· Πίκουλας, Οδικό δίκτυο. 38-45, 276-277, 278-283. Κατά τον Πίκουλα δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από τις ύπο μνείες της οδού στην αρχαία γραμματεία, αυτή του Αθηναίου σχετίζεται με εκστρατεία, ενώ παραμένει δύηλο, εάν ο Πολύβιος ασκώντας κριτική του Ζήνωνα είχε υπόψη του κάπποια στρατιωτική επιχείρηση. Walbank, *Polybius*. 521. Τεν. iv.4.19: Αγησιλαός δ' ἤγειτο καὶ δημόσας πᾶσαν αὐτῶν (Ἀργείων) τὴν χιύραν, εἴθιτεν ὑπερβαλῶν κατὰ Τενέαν εἰς Κόρινθον αἴρει..., Αγησ. xxi.9.

χαράχτηκε αμαξήλατη οδός με αυτή την κατεύθυνση³¹⁸. Ως εκτροπή της κύριας αυτής οδού ήταν η ἐπί τοῦ Τρητοῦ οδός, από το ομώνυμο όρος μεταξύ Μυκηνών και Νεμέας, στα Δερβενάκια, η οποία ήταν επίσης αμαξήλατη³¹⁹. Είναι πιθανόν η οδός να χρησιμοποιούνταν ήδη ως φυσικό πέρασμα, αλλά προς το παρόν δεν μπορεί να λεχθεί οιδηπότε με βεβαιότητα. Τέλος, στη ΒΔ πλευρά του τείχους της πόλης ανοίχτηκε μία πύλη, από όπου διερχόταν οδός με κατεύθυνση τη Σικυώνα, νοτιότερα από αυτή που υποτίθεται πως περνούσε από την πύλη της Σικυώνας, στο Χελιωτόμυλο³²⁰.

Στην περιοχή της Περαίας είναι πιθανόν να υπήρχαν όγκοι οδικές αρτηρίες. Μία οδός ξεκινούσε από τις Παγές της Μεγαρίδας, ακολουθούσε τη βόρεια παραλία ως την Οινόη, προχωρούσε προς την Περαχώρα και μέσω αυτής οδηγούσε στο Λουτράκι και κατέληγε στην Κόρινθο³²¹. Η δεύτερη ξεκινούσε από τα Μέγαρα, διερχόταν από τον Τριποδόσκο, τα Μεγάλα Δερβένια τις θέσεις "Αέρα" και "Μυλίες" και κατέβαινε προς το Λουτράκι. Πρέπει επίσης να υπήρχαν οδοί που οδηγούσαν στα ιερά και Ήρας Λιμενίας και Ακραίας, καθώς και στον οικισμό του Ηραίου, τόσο από τα Μέγαρα, όσο και από την Κόρινθο.

Το οδικό πλέγμα επικοινωνίας της αρχαίας Κορίνθου με τις υπόλοιπες περιοχές παρουσιάστηκε με βάση την παράλληλη παρουσία των θέσεων που προαναφέρθηκαν και τη χάραξη μεταγενέστερων χρονικά οδών. Ο εντοπισμός τάφων της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής κατά μήκος κάποιων οδών και η διάνοιξη πυλών στο υστερότερο τείχος σε ορισμένες θέσεις υπαινίσσονται επίσης την παρουσία πρώιμων οδών, τις οποίες φαίνεται πως δεν μπορούσαν να αγνοήσουν.

³¹⁸ Στράβ. viii.6.19 (C.377): *Κλεωναὶ δ' εἰσὶ πόλισμα ἐπὶ τῇ ὁδῷ κείμενον τῇ ἐξ Ἀργους εἰς Κόρινθον.* Παυσ. ii.15.1: *Ἐκ Κορίνθου δ' ἐξ Ἀργος ἔρχομένω κλεωναι πόλις ἐστὶν οὐ μεγάλῃ.* Ξενοφ. Ελλ. vii.5.15 - Clark, *Peloponnesus*, 61 ():- Wiseman, *Ancient Corinth*, 82 - Pritchett, *Ancient Greek Topography*, III, 243-244. Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 30-35, εικ. 1-4, 5-7, 113, 114. Η ύπαρξη μίας γέφυρας και το φυλάκειο στη θέση Κοτρώνι (κλασικής ή πρώιμης ελληνιστικής εποχής) επιβεβαιώνουν τη χάραξη της οδικής αρτηρίας. Αντίθετη άποψη έχουν εκφράσει οι: Roux, *Rausanias*, 134. Salmon, *Corinth*, 3-5, 32-37. Adshead, *Politics*, 3-6. Χατζηπούλιου-Καλλήρη, "Λειψανα", 325-336, πλv. 90-100. GAMS, 22.

³¹⁹ Διόδ. Σικ., iv.11.3. Υποτίθεται πως το όρος Τρητός ονομάστηκε έτσι (διάτρητο ή τρύπιο) από βαθιά σπηλιά (αμφίστομον), στην οποία κατοικούσε το λιοντάρι της Νεμέας (Απολλόδ., ii.5.1). Στους νεότερους χρόνους το τοπωνύμιο Τρητός αποδίδεται στις ορεινές εκτάσεις ανατολικά από τα Δερβενάκια. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για αναβίωση και επομένων σφάλλει ο Χαριτωνίδης ("Νεμέα", 125) αναφερόμενος στο αρχαίο τοπωνύμιο. Wiseman, *Ancient Corinth*, 81.

³²⁰ Παυσ. ii.5.5: *Ἐκ Κορίνθου δὲ οὐκ ἐς μεσογαίαν, ἀλλὰ τὴν ἐπὶ Σικυῶνα ιοῦσι ναὸς ἔμπεπρισμένος ἐστὶν οὐ πόρρω τῆς πόλεως.* Παπαχατζής, *Korinthisaká*, 89, υποσ. 1.

³²¹ Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 334-336. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία*, 139-140. Κουτίβας, *Iστορία*, 92-95. Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*, 13. Κορδώσης, *Συμβολή*, 41-49. Αυτήν την οδό πρέπει να εννοεί ο Θουκυδίδης αναφερόμενος σε γεγονότα που συνέβησαν στην περιοχή: Θουκ. i.105.3: ...τὸ δὲ ἄκρα τῆς Γερανείας κατέλαβον καὶ ἐς τὴν Μεγαρίδα κατέβησαν Κορίνθιοι μετά τῶν ξυμμάχων, νομίζοντες ἀδυνάτους ἔσεσθαι Αθηναίους βοηθεῖν τοῖς Μεγαρεύσιν. .107.3: ...οὐκ δυσφαλές ἔφαλνετο διὰ τῆς Γερανείας Αθηναίων ἔχοντων Μέγαρα καὶ Πηγάδας πορεύεσθαι. Δύσοδός τε γάρ ἡ Γερανεία καὶ ἐφρουρεῖτο ἀει ὑπὸ Αθηναίων, 108.2: Λακεδαιμόνιοι μὲν ἐς τὴν Μεγαρίδα ἐλθόντες καὶ δενδροτομήσαντες πάλιν ἀπῆλθον ἐπ' οἴκου διὰ Γερανείας καὶ θαμοῦ.

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ: Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Μετά την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων και την αδυναμία των μυκηναϊκών κέντρων να ελέγχουν τις ευρύτερες περιφέρειές τους, δημιουργήθηκαν μικρές αυτόνομες οικιστικές μονάδες, ενώ οι ήδη υπάρχουσες ενισχύθηκαν με νέους κατοίκους. Οι πληθυσμοί που απειλήθηκαν κατά διαστήματα από νέες ομάδες που εισήλθαν στη μυκηναϊκή επικράτεια, είτε από στειριά είτε από θάλασσα, κινήθηκαν προς πιο ασφαλείς περιοχές. Κάποιες από αυτές τις θέσεις ήδη κατοικούνταν και διατηρήθηκε η χρήση τους. Πρόκειται για θέσεις που πρόσφεραν ασφάλεια κατά κύριο λόγο (οχυρή θέση), δυνατότητα ύδρευσης και καλλιεργήσιμες εκτάσεις στη γύρω περιοχή (όπως π.χ. η Αρχαία Κόρινθος). Παράλληλα διατηρήθηκαν θέσεις διτιώς η Ισθμία, η οποία προφυλασσόταν από το ισχυρό τείχος μυκηναϊκών χρόνων που την περιέβαλε και από το λόφο Ράχη, που βρισκόταν, νότια με εποπτεία στο Σαρωνικό κόλπο.

Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια εποχή στις ίδιες θέσεις υπήρχε και λατρεία που φαίνεται να συνεχίζεται αδιάλειπτα, βεβαίωνοντας τη γενικότερη διαπίστωση ότι τα νέα πληθυσμικά στοιχεία απορρόφησαν τα οικιστικά και λατρευτικά δεδομένα των περιοχών που κατέλαβαν. Μετά το συγχρωτισμό των διαφόρων ομάδων παρατηρείται αύξηση των οικιστικών περιοχών και οργάνωση στην κατοίκηση, τα ταφικά έθιμα και τους χώρους λατρείας. Επιπλέον εκτελέστηκαν τα ιτρώτα μεγάλα έργα ύδρευσης των οικισμών (όπως στην αρχαία Κόρινθο), αλλά και τα οδικά ιτλέγματα, που είναι πιθανόν να διαμορφώθηκαν εκτός των οικισμών. Όταν οι οικισμοί οχυρώθηκαν και οργανώθηκαν σε πόλεις, οι πύλες των τειχών ανοίχθηκαν κατά διαστήματα σε σημεία, από όπου περνούσαν οι οδοί. Κατά μήκος τους οργανώθηκαν σύνολα τάφων που εξελίχθηκαν σε νεκροταφεία (Βόρειο Νεκροταφείο, τάφοι γεωμετρικών χρόνων μεταξύ Εξαμιλίων και Κυρά Βρύσης Ισθμίας). Παράλληλα αναπτύχθηκαν ιερά με σημαντικούς ναούς σε τρεις γειτνιάζουσες θέσεις, της αρχαίας Κορίνθου (ναός Απόλλωνος, 8^η αι. π.Χ.), της Ισθμίας (ναός Ποσειδώνος, 7^η αι. π.Χ.) και του Ηραίου (ναός Ήρας Ακραίας, 800 π.Χ.). Ωστόσο πρέπει να παρατηρηθεί ότι η ανασκαφική δραστηριότητα έχει περιοριστεί στην αρχαία Κόρινθο, στην Ισθμία και στο Ηράιο, προσφέροντας σχετικά ασφαλή συμπεράσματα μόνο για αυτές τις θέσεις.

Για την οικιστική της Κορινθίας δεν είναι γνωστά πολλά στοιχεία για την περίοδο πριν από την πρωτοκορινθιακή. Από την πρωτογεωμετρική εποχή σώζεται στην αρχαία Κόρινθο μία καλύβα με εστία. Από την πρωτοκορινθιακή προέρχονται δύο τραπεζιόσχημες οικίες, με υποθεμελίωση από μία σειρά λίθων και ανωδομή από ωμές πλίνθους. Αρχικά στη μία οικία η στέγη ήταν δίρριχτη, αλλά στην ύστερη πρωτοκορινθιακή μετατράπηκε σε επίπεδη. Παράλληλα άρχισε η χρήση του χώρου ως εργαστηρίου.

Στη ναοδομία είναι πιο απτές οι μαρτυρίες, καθώς το πρωιμότερο ναϊκό οικοδόμημα, το οποίο έχει ανασκαφεί έως τώρα στην Κορινθία χρονολογείται το ±800 π.Χ. Πρόκειται για το ναό της Ήρας Ακραίας στην Περαχώρα. Τόσο αυτός ο ναός, όσο και αυτοί της Ήρας Λιμενίας (±735 π.Χ.), του Αιγαλλώνος στην αρχαία Κόρινθο (ύστερος 8^{ος} αι. π.Χ.) και της Ήρας στη Σολύγεια (±8^{ος} αι. π.Χ.;) είναι μονόχωρα, μεγαρόσχημα οικοδομήματα. Στο ναούς της Ήρας Ακραίας και της Ήρας στη Σολύγεια τα κτήρια είναι αψιδωτά. Γενικά η θεμελίωση αιτοτελείται από μονή ή δπλή σειρά λίθων, ενώ η ανωδομή είναι από ωμές πλίνθους. Υπάρχει πρότυπο με ένα ή δύο ζεύγη κιόνων (ναοί Ήρας Ακραίας και Ήρας Σολύγειας), ενώ σε αυτόν της Ήρας Λιμενίας δεν παρατηρείται περίσταση ή εξωτερικοί κίονες. Η στέγη ήταν από όχυρα ή καλάμια με ψηλή, κυρτή θόλο (Ηρα Ακραία) ή δίρριχτη με κεραμίδες (Κόρινθος), ενώ στη Σολύγεια διαμορφώθηκε βωμός ή εσχάρα μέσα στο ναό. Στην κορινθιακή εποχή οι ναοί ήταν περίπτεροι (ναός Ποσειδώνος Ισθμίας, β' φάση στην Κόρινθο). Ο σηκός έχει δύο ή τρία κλίτη και στις δύο περιπτώσεις, ενώ ο πρόναος και ο οπισθόδομος παρατηρείται μόνο στην περίπτωση της Κορίνθου.

Τα ταφικά έθιμα της Κορινθίας κατά τους πρώιμους χρόνους (ύστερη ΥΕΙΙΙΓ2) δεν είναι ιδιαιτέρως γνωστά. Την πρωτογεωμετρική εποχή χρησιμοποιούνταν κιβωτιόσχημα τάφοι, ενώ ο ενταφιασμός συνεχίστηκε και κατά την γεωμετρική εποχή. Αρχικά, στην πρώιμη γεωμετρική οι ταφές γίνονταν σε λακκοειδείς, επενδεδυμένους τάφους και καλυμμένους από λίθινες πλάκες. Ο νεκρός, πάντοτε κτερισμένος, τοποθετούνταν σε εκτεταμένη στάση, ενώ σε λίγες περιπτώσεις εμφανίζεται η χρήση της πώρινης σαρκοφάγου. Κατά τη μέση γεωμετρική εποχή οι τάφοι λαξεύονταν στο φυσικό βράχο, χωρίς επένδυση και καλύπτονταν από πλάκες από ψαμμόλιθο. Κάποιοι τάφοι έφεραν ξεχωριστό διαμέρισμα για τα κτερίσματα, συνήθεια που παρατηρείται και κατά την ύστερη γεωμετρική εποχή. Επίσης τελούνταν νεκρόδειπνα, ενώ εκτός τάφου τοποθεούσαν μία υδρία.

Στην ύστερη γεωμετρική εποχή συνηθίζονταν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι με επένδυση και κάλυμμα από πλάκες από αμμόλιθο. Εκτός από τα κτερίσματα στο ειδικό «διαμέρισμα», η υδρία εκτός τάφου αντικαταστάθηκε με κρατήρα. Ο νεκρός τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση, τα παιδιά θάβονταν σε πώρινη σαρκοφάγο, ενώ τα βρέφη σε αγγεία (εγχυτρισμός) [Βόρειο Νεκροτάφειο - αρχαία Κόρινθος, Μούλκι].

Η χρήση της πώρινης σαρκοφάγου εντάθηκε κατά την πρωτοκορινθιακή εποχή. Ο νεκρός θαβόταν σε συνεσταλμένη στάση, εκτός από τα παιδιά, για τα οποία κυριαρχούσε ο εγχυτρισμός. Κατά την κορινθιακή εποχή συνεχίστηκαν οι ταφές στις πώρινες σαρκοφάγους, αρχικά μόνο σε συνεσταλμένη στάση, ενώ κατά το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. ενταφιάζονταν και σε εκτεταμένη στάση. Επίσης παρατηρείται ότι στις παιδικές ταφές υπήρχαν κτερίσματα. Από όλα τα στοιχεία που αναφέρθηκαν προκύπτει ότι κυριαρχούσε ο ενταφιασμός, ενώ δεν εντοπίστηκαν περιπτώσεις καύσης, δημιουργίας στη γειτονική Απική.

ΚΛΕΩΝΑΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η Κλεωναία βρισκόταν ανάμεσα στη Σικουωνία, τη Φλειασία, την Αργεία και την Κορινθία, οριοθετούμενη από τους ορεινούς όγκους του Αιτέασα στα βορειοδυτικά, του Τρικάρανου στα δυτικά και τους αντίστοιχους της Αργείας στα νότια και της Κορινθίας στα βορειοανατολικά και ανατολικά. Μία διαμάχη ανάμεσα σε Σικουωνίους και Κλεωναίους για τη διεκδίκηση της καταγωγής ενός νικητή στα Πύθια, η οποία χρονολογείται στον πρώιμο 7^ο αι. π.Χ., παρέχει στοιχεία για τα σύνορα μεταξύ Κλεωναίας και Σικουωνίας³²². Αν θεωρηθεί ότι οι δύο περιοχές είχαν κοινά σύνορα τον 6ο αι. π.Χ., ίσως η συνοριακή διένεξη συνέβη έναν αιώνα νωρίτερα, πιθανόν στην περιοχή του σύγχρονου-χωριού-Χαλκί- στη-δυτική όχθη-του ιιοιαμού-Νεμέα-Φενικά- για-το-κράτος της Κλεωναίας δεν είναι γνωστά πολλά στοιχεία, καθώς οι ανασκαφές έχουν περιοριστεί στο χώρο του ιερού της Νεμέας και οι επιφανειακές έρευνες στην περιοχή γύρω από αυτή. Ωστόσο φαίνεται πως ανάμεσα στους ορεινούς όγκους που την περιέβαλαν και στην επικράτεια των δύο κοιλάδων, της Κλεωναίας και της Νεμέας, αναπτύχθηκαν οι δύο σημαντικοί ομώνυμοι πόλοι.

Το : 1200 π.Χ. καταστράφηκε ο οικισμός των Ζυγουριών, πλησίον των Κλεωνών, κατά τη διάρκεια των πρώτων αναταραχών στην Πελοπόννησο. Άπό τους μελετητές θεωρείται πως οι «Δωριεῖς» του Αργούς έφθασαν στα εδάφη της Κλεωναίας στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ., αφού είχαν καταλάβει την Κορινθία³²³. Ωστόσο η μόνη θέση που φαίνεται πως κατοικήθηκε κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους είναι ο οικισμός των Κλεωνών. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει πως κατά τους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους αναπτύχθηκαν οικισμοί στις Κλεωνές, στην αρχαία Νεμέα και στην περιοχή γύρω από αυτή.

Αν και έχει εντοπιστεί λατρεία στο ιερό του Διός στη Νεμέα από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, δεν διασώθηκαν επαρκή στοιχεία για την κατασκευή του πρώτου ναού, ούτε επίσης για τις κατοικίες και τα ταφικά έθιμα της ευρύτερης επικράτειας.³²⁴ Οπότε δεν είναι δυνατόν να υπάρξει σύγκριση με τις όμορες περιοχές και κυρίως αυτή της Κορινθίας, ενώ η περαιτέρω έρευνα ίσως προσφέρει επιπλέον στοιχεία.

³²²Πλουτ. Ηθικά, 553a-b: Σικουωνίους δὲ καὶ διαρρήδην ὁ θεός προεῖπεν μαστιγονόμων δεῖσθαι τὴν πόλιν, ὅτε Τελητίαν παιδα στεφανούμενον ἐν Πυθοῖς ἀφαιρούμενοι Κλεωναίων ὡς ἔδιον πολίτην διέσπασαν.

³²³Sakellariou - Faraklas, Corinthia - Cleonaea. 122-123.

³²⁴Miller, Nemæa. 131-132.

Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

Τα μόνα ίχνη κατοίκησης από την πρωτογεωμετρική περίοδο προέρχονται από τον οικισμό των Κλεωνών, στην κοιλάδα της Κλεωναίας, χωρίς να θεωρούνται απόλυτα βέβαια, ενώ από τη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή υπάρχουν περισσότερα στοιχεία³²⁵. (Χάρτες 5-8). Ο Στράβων αναφέρει τις αιτό το λόφο του Ακροκορίνθου είδε τη μικρή πόλη των Κλεωνών, με πολλές οικίες γύρω από τον καλά οχυρωμένο λόφο³²⁶. Η θέση βρισκόταν πάνω στο δρόμο που ένωνε το Άργος με την Κόρινθο, απέχοντας εκατόν είκοσι στάδια από το Άργος και ογδόντα στάδια από την Κόρινθο. Ήταν πιθανόν ανεξάρτητη και πικνοκατοικημένη, με οικίες ακόμα και στην απότομη βόρεια πλαγιά της ακρόπολης, έξω από τα τείχη³²⁷. Στη νότια τειχισμένη πλαγιά πρέπει να βρισκόταν η Αγορά, «νών υπολείμματα δημόσιων κτηρίων πρέπει να βρισκονταν επίσιμης γύρω από το ναό της Αθηνάς και στην περιοχή ανάμεσα σε αυτή τη θέση και την Αγορά. Οι Ζυγουριές, που τοποθετούνται μεταξύ του χωριού Άγιος Βασίλειος και των Κλεωνών, ξανακατοικήθηκαν κατά τη γεωμετρική εποχή»³²⁸. (Χάρτης 6). Στη θέση βρέθηκαν ιτρώιμοι γεωμετρικοί τάφοι, ενώ γεωμετρικός τάφος έντοπιστηκε βόρεια του τροιοϊστορικού οικισμού.

Η Νεμέα κατά το Στράβωνα βρισκόταν ανάμεσα στις Κλεωνές και το Φλιούντα³²⁹. Το όνομα, σύμφωνα με την παράδοση, έδωσε η Νεμέα η οποία ήταν κόρη του

³²⁵ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29 και Appendix II, 33-34· Bölte, "Kleonai", 721-728· Karo, "Archäologische Funde, 1912", 114-116· Gebauer, "Forschungen", 271-272· Wace, *Mycenae*, 47· GAMS, 27· Leake, *Travels*, III, 324-330· Gell, *Itinerary*, 19-21· Schmidt, "Mittheilungen", 355-356· Puillon Bobllye, *Recherches*, 41· Παπαχατζής, *Korinthiaká*, 92-93· Bursian, *Geographie*, II, 37-39· Curtius, *Peloponnesos*, I-II, 510-512· Guide-Joanne, *Grèce*, 202.

³²⁶ Στράβ. viii.6.19 (C. 377).

³²⁷ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, Εικ. 72, Ιγρα. 3· Frazer, *Pausanias*, III, 82· Dodweli, *Tour*, II, 206.

³²⁸ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29, 50-58 και Appendix II, 33. Από τις Ζυγουριές περνούσε οδός που ξεκινούσε από την Κόρινθο και κατευθυνόταν στις Κλεωνές και την Αργολίδα.

³²⁹ Στράβ. viii.6.19 (C. 377).

Ασωπού³³⁰. Ανασκαφικά έχουν εντοπιστεί μόνο τρεις θέσεις στην κοιλάδα της Νεμέας.³³¹ Στην αρχαία Νεμέα (σύγχρ. Ηράκλειον) βρέθηκε πιθανός οικισμός, της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής³³². (Χάρτες 6-7). Στα Κρητικά εντοπίστηκε γεωμετρικός οικισμός, ενώ η θέση είχε χρησιμοποιηθεί και ως λατομείο³³³. Στη Βέμβινα βρέθηκε πιθανός οικισμός της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής³³⁴. Η θέση κατά τον Στράβωνα βρισκόταν μεταξύ Κλεωνών και Φλιούντα, στην κοιλάδα του Ηρακλείου.

Τα συμπεράσματα προέρχονται από επιφανειακές έρευνες και δεν μπορούν να προκύψουν διευκρινιστικά στοιχεία, σχετικά με την κατά το δυνατό ακριβή χρονολόγηση των οικισμών και τα οικοδομικά χαρακτηριστικά των κτηρίων. Ωστόσο είναι άξια παρατήρησης η συγκέντρωση λίγων θέσεων δυτικά και νότια του ιερού του Διός, σε αντίθεση με τον εντοπισμό αρκετών θέσεων νοτιότερα, στις περιοχές των περασμάτων του Τρητού και της Κηλώσσας. Δεν παραδίδονται επίσης λεπτομερή στοιχεία για τα ταφικά έθιμα της περιοχής, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η σύγκριση με την διμορφη περιοχή της Κορινθίας.

³³⁰ Παυσ. ii.15.3: ... ἡ δὲ ὄνομα λέγουσι τῇ χώρᾳ Νεμέαν δοῦναι, θυγατέρα Ἀσωποῦ καὶ ταύτην.

³³¹ Wright, "Νεμέα, (1984)", 76· Wright, "Νεμέα, (1985)", 96· Wright - Cherry - Davis - Μαντζουράνη, "Κοιλάδα Νεμέας, 1984-1985", 86-104.

³³² Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29· Πικουλάς, Οδικό δίκτυο, 273-276, 278-283· Χαριτωνίδης, "Νεμέα", 125, πλv. 122β, δ· Wright et al., "Nemea Valey", 611, Site 204 [και 653=SEG XL 313]· Alcock - Cherry - Davis, "Intensive Survey", 157: Μία παρόδια οικία ανασκάφηκε κοντά στην αρχαία.

³³³ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 45-48, 50-58· Παπαχριστοδούλου, "Κορινθία", 166, Σχ. 4. Εντοπίστηκαν επίσης δύο περίπου παράλληλες αυλακώσεις, με κατεύθυνση δυτικά - ανατολικά, η χρήση των οποίων ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή. Ωστόσο δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε αρματροχιές οδού, καθώς δεν βρέθηκαν ίχνη τριβής από τροχούς.

³³⁴ Στράβ. viii.6.19 (C. 377)· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29, 122-123.

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Στις Κλεωνές υπήρχε ναός της Αθηνάς, που έχει ταυτιστεί με τα ερείπια στην κορυφή του λόφου³³⁵. Το ιερό του Ηρακλή εντοπίσιται έξω από την πόλη, ίσου αποτελούνταν από ένα μικρό τετράστυλο πρόστυλο ναό με τράπεζα προσφορών στο εσωτερικό μπροστά από το άγαλμα, απέναντι από το αρχαϊκό τέμενος που περιέκλειε δύο βωμούς από στάχτη³³⁶. Στο βόρειο τμήμα της περιοχής, όπου υποτίθεται ότι ήταν ο χώρος της Αγοράς, εντοπίστηκαν τρήματα κτηρίου και δύο επιγραφές, μια από τις οποίες υυνδέεται με το ιερό του Εύρυτου και του Κτέατου.³³⁷ Οι δύο ήρωες τιμέπτει να αποτελούσαν τοπική παραλλαγή των Διοσκούρων και έχει υποτεθεί ότι λατρεύονταν σε ένα κυκλικό ή ημικυκλικό κτήριο.

Στην αρχαία Νεμέα (σύγχρ. Ηράκλειον) βρισκόταν το ιερό του Διός, που χρονολογείται από τη γεωμετρική εποχή³³⁸. Ο Παυσανίας αναφέρει πως γύρω από το ναό του Διός υπήρχε άλσος από κυπαρίσσια, όπου σύμφωνα με την παράδοση πέθανε ο Οφέλτης, ενώ ο τάφος του περιβαλλόταν από λίθινο φράχτη³³⁹. — Το Ηρώον του Οφέλτη εντοπίστηκε δυτικά του προταμού Νεμέα και χρονολογείται στο α'

³³⁵ Παυσ. ii.15.1: Ἐνταῦθα ἱερὸν ἐστιν Ἀθηνᾶς. Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, 123-124, υποσ. 2, εικ. 110, αρ. 2. Το άγαλμα της θεάς θεωρείται έργο των κρητών γλυπτών Δίποινου και Σκύλη, γιων ἡ μαθητών του Δαιδαλου, που εργάζονταν στην Πελοπόννησο το ±600 π.Χ. Εικόνα του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς υποτίθεται πως αποτελεί το άγαλμα που απεικονίζεται σε ένα νόμισμα των Κλεωνών του τελούς του 2ου αι. μ.Χ. Η Αθηνά παριστάνεται δρθια, με δόρυ και ασπίδα σαν τα αρχαϊκά παλλάδια, αλλά με πτύχωση στο χιτώνα και την αιγιλδα στο στήθος.

³³⁶ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29 και Appendix II, 33-34· Bulle, "Kleonai", 721-728· Karo, "Archäologische Funde", 1912", 114-116· Gebauer, "Forschungen", 271-272· Frazer, *Pausanias*, III, 83· Wace, *Mycenæ*, 47· GAMS, 27· Leake, *Travels*, III, 324-330· Gel, *Itinerary*, 19-21· Dodwell, *Tour*, II, 206-207· Schmidt, "Mittheilungen", 355-356· Puillon Boblaye, *Recherches*, 41· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, 92-93· Bursian, *Geographie*, II, 37-39· Curtius, *Peloponnesos*, I-II, 510-512· Guide-Joanne, *Grecie*, 202.

³³⁷ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, Εικ. 72, υποσ. 4 και 6· Παυσ. ii.15.1.

³³⁸ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*, 29, 122-123.

³³⁹ Παυσ. ii.15.3: ... Ἐνταῦθα ἔστι μὲν Ὁφέλτου τάφος, περὶ δὲ αὐτὸν θριγκός λίθων καὶ ἐντὸς τοῦ περιβόλου βωμοί· ἔστι δε χύμα γῆς Λυκούργου μνῆμα, τοῦ Ὁφέλτου πατρός. Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, 128-129, υποσ. 2 και 1.

μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., βάσει της κεραμικής που βρέθηκε σε αυτό³⁴⁰. Το κύριο γνώρισμα του αρχαϊκού ιερού ήταν μία μικρή, ορθογώνια, λίθινη κατασκευή, με διαστάσεις περίπου 1.40μ. x 3.15μ. στη βορειοανατολική γωνία του μεταγενέστερου, ελληνιστικού περιβόλου. Κατά τους ανασκαφές η κατασκευή αναπαριστά τον τάφο του Οφέλτη και πιθανόν πρόκειται για κενοτάφιο, καθώς δεν βρέθηκε καμία ταφή, αλλά μεγάλες ποσότητες στάχτης και αναθημάτων, που υπαινίσσονται κάποια λατρεία στη θέση. Είναι πιθανόν στο Ηρών να υπήρχε επίσης άλσος, διτικός υπαινίσσεται η εύρεση ενός λάκκου στη νοτιοδυτική γωνία του Ηρώου, χωρίς να είναι γνωστό το είδος του δένδρου που φυτεύτηκε. Ο Παυσανίας αναφέρει επίσης βωμούς μέσα στο Ηρών του Οφέλτη. Δύο ορθογώνιοι λίθοι κοντά στο δυτικό-βορειοδυτικό τοίχο, ένας τρίτος λίθος κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου και ένας λάκκος με μαύρο χώμα, καρένο ξύλο και μερικά αγγεία της κλασικής εποχής Ισως είναι τα υπολείμματα βάσεων για βωμούς.

Πλησίον της βόρειας πλευράς του ναού του Διός βρέθηκαν σημαντικές ποσότητες ύστερης γεωμετρικής κεραμικής κάτω από ένα κτήριο της πρώιμης κλασικής εποχής³⁴¹. Αν και η κεραμική δεν συνδέεται με αρχιτεκτονικά λείψανα και δεν υποδηλώνει την ύπαρξη στρώματος κατοίκησης, αποδεικνύει ότι υπήρχε δραστηριότητα σε αυτή την περιοχή κατά τη διάρκεια του ύστερου 8^{ου} αι. και τον 7^ο αι. π.Χ. Στο νότιο τμήμα του ιερού του Λιός αποκαλύφθηκε επίχωση του βου αι. π.Χ., ενώ τα υποκείμενα στρώματα ανήκουν στην YEIII εποχή³⁴². Νότια της ΝΔ γωνίας του ναού του Διός αποκαλύφθηκε ένας πλινθόκτιστος τοίχος, που κατασκευάστηκε τον 7^ο αι. π.Χ. και διατηρήθηκε ως τα μέσα του 5^{ου} αι.³⁴³

Τα Νέμεια τελούνταν αρχικά ως τοπικοί αγώνες προς τιμή του Οφέλτη, γιου του τοπικού ηγεμόνα ή του ιερέα Λυκούργου. Οι αγώνες αναδιοργανώθηκαν το 573 π.Χ. με πανελλήνιο χαρακτήρα, στο ιερό του Νέμειου Διός πρός τιμήν του θεού με την προεδρία των Κλεωνών³⁴⁴. Ήταν τριετηρικοί αγώνες, τελούμενοι το μήνα Ιούλιο κατά το πρώτο και τρίτο έτος κάθε ολυμπιάδας.

Στην κορυφή του όρους Απέσας αναφέρεται ότι θυσίασε για πρώτη φορά ο Περσέας στον Απεσάντιο Δία³⁴⁵. Οι Κλεωναίοι πρέπει να συνέχισαν την παράδοση, καθώς ο βωμός που σχηματίστηκε από τη συνεχή εναπόθεση τέφρας, απέδωσε πλήθος κεραμικής της υστερογεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, αποτελώντας υπαίθριο ιερό αρχαϊκής ως και κλασικής εποχής³⁴⁶.

Κοντά στην αρχαϊκή Νεμέα έχουν εντοπιστεί δύο ιερά, από τα οποία το ένα είναι παρόδιο.³⁴⁷ Στη Βέμβινα έχουν εντοπιστεί δύο ιερά, από τα οποία το ένα

³⁴⁰Miller, *Nemea*, 106, 108 (υπόσ. 60), 110, εικ. 10 και 35· Miller, Οδηγός (υπό έκδοση).

³⁴¹Miller, "Nemea, (1981)", 118.

³⁴²Miller, "Nemea, (1976)", 70.

³⁴³Miller, "Nemea, (1979)", 128. Τα θεμέλια του τοίχου είναι ασυνήθιστα, γιατί κατασκευάστηκαν με τη δημιουργία μίας τάφρου πλάτους 0.70μ. και βάθους 4.50μ., η οποία γεμίστηκε με πηλό και λατύπες λευκού πτωρόλιθου.

³⁴⁴Miller, "Excavation, 1979", 186· Miller, "Kleonai", 106-107· Lolas, *Sikyonia*, 38. Οι αγώνες πρέπει να πέρασαν στη δικαιοδοσία του Άργους τον 5ο αι. π.Χ. έως και το 330 π.Χ.

³⁴⁵Πασ. ii.15.3: Και όρος Απέσας εστιν υπέρ την Νεμέαν, ένθα Περσέα πρωτον Δῃ θυσαι λέγουσιν Απεσάντιω.

³⁴⁶Wright, "Nemea, (1985)", 96· Wright - Cherry - Davis - Μαντζουράνη, "Κοιλάδα Νεμέας, 1984-1985", 86-104.

³⁴⁷Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 30-35, εικ. 1-4, 5-7, 113, 114, 273-276, 278-283· Χαριτωνίδης, "Νεμέα", 125, πλ. 122β,δ · Wright et al., "Nemea Valey", 611, Site 204 [και 653=SEG XL 313]· Alcock - Cherry - Davis, "Intensive Survey", 157.

οναπτύχθηκε κοντά στον οικισμό³⁴³. Σε ένα λοφίσκο πάγω από το Ζάνι-Ανέστη, με ευρήματα κυρίως από την πρωτοελλαδική και τη γεωμετρική έως και την κλασική εποχή, είναι πιθανή η ύπαρξη ιερού³⁴⁴.

Η απουσία λεπτομερών στοιχείων από τους τρώιμους ιο-ορικούς χρόνους εμποδίζουν τη διατύπωση συμπερασμάτων, αναφορικά με τη ναούομία και το χαρακτήρα της λατρείας στην περιοχή της Κλεωναίας. Ωστόσο παρατηρείται μία ιδιαίτερη προτίμηση στην παρουσία υπαίθριων βωμών, δημιουργηθέντων από τα υπολείμματα των καύσεων, δημιουργηθέντων από τα

³⁴³ Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonae*, 29, 122-123.

³⁴⁴ Wright, "Νεμέα, (1984)", 76.

ΤΟ ΟΔΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ

Το οδικό πλέγμα της Κλεωναίας εξυπηρετούσε την επικοινωνία της Κορινθίας με την Αργεία, καθώς αυτή η περιοχή μεσολαβούσε ανάμεσα στις δύο επικράτειες. Παράλληλα διαπιστώθηκε η ύπαρξη οδών και προς την κατεύθυνση των Μυκηνών και της Φλειασίας. Οι νεότερες μελέτες πιστοποίησαν την ύπαρξη των οδών, βασισμένες κυρίως στον εντοπισμό αρματροχιών, η χάραξη των οποίων όμως δεν μπορεί να προσδιοριστεί χρονικά με ακρίβεια. Είναι πιθανόν ωστόσο να χαράχτηκαν πάνω στα χνάρια παλαιότερων περασμάτων, για το λόγο αυτό και αναφέρονται.

Η οδός Κορίνθου - Άργους που αναφέρει ο Παυσανίας χρησιμοποιούνταν ως τα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα³⁵⁰. Με κατεύθυνση προς την πεδιάδα των Κλεωνών ακολουθούσε την κοιτη του Λογγοπόταμου, περνώντας μέσα από τις Κλεωνές. Την επικοινωνία Κορίνθου - Κλεωνών - Άργους εξυπηρετούσε επίσης η οδός επι του Τρητού η οποία ακολουθούσε κυκλοτερή διαδρομή και ήταν κατάλληλη για οχήματα³⁵¹. Αρματροχιές σώθηκαν στην κοινότητα Αρχαίας Νεμέας και στα Δερβενάκια.³⁵² Υπήρχε όμως και συντομότερη οδός που οδηγούσε από τις Κλεωνές στο Άργος. Πρόκειται για την επίτομο οδό, μία ατραπό μόνον για πεζούς.³⁵³ Τέλος, τα ίχνη μίας ατραπού για πεζούς και υποζύγια από τις Κλεωνές προς τις Μυκήνες είναι ορατά στην Κοινότητα Στεφανίου, στη θέση Κεφαλάρι [Ευαγγελίστρια].³⁵⁴

³⁵⁰ Παυσ. ii. 15.1. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 121-123, υποσ. 3 και 1.

³⁵¹ Τρητός: Διόδ. Σικ., iv.11.3· Παυσ. ii.15.2: Ἐκ Κλεωνῶν δὲ εἰσίν ἐξ Ἀργος ὁδὸς δύο, ἡ μὲν ἀνδρῶν εὐζώνοις καὶ ἔστιν ἐπίτομος, ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ καλουμένου Τρητοῦ, στενὴ μὲν καὶ αὔτη περιεχόντων δρῶν, δχῆμασι δὲ ἔστιν δύμως ἐπιηδειοτέρα. Ἐν τούτοις τοῖς ὅρεσι τὸ σπήλαιον ἔτι δείκνυται τοῦ λέοντος, καὶ ἡ Νεμέα τὸ χωρίον ἀπέχει σταδίους πέντε που καὶ δέκα. ii.15.4: Ἀνελθοῦσι δὲ ἐξ τὸν Τρητὸν καὶ αὖθις τὴν ἐξ Ἀργος ἰοῦσιν ἔστι Μυκηνῶν ἐρείπια ἐν ἀριστερᾷ· Παπαχατζής, Κορινθιακά. 124-126, υποσ. 1-2· Gell, Itinerary. G 26-27 & M 160· Clark, Peloponnesus. 64-65· Curtius, Peloponnesos. II 512· Frazer, Pausanias. III. 86· Bursian, Geographie. II. 38-39· Δεσποτόπουλος, "Οδοποιία", 331· Puillon Boblaye, Recherches. 42· Guidé-Joanne, Grèce. 202-203· Roux, Pausanias. 172-173· Sakellariou · Faraklas, Corinthia - Cleonaea. 21· Wiseman, Ancient Corinth. 113.

³⁵² Πίκουλας, Οδικό δίκτυο. 56-59, εικ. 12-15, 112.

³⁵³ Παυσ. ii.15.2, x.31.7· Roux, Pausanias. 173· Wiseman, Ancient Corinth. 113-116· Πίκουλας, Οδικό δίκτυο. 54-55, εικ. 112.

³⁵⁴ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο. 50-53· Wiseman, Ancient Corinth. 118-120, εικ. 163.

Μία εκτροπή της κυρίας οδού Κυρίνθου-Άργους εξυπηρετούσε τη διαδρομή σπό της Κλεωνές προς τη Νεμέα και το Φλιούντα, καθώς οι δύο περιοχές δεν επικοινωνούσαν μέσω Τρητού³⁵⁵. Αρματροχιές διατηρήθηκαν στην κοινότητα Αρχαίες Κλεωνές-Κοντόσταυλος και στου Ματζώρου τη Ράχη, σε μήκος τουλάχιστον 65μ. Η οδός έφθανε έως τη διασταύρωση για τα Δερβενάκια και μέσω του αυχένα της Ευαγγελίστριας οδηγούσε στη Νεμέα. Από το Φλιούντα και τη Νεμέα ο οδοιπόρος μπορούσε να κατέβει στην οδό Κορίνθου - Άργους από ένα ορεινό πέρασμα που άφηνε αριστερά τον όγκο του Τρητού και το πέρασμα των Δερβενάκων, ψυναντώντας την κύρια οδό κοντά στα Φίχτια, σχεδόν απέναντι από το βουνό των Μυηνών³⁵⁶. Μία ακόμα αρματροχία σώζεται στην κοινότητα Φίχτιου, μήκους περίπου 9μ³⁵⁷.

³⁵⁵Πικουλας, Οδικό δίκτυο, 47-49, 273-276, εικ. 8-11. Όλη σχεδόν η ανατολική πλευρά της Ράχης του Ματζώρου αποτελούσε λατομείο με διαχρονική χρήση, επομένως ήταν απαραίτητη η αμαξήλατη οδός. Το λατομείο στο Πάτημα διανοίχθηκε στη νότια πλευρά της ίδιας Ράχης. Παχύγιαννη, "Αρχαίο λατομείο", 99.

³⁵⁶Παυσ. ii.15.4. Παπαχατζής, Κορινθιακά, 129, υποσ. 2.

³⁵⁷Πικουλας, Οδικό δίκτυο, 60-61, εικ. 16-19, 112, σχέδια 1-3. Δεσποτόπουλος, 'Οδοποιία', 331.

ΦΛΕΙΑΣΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Οι «Δωριείς» που κατέλαβαν το Άργος με συγγενείς τους από τη Σικυώνα ανέβηκαν την καιλάδα του Ασωπού και κατέλαβαν το Φλιούντα³⁵⁸. Επικεφαλής των «Δωριέων» και οικιστής του Φλιούντα ήταν ο Ρηγνίδας, γιος του Φάλκου. Ωστόσο οι Φλειάσιοι εκ καταγωγής ήταν Αργείοι, οπότε ο εκδωρισμός έγινε ειρηνικά, και οι παλιοί κάτοικοι μοιράστηκαν με τους Δωριείς του Άργους γη και εξουσία³⁵⁹. Μόνο λίγοι από τους κατοίκους δεν συμφώνησαν και έφυγαν στη Σάμο και τις Κλαζομενές κατά το β' μισό του 11ου αι. π.Χ³⁶⁰. Μετά την αποικησή του από τους «Δωριείς» ο Φλιούς αποτέλεσε αυτόνομο δωρικό κράτος, αν και είναι πιθανόν για κάποια περίοδο οι τύραννοι της Σικυωνίας να κατέκτησαν τη Φλειασία³⁶¹. Στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους κυβέρνησαν στο Φλιούντα οι αριστοκρατικοί, οι οποίοι διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με τη Σπάρτη και επομένως ήρθαν σε σύγκρουση με τους εχθρούς της Σπάρτης, Αργείους και Αρκάδες.

Το κράτος της Φλειασίας περιβαλλόταν από τη Σικυωνία, την Αχαΐα, την Αρκαδία, την Αργεία, την Κλεωναία και τμήμα της Κορινθίας, αποτελώντας το επικοινωνιακό διάμεσο από τη δυτική Κορινθία και τη βορειοανατολική Αργεία προς την Αρκαδία και την υπόλοιπη βόρεια Πελοπόννησο.³⁶² Η επώνυμη πόλη Φλιούς είχε κτιστεί στο ανατολικό άκρο της ομώνυμης πεδιάδας, χωριζόμενη από την καιλάδα της αρχαίας

³⁵⁸ Παυσ. ii.13.1: *Tὰ ἔει κατὰ Φλιούντα οὕτως ἔχει: 'Ρηγνίδας ἐπί' αὐτὴν ὁ Φάλκου τοὺς Τημένου δωριεὺς ἐκ τε Άργους στρατεύει καὶ ἐκ Σικυωνίας. Τῶν δὲ φλιασίων τοῖς μὲν ἀ προεκαλείτο 'Ρηγνίδας ἐφαντοντο ἀρεστά, μένοντας ἐπὶ τοῖς αὐτιῶν βασιλέα 'Ρηγνίδαν καὶ τοὺς σὺν ἐκείνῳ Δωριεῖς ἐπὶ ἀναδασμῷ γῆς δέχεσθαι' 'Ἴππασσος δὲ καὶ οἱ σὺν αὐτῷ διεκελεύοντο ἀμύνεσθαι μῆδε πολλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀμάχῃ τοῖς δωριεῦσιν ἀφίστασθαι'.*

³⁵⁹ Παυσ. ii.12.3: ... καὶ δι τοι μὲν ἀρκάσι φλιασίοι πρασήκουσιν οὐδέν, δηλοι τὰ ἔς τὸν ἀρκάδων Κατάλογον τῆς Όμηρου ποιησεως, δι τοιούκ εἰσιν ἀρκάσι καὶ οὔτοι συγκτειλεγμένοι ὡς δὲ ἀργεῖοι τε ἥσαν ἐξ ἀρχῆς καὶ ὑστερον δωριεῖς γεγδνασιν, 'Ηρακλειδῶν κατελθόντων ἐξ Πελοπόννησον, φανεῖται προϊόντι δμοῦ τῷ λόγῳ. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 114-117, υποσ. 6.

³⁶⁰ Meyer, "Phleious", 269-290. Για τη Σάμο: Παυσ. ii.13.1 καὶ για τις Κλαζομενές: Παυσ. vii.3. 9. ων Φαράκλας, Φλειασία. 10-11.

³⁶² Στράβ. viii.6.24 (C.382): ... κεῖται δ' ὁ Φλιούς ἐν μέσω Σικυωνίας, Αργείας, Κλεωνῶν καὶ Στυμφάλου κύκλῳ περιεχόμενος. Παυσ. ii.12.3: 'Η δε Φλιασία τῆς οικουνίων ἐστὶν ὄμορος· Παπαχατζής, Κορινθιακά. 114-117, υποσ. 6. Πίκουλας, Οδικό δίκτυο. 285· Pritchett, *Ancient Greek Topography*. II. 97-100· Pritchett, *Ancient Greek Topography*. VI. 2-5, 10· Φαράκλας, Φλειασία. § 15-22.

τολικό άκρο της ομώνυμης πεδιάδας, χωριζόμενη από την κοιλάδα της αρχαίας Νεμέας με το όρος Τρικάρανον³⁶³. Κατά τον Φαράκλα η κοιλάδα του Γυμνού και η δυτική πλευρά του όρους Μεγαλοβούνι ανήκουν στην Αργεία, ενώ κατά τον Πίκουλα η οριοθετική γραμμή Φλειασίας και Αργείας βρισκόταν στο Λιβάδι - Ζαμπύρο, στο οπέρα της Κουρούνας³⁶⁴. Επομένως όλη η δυτική πλαγιά του Μεναλοβουνίου ανήκε στη Φλειασία.

Για την ιστορία του Φλιούντα και της Φλειασίας η παράδοση είναι αρκετά συγκεχυμένη³⁶⁵. Παραδίδονται τρία ονόματα της περιοχής: Αραντία, Αραιθυρέα, Φλειασία, καθώς και δύο ή τρεις πόλεις. Ο Φλείας, γιος του Διονύσου, έδωσε το όνομα οη χώρα, η οποία αποτελούνταν από το συνοικιαμό διαφόρων κωμών³⁶⁶. Αρχικά την ηγεσία της περιοχής είχε η Αραιθυρέα και αργότερα ο Φλιούς.

Greek Topography, II, 97-100· Pritchett, *Ancient Greek Topography*, VI, 2-5, 10· Φαράκλας, *Φλειασία*, § 15-22.

³⁶³Η τοπωνυμία Φλ(ε)ιούς οφείλεται στο θαμνώδες φυτό "φλειώς". Στον Παυσανία είναι Θηλυκού γένους (η Φλιούς), αλλά στο Σιρύβωνα, τον Ξενοφώντα και τους περισσότερους αρχαίους συγγραφείς είναι ο Φλιούς ή Φλειούς, όπως είναι κατά κανόνα δλες οι τοπωνυμίες που σημαίνουν πλησιμονή από ορισμένο είδος φυτού. Ξενοφ. *Ελληνικά*, vii.2.1.

³⁶⁴Ο Φαράκλας τοποθετείται στην περιοχή, οποτε θεωρείται ορνεατική την κοιλαδά Λεοντίου και Γυμνού. Ο Πίκουλας αναφέρεται ότι δύο γνωρίζουμε αιτία την αρχαία γραπτιματεία [Σιράβ. viii.6.24 (C.382)] δεν επιτρέπουν την ταύτιση του Μεγαλοβουνίου με την Κηλώμασσα [*Rcsx, Pausanias*, 161] ή τον Καρνεάτη. Πρβλ. Γριτσόπουλος, *Έκκλησιαστική ιστορία*, 33.

³⁶⁵Φαράκλας, *Φλειασία*, 16-22.

³⁶⁶Παυσ. II.12.4 και II.14.2· Meyer, "Phleious", 269-290.

Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

Στον Προφήτη Ηλία, στα ΝΔ της κοιλάδας της Φλειασίας, έχει εντοπιστεί οικισμός, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής, με πύργο ίσως της αρχαϊκής εποχής στον αυχένα ανάμεσα στο Μεγαλοβούνι και το Ιολύφεγγο, ελέγχοντας τον ορεινό δρόμο προς τα Λιόντι³⁶⁷. (Χάρτης 11). Η θέση ταυτίστηκε με την Αραντία, καθώς κατά τον Παυσανία χτίστηκε από τον Άραντα και βρισκόταν κοντά στο Φλιούντα³⁶⁸. Την πόλη διαδέχτηκε η Αραιθυρέα, αν και ο Παυσανίας αναφέρεται μόνο σε όνομα περιοχής, ενώ ο Στράβων σε όνομα πόλης, που ήταν κοντά στο δρός Κηλώσσα και όταν οι κάτοικοι της την εγκατέλειψαν, έχτισαν τον Φλιούντα σε απόσταση 30 σταδίων (5½ περίπου χιλ.)³⁶⁹. Η έρατεινή Αραιθυρέη ήταν η μόνη πόλη που γνώριζε ο Όμηρος στην περιοχή της Φλειασίας.³⁷⁰ Σύμφωνα με νεότερες μελέτες η Αραιθυρέα βρισκόταν είτε

³⁶⁷ Φαράκλας, Φλειασία. 8, 10-11 και 1:πίμ. 3. Ο Russel ("Topography of Phlius", 43κ.ε. και 45κ.ε.) αναφέρει πως ο πύργος έχει διαστάσεις 7.9x7.2ῃ., και είναι χτισμένος κατά το "ύστερο κυκλώπειο σύστημα", δηλαδή πολυγωνικό, με ίχνη εισόδου στη βόρεια πλευρά.

³⁶⁸ Παυσ. ii 12.4-5: 'Ἐν τῇ γῇ ταύτῃ γενέσθαι πρῶτον Ἀραντά φασιν, ὅνδρα αὐτόχθονα καὶ πόλιν τε ὥκισε περὶ τὸν βουνὸν τοῦτον, δῆς Ἀραντίνος ἔπι καλεῖται καὶ ἐς ἡμᾶς, οὐ πολὺ ἐτέρου λόφου διεσπηκώς, ἐφ' οὐ φλιασίοις ἢ τε ἀκρόπολις καὶ τῆς Ἡβῆς ἐστὶ τὸ ιερόν. Ενταῦθα τε δὴ πόλιν ὥκισεν καὶ ἀπ' αὐτοῦ τὸ ἀρχαῖον ἡ γῆ καὶ ἡ πόλις Ἀραντία ἐκλήθησαν.'

³⁶⁹ Παυσ. ii.12.4-5: 'Ἀραντίος δὲ υἱὸς Ἀορίς καὶ θυγάτηρ ἐγένετο Αραιθυρέα. Τούτους φασὶ φλιάσιοι θυρᾶσαι τε ἐμπείρους γενέσθαι καὶ τὰ ἐξ πόλεμον ἀνδρείους. Προσποθανούσας δὲ Αραιθυρέας Ἀορίς ἐξ μνήμην τῆς ἀδελφῆς μετωνόμασεν Αραιθυρέαν τὴν χώραν. Στράβ. viii.6.24(C.382): 'Αραιθυρέα δ' ἐστιν ἡ νῦν Φλιασία καλουμένη, πόλιν δ' ἔχει διώνυμον τὴν χώρα πρὸς δρεις Κηλώσσαη οἱ δ' ὑστερὸν ἀναστάντες ἐκείθεν πρὸ τριάκοντα σταδίων ἔκπισαν πόλιν, ἥν ἐκάλεσαν Φλιοῦντα'

³⁷⁰ Ομήρ. Ιλ. B.571: 'Ορνειάς τ' ἐνέμοντο Αραιθυρένην τ' ἔρατεινήν. Ευστάθ., Παρεκβολάδι 291, 15· Baur, Νεών Κατάλογος. 50κ.ε.- Hirschfeld, "Araithyrea"- Hirschfield, "Arantia"- Meyer, "Phleious", 281· Simpson- Lazeuby, Catalogue. 67· GAMS. 26 παράγρ. 44, 27, παράγρ. 45· Στέφ. Βυζ. λ. Αραντία και Αραιθυρέα· Πιολεμ. 3.16 §1 και Scholia ad §16. Πρβλ. 3.16 §11. Κατά άλλη σπουδή ο Προφήτης Ηλίας ήταν το Διοσκούριο, το όνομα του οποίου σημαίνει ιερό των Διοσκούρων, ωστόσο είναι πιθανότερο να ταυτίζεται με το ιερό που έχει εντοπισθεί ανατολικότερα, στη θέση Χαβανάκι, ελέγχοντας τον πεδινό δρόμο προς τα Λιόντι και την Αρκαδία.

στο χαμηλό λόφο της Αγίας Ειρήνης, είτε δυτικότερα, στη σημερινή θέση Αηδόνια³⁷¹. (Χάρτης 11).

Στο Φλιούντα εντοπίστηκε οικισμός της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, ο οποίος βρισκάταν στην πεδιάδα, ενώ η ακρόπολή του στο χαμηλό λόφο Ράχη, που υψώνεται σε μικρή απόσταση από την ανατολική όχθη του Ασωπού³⁷². (Χάρτης 10-11). Στο δυτικό άκρο της ράχης του Φλιούντα βρέθηκαν λείψανα της γεωμετρικής εποχής³⁷³. Στους αρχαϊκούς χρόνους ο οικισμός επεκτάθηκε, καθώς στο δυτικό άκρο της θέσης παρατηρείται ακρόπολη, ενώ κατοικήθηκε μεγάλο τμήμα της πεδιάδας στα νότια και είναι τηθανόν να οχυρώθηκε ο οικισμός. Ισως αυτό μπορεί να συσχετίσθει με το ότι πλέον ο Φλιούς αποτελούσε μία ανεξάρτητη πόλη. Ο Blegen εντόπισε ένα αρχαϊκό δημόδιο κτήριο με υπόστυλη αίθουσα και μία τηθανή βιοτεχνική εγκατάσταση, στοιχεία που υποδηλώνουν μία ανθούσα κοινότητα. Βρέθηκε επίσης ένα σκελετικό υπόλειμμα ανδρός ηλικίας περίπου 20 ετών, κτερισμένου με δύο αρυβάλλους της πρώιμης ή μεσιτης γεωμετρικής εποχής³⁷⁴. Ο Ασωπός, γνωστός ως Αιγιαργίτικο ποτάμι, πηγάζει από το όρος Καρνεάτης, που πρέπει να είναι το σημερινό Πολύφεγγο ή Πολυφέγγι, ως παραφυάδα του όρους Κηλώσσα³⁷⁵.

Είναι πιθανόν διάφορες κώμες να συναποτελούσαν το Φλιούντα. Στο Πελαιόκαστρο Κούτσι εντοπίστηκε οικισμός της αρχαϊκής εποχής, ως κώμη των Φλειασίων, με οχύρωση τουλάχιστον στην ακρόπολη³⁷⁶. (Χάρτης 11). Πρέπει να αποτελούσε μεθοριακό φρούριο, για τον έλεγχο του δρόμου προς την ανατολική Σικουωνία και τον Προφήτη Ηλία (αρχ. Αραιθυρέα);. Στις Κελεές βρέθηκε πιθανός οικισμός της αρχαϊκής εποχής, εξαρτώμενος από το Φλιούντα και σε απόσταση 5 σταδίων από αυτόν.³⁷⁷ (Χάρτης 11).

Στη θέση Γιανάγιας Όχτος, στη δυτική Φλειασία, επισημάνθηκαν τα κατάλοιπα αρχαϊκά κώμης, η οποία χρονολογείται από την αρχαϊκή εποχή, ευρισκόμενη σε καίριο σημείο του οδικού πλέγματος της περιοχής³⁷⁸. Στη θέση Νερομάνα σώζεται πύργος πολυγωνικής τοιχοδομίας, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής³⁷⁹. Ένας μεθοριακός πύργος βρίσκεται επίσης στο στενό πέρασμα της κοιλάδας του ανατολικού κλάδου του Ασωπού, που ελέγχει τη διάβαση προς την Αργολίδα³⁸⁰. Η χρονολόγηση αυτών των πύργων δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί με ακρίβεια.

³⁷¹Miller, *Nemaea*, 52-53; Alcock, "Polis of Phlious", 428.

³⁷²Φαράκλας, *Φλειασία*, 8, 9-10.

³⁷³Alcock, "Polis of Phlius", 458-460. Ο Blegen ("Excavation at Phlius", *Art and Archaeology* 19 (1925) 23-33) είχε αναφέρει επίσης ταφές νοτιοανατολικά της πηγής Περιβόλι.

³⁷⁴Alcock, "Polis of Phlious", 458.

³⁷⁵Στράβ. viii 6.24 (C 382): τῆς δὲ Κηλώσσης μέρος δὲ Καρνεάτης ὅθεν λαμβάνει τὴν ὀρχὴν Ασωπὸς δὲ παραρρέων τὴν Σικουῶνα καὶ ιωῶν τὴν Ασωπίαν χώραν, μέρος οὖσαν τῆς Σικουωνίας. Σύμφωνα με την παράδοση ο Ασωπός ήταν γιος της τοπικής ηρωίδας "Κηλούσσης" και του Ποσειδώνα

³⁷⁶Φαράκλας, *Φλειασία*, 8, 10-11

³⁷⁷Φαράκλας, *Φλειασία*, 8, 11 και Επίμ. 1-2.

³⁷⁸Πικουλάς, Οδικό δίκτυο, 272.

³⁷⁹Φαράκλας, *Φλειασία*, 8, 11 και Επίμ. 2. Πιθανόν πρόκειται για τα λείψανα κτηρίου που αναφέρει ο Russel ("Topography of Phlius", 41) και έχει διαστάσεις 6.40x7.30μ.

³⁸⁰Φαράκλας, *Φλειασία*, 8, 11 και Επίμ. 3. Ο πύργος έχει διαστάσεις 6x6μ. και αποτελείται από ασβεστόλιθους σε ημιπολυγωνική τοιχοδομία. Λόγω της τοιχοδομίας του είναι τηθανόν να ανήκει σε μεταγενέστερη περίοδο.

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Στην κορυφή και στις πλαγιές της ακρόπολης του Φλιούντα εντοπίστηκαν δύο αναθηματικοί αποθέτες που πρέπει να αντιστοιχούσαν σε λατρείες της πόλης³⁸¹. Ο αποθέτης που βρέθηκε στη νότια πλευρά της ράχης ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη ενός σημαντικού ιερού που λειτούργησε από τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. έως τον 5^ο αι. π.Χ. Στην ακρόπολη των Φλιασίων υπήρχε άλσος από κυπαρίσσια και ιερό αφιερωμένο στη θεότητα που οι αρχαιότεροι Φλιάσιοι ονόμαζαν Γανυμήδα και οι μεταγενέστεροι Ήβη³⁸². Ωστόσο δεν έχουν εντοπιστεί τα λείψανα του αναφερόμενου Ήβαιου. Επίσης τελούνταν οι Κισσοτόμοι, μία ετήσια εύθυμη εορτή, στην οποία μετείχαν και οι δούλοι με σχετική ασυδοσία³⁸³. Το δόνομα της γιορτής οφείλεται στα κλαδιά του κισσού που έκοβαν από πριν για τα στεφάνια τους, ενώ ίσως την ημέρα

³⁸¹ Biers, "Phlius, 1924", 397-423. Alcock, "Polis of Phlius", 458.

³⁸² Παυσ. ii.13.3-4: "Εστι γάρ ἐν τῇ φλιασίων ἀκροπόλει κυπαρίσσων ψλασις καὶ Ἱερὸν ὀγιδιατον ἐκ παλαιοῦ· τὴν δὲ θεὸν ἡς ἐστι τὸ Ἱερὸν οἱ μὲν ὄρχαιότατοι φλιασίων Γανυμήδαν, οἱ δὲ ὑστερον Ἡβῆν ὀνομάζουσιν, ἡς καὶ Ὄμηρος μνήμην ἐποιήσατο... φάρμενος οἰνοχόδον τῶν θεῶν εἶναι καὶ αὐθις... γυναῖκα Ἡρακλέους ἐπίπεν εἶναι. Ὁλῆνι δὲ ἐν Ἡρας ὅμνῳ πεποιημένα... εἶναι δε οἱ παιδας Ἀρην τε καὶ Ἡβην ... Ἀγαλμα δε οὐτ' ἐν ἀπορρήτῳ φυλάσσουσιν οὐδέν οὔτε ἔστιν ἐν φανερῷ δεικνύμενον Ἐπὶ τῆς γε Ἡρας ἔστιν ξειόντων ἐν αριστερῷ ναὸς ἄγαλμα ἔχων παρου λιθου. Παπαχατζής, Κορινθιακό. 117-118, υποσ. 2-3. Το παλαιότερο δόνομα της Ήβης αναφέρει ο Στράβων, viii.6.24 (C.382): Τιμᾶται δ' ἐν Φλιούντι καὶ Σικυωνὶ τὸ τῆς Διας Ἱερὸν. Καλοῦσι δ' οὕτω τὴν Ἡβην. Η Ἡβη ἦταν κόρη του Διός και της Ἡρας και υπηρετούσε δόλα τα μέλη της θεϊκής οικογένειας, κυρίως ως οινοχόος του Διός πριν από το Γανυμήδη (ιδιότητα γνωστή από τον Όμηρο). Βωμοί και ιερά της είναι σπάνια, αλλά τιμούνταν συνήθως κοντά στον Ηρακλή, καθώς ήταν σύζυγός του. Η λατρεία θμώς στο Φλιούντα ήταν σημαντικότερη, γιατί αρχικά συνδέοταν με τη Δία ή τη Διώνη, την πάρεδρο του Διός. Σε αυτή έβρισκαν ασυλία οι ικέτες και οι απελεύθεροι δούλοι, αφιερώνοντας τα δεσμά τους στα δένδρα του άλσους.

³⁸³ Παυσ. ii.13.3-4: Παρὰ δὲ φλιασίοις τῇ θεῷ ταύτῃ καὶ δλλαι πριαὶ καὶ μεγιστον τὸ ἔς τοις ικέτας ἐστι· δεδώκασι γάρ δὴ δειπνον ἐνταῦθα ικετεύουσι, λυθέντες δὲ οἱ δεσμῶται τὰς πέδας πρὸς τὰ ἐν τῷ δλλαι δένδρα δινατηθέσσιν. Ἀγεται δὲ καὶ ἔοριή σφισιν ἐπέτειος, ἥν καλοῦσι Κισσοτόμους Παπαχατζής, Κορινθιακό. 117-118. υποσ. 2-3. Η γραφή των περισσότερων κωδίκων ες τους οικέτας διορθώθηκε από τον Spiro ες τους ικέτας για να προσαρμοσθεί το νόημα καλύτερα, κατά τη γνωμή του, προς τα επόμενα. Η λέξη θμώς δεσμωται που ακολουθεί φαίνεται πως επιβάλλει και εδώ τη γραφή οικέτας (δούλους ή υπηρέτες). Nilsson, Griechische Feste. 39-40.

αυτή ανοίγονταν και τα πιθάρια με το νέο φλιάσιο οινο. Πίσω από την αγορά του Φλιούντα αναφέρεται πώς υπήρχε οίκημα, που από τους Φλιασίους θεωρούνταν ως μαντικό και στο οποίο άρχισε να προλέγει το μέλλον ο Αμφιάραος.³⁸⁴

Στη θέση Κελεές - Παλαιόμυλος υπήρχε ιερό της αρχαϊκής εποχής και βόρεια της θέσης βρέθηκαν λείψανα ενός μικρού δωρικού ναού που πιθανότατα συνδέεται με τα μυστήρια της Δήμητρας, που τα έφερε στην περιοχή ο Ελευσίνιος Δυσαύλης (Χάρτης 11). Ο τάφος του, όπως και αυτός του Άραντα, βρισκόταν στην περιοχή, ενώ από εκεί διακρίνονταν και τα σήματα των τάφων των παιδιών του Άραντα που βρίσκονταν πάνω στο λόφο, όπου είχε χτιστεί η Αραντία³⁸⁵. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι είναι πιθανόν στη θέση Προφήτης Ηλίας (αρχ. Αραιθυρέα;) να υπήρχε ιερό, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής³⁸⁶. Στη θέση Χαβανάκι (αρχ. Διοσκούριον;) υπήρχε ιερό της αρχαϊκής εποχής³⁸⁷. (Χάρτης 11). Το κτήριο βρέθηκε νότια του ιταλιού δρόμου που οδηγούσε από τη Νεμέα στο Λιόντι και πρόκειται πιθανόν για ναό. Στη θέση Άγιος Νικόλαος (αρχ. Ηραίον;) υπήρχε ιερό, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής, εκτός των τειχών³⁸⁸. (Χάρτης 11). Ένα ιερό της Αρτέμιδας στη θέση Κλήμα θεωρείται ότι επίσης ανήκε στη Φλειασία³⁸⁹.

Από την παρασυσίαση των θέσεων, όπου ίσως υπήρχαν ιερά κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, προκύπτει ότι εκτός αιτό το Φλιούντα υπήρχαν και άλλες σημαντικές θέσεις της Φλειασίας, των οποίων η ταύτιση με σύγχρονες θέσεις θεωρείται απλά πιθανή. Όπως, για παράδειγμα το Λιοσκούριο και το Ηραίον που δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί με βεβαιότητα, όπως συμβαίνει επίσης με την Αραντία ή Αραιθυρέα. Η ύπαρξη ωστόσο ιερών σε αυτές τις περιοχές δεν προσδιορίζει την επακριβή έναρξη χρήσης των θέσεων, ούτε τη διάρκεια ζωής τους.

³⁸⁴ Παυσ. ii.13.7: Όπισθεν δὲ τῆς ἀγορᾶς ἐστὶν οἶκος ὀνομαζόμενος ὑπὸ τῶν φλιασίων μαντικός. Ές τοῦτον Ἀμφιάραος ἐλθὼν καίτην νύκτα ἐγκατακοιμηθεὶς μαντεύεσθαι τότε πρῶτον, ώς οἱ φλιάσιοι φασὶν, ἤρξατο Καὶ τὸ δίκημα ἀπὸ τούτου συγκεκλεισθαι τὸν πάντα ἡδη χρόνον. Πλαταχατζής, Κορινθιακά, 119-120, υποσ. 5. Ο Αμφιάραος, φημισμένος ιπργείος ἡρωας και μάντις είχε αναγκάσει τον ζωδελφό του, βασιλιά του Ἀργείου Άδραντο, να καταφύγει στη Σικουώνα, όπου έγινε βασιλιάς μετά το θάνατο του εκεί βασιλιά Πολύβου και όπου τιμώνταν με λατρεία ως ἡρωας μέχρι την εποχή του Κλεισθένη. Αργότερα επανήλθε στο Αργος, συμφιλιώθηκε με τον Αμφιάραο, δίνοντάς του γυναικα την αδελφή του Εριφύλη, η οποία τον υποχρέωσε να μετάσχει στην εκστρατεία των επτά επι Θήβας, από όπου δεν επιέστρεψε.

³⁸⁵ Φαράκλας, Φλειασία, 8, 11 και Επιμ. 1-2. Παυσ. ii.12.4: Το δε μνημα του Άραντος ἐστὶν ἐν χωρὶ Κελεαῖς, ἐνθα δὴ καὶ Αυσαύλην ἀνδρα ἐλευσίνιον τεθάφθαι, και ii.14.2.

³⁸⁶ Φαράκλας, Φλειασία, 8, 11.

³⁸⁷ Φαράκλας, Φλειασία, 8, 11 και Επιμ. 4.

³⁸⁸-Ξενοφ. Σλλ., vii.2 12. Φαράκλας, Φλειασία, 8.

³⁸⁹ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο.

ΤΟ ΟΔΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ

Η μελέτη του οδικού πλέγματος της Φλειασίας αποδίδει στοιχεία για την επικοινωνία της περιοχής με τις περισσότερες όμορες επικράτειές της. Ωστόσο δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα η έναρξη χρήσης των οδών, τόσο των απλών περασμάτων, όσο και των αμαξήλατων οδών. Προκειμένου όμως να δοθεί η δυνατότητα επαφής της Φλειασίας με τις υπόλοιπες περιοχές, παρουσιάζονται οι οδοί που έχουν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών.

Η επικοινωνία της Φλειασίας με τη Σικουώνια πρέπει να διασφαλίζοταν με δύο οδικά πλέγματα. Μία-οδός-κατερχόταν-από-τη-Σημάγκα, ακολουθώντας τη ράχη της Θυαμίας (Ευαγγελιστρίας), περνούσε δυτικά από το Κούτσι και έφθανε στο Φλιούντα από τα βορειονατολικά. Μία άλλη οδός περνούσε δυτικά από τον Ασωπό και έφθανε στο βορειοανατολικό άκρο της πεδιάδας της Φλειασίας και από εκεί στο Φλιούντα, με κατεύθυνση N/NA³⁹⁰. Ένα παρακλάδι αυτής κατευθυνόταν λίγο νότια από την Τιτάνη και προχωρούσε επίσης προς N/NA, παράλληλα με το άλλο σκέλος, ώσπου συναντούσε τον επόμενο δρόμο στα δυτικά του Φλιούντα.

Στη δυτική Φλειασία εντοπίστηκαν τα χνάρια παράλληλων αμαξήλατων οδών με κατεύθυνση προς την Αρκαδία, η χάραξη των οποίων δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, αλλά είναι τιθανόν να δίνει στοιχεία για την παλαιότερη επικοινωνία των περιοχών. Η χάραξη μίας αμαξήλατης οδού στην κοινότητα του Γαλατά του οικισμού Πλατάνι πρέπει να αποτελούσε τον κύριο οδικό άξονα, καθώς παρέχει τη δυνατότητα για απρόσκοπη ταυτόχρονη αμφίδρομη κίνηση και τη διασταύρωση των αμαξών σε πολλές θέσεις³⁹¹. Τα ίχνη μίας δεύτερης αμαξήλατας οδού με εντατική χρήση για μεγάλο διάστημα εντοπίστηκαν στην κοινότητα Αγίου Νικολάου του οικισμού Πλατάνι³⁹². Η ερμηνεία της διάνοιξης δύο οδών στην ίδια περιοχή πιθανόν να έγκειται στη δυνατότητα επιλογής, εάν δεν πρόκειται για διάφορες χρονολογικά διανοίξεις. Τα

³⁹⁰Πλουσ, ii.12.3: .. ἐκ Σικυῶνος δὲ ἐς αὐτὴν ὀδός ἐστιν εὐθεῖα. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 114-117, υποσ. 6.

³⁹¹Πικουλάς, Οδικό δίκτυο. 74-77, εικ. 22-23, 24, 25-26, 27, 125. Θουκ. v.58-59, 3-Ξεν. Ελληνικά, iv.2.13: ... ἐν τούτῳ οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ δὴ Τεγέατας παρειληφότες καὶ Μαντινέας ἔξῆσαν <εἰς> τὴν ἄμ(ι)φαλον. Πολ. IV 68 [Ευριπίδας], IV 68, 6-69, 1 [Φιλιππος Ε'] Gell, Illyrieraug. M 168/9 (Αδιευκρίνιστη διαδρομή).

³⁹²Πικουλάς, Οδικό δίκτυο. 78-79, εικ. 28-30, 125.

Ιχνη τρίτης αμαξήλατης οδού εντοπίστηκαν στην κοινότητα Αγίου Νικολάου του οικισμού Πλατάνι και παρείχε μία εναλλακτική διαδρομή από τη δυτική Φλειασία προς την Αρκαδία³⁹³. Τα ίχνη τέταρτης αμαξήλατης οδού εντοπίστηκαν επίσης στην κοινότητα Αγίου Νικολάου του οικισμού Πλατάνι³⁹⁴. Στην κοινότητα Σκοτεινής εντοπίστηκαν αρματροχίες που εξασφάλιζαν την απευθείας επικοινωνία της δυτικής Φλειασίας με την Αλέα³⁹⁵. Τέλος, μία οδός περνούσε ανάμεσα στη Σκοτεινή και το Ψάρι και οδηγούσε στο Φλιούντα από τα δυτικά. Στη συνέχεια κατευθυνόταν νότια της πόλης, συνέχιζε μέσα από το Τρικάρανο και οδηγούσε προς τη Νεμέα και την Κλεωναία. Μέσω αυτής της οδού η Φλειασία επικοινωνούσε περαιτέρω με την αρχαία Κόρινθο και το Άργος.

Μια οδός ερχόταν μέσα από τη στενή πεδιάδα του Λεοντίου, ανάμεσα στην Κηλώσσα και το λόφο του Προφήτη Ηλία, κατόπιν στρεφόταν στα ΑΒΑ, στους πρόπτοδες της Κηλώσσας, και οδηγούσε στο Φλιούντα. Μια άλλη ορεινή οδός κατευθυνόταν από το Λεόντιο προς τα νότια της Κηλώσσας, στη συνέχεια κατερχόταν στον κάμπτο και κατέληγε στο Φλιούντα από νότια.

Τμήματα της οδού Φλιούς - Μυκήνες - Άργος, που αποτελούσε τον πιο σημαντικό και εύκολο δρόμο από βορρά προς νότο, σώζονται στην κοινότητα Νεμέας και Φιχτίου, αλλά δεν βρέθηκαν ίχνη αρματροχίων, καθώς πρέπει να ήταν χωμάτινος³⁹⁶. Κατά τον Πίκουλα η οδός Φλιούντα - Μυκηνών ήταν πιθανόν μία ευρύχωρη ατραπός για ευζώνους και υποζύγια, σύντομη εναλλακτική λύση για όποιον εγκατέλειπε τους αμαξήλατους άξονες. Η αμαξήλατη επικοινωνία του Φλιούντα με τη Αργολίδα εξασφαλίζοταν με την εκτροπή στην ἐπὶ τοῦ Τρητοῦ, διαμέσου Νεμέας³⁹⁷. Μια άλλη οδός ερχόταν από την Αργολίδα, περνούσε μέσα από τη στενή κοιλάδα του άνω ρου του ανατολικού κλάδου του Ασωπού. Κοντά στο βουνό Στρογγυλό ενωνόταν με μία ορεινή οδό, που ερχόταν επίσης από την Αργολίδα, αλλά από δυτικότερα.

Από τη νότια Φλειασία υπάρχει τριπλή δυνατότητα πρόσβασης στην Αργολίδα με ατραπούς κατάλληλους μόνον για ύποζύγια και εύζώνους. Η εξαιρετική σημασία τους και η πιθανότητα να μη διασώθηκαν κατάλοιπα αμαξήλατης οδού οδήγησαν στην άποψη ότι πρόκειται για κύριους αμαξητούς άξονες. Το πρώτο πέρασμα ήταν σύντομο και ομαλό και κατέληγε στο Λημικό, για όποιον εγκατέλειπε τον αμαξήλατο άξονα από τον Φλιούντα για το Άργος. Ο Πίκουλας το ταυτίζει με τη δροθιόν ετέραν του Θουκυδίδη³⁹⁸. Το δεύτερο σύντομο και ομαλό πέρασμα του Μαλανδρενίου υπήρχε ανάμεσα στις νοτιοανατολικές υπώρειες του Μεγαλοβουνίου και του Στρογγυλού³⁹⁹. Αποτελούσε την κύρια νότια είσοδο της Φλειασίας και ταυτίζεται με τις παρά

³⁹³ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 80-83, εικ. 31, 125.

³⁹⁴ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 84-85, εικ. 32-33.

³⁹⁵ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 86-87.

³⁹⁶ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 64-67, εικ. 20, 21, 112. Η αρχή του βρίσκεται ιηθανότατα στην Κηλούσσα: Ξεν. Ελλ. iv.7.7: ... ἐκ δὲ τούτου βουλόμενος τειχίσαι φρούριον τι ἐπὶ ταῖς παρὰ Κηλούσσαν ἐμβολαῖς. Θουκ. v 58-59.3: ὄρθιον ἐτέραν. Ross, Reihe. 26-27· Rangabé, Souvenirs. 137· Frazer, Pausanias. III. 76· Meyer, "Phleious", 273· Pritchett, Ancient Greek Topography. II. 97· HCT. IV. 81/2· Αντωνακάτου, Αργολίδος Περιήγησις. 17· Wright - Cherry - Davis - Μαντζουράνη, "Κοιλάδα Νεμέας, 1984-1985", 86-87· Wright et al., "Nemea Valey", 585-586· Gell, Itinerary. 171-172 (από Βελιναδοπόταμο.).

³⁹⁷ Πλασ. ii.15.2: Ἐκ Κλεωνῶν δέ εἰσιν ἐξ Άργος ὅδοι δύο, ἡ μὲν... ἡ δὲ ἐπὶ τοῦ καλουμένου Τρητοῦ... Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 283-285· Meyer, "Phleious", 273.

³⁹⁸ Θουκ. v.58.4.

³⁹⁹ Πίκουλας, Οδικό δίκτυο, 68-69· Meyer, "Nemea", 2315· Meyer, "Phleious", 273. 47· HCT. IV. 81/2.

Κηλοῦσαν ἐμβολὰς του Ξενοφώντα.⁴⁰⁰ Ακολουθώντας το Βελανιδοπόταμο, ήταν η ομαλότερη κάθοδος στην κοιλάδα του Ινάχου για τη συνάντηση με τον αμαξήλατο ἀξονα Άργους-Λυρκείας-Ορνεών. Το τρίτο πέρασμα από το Γυμνό αποτελούσε μία σύντομη, αλλά δύσκολη και ανηφορική οδό, που κατέλειγε είτε ανατολικά των Ορνεών, είτε βόρεια από το Μαλαντρένι. Η οδός ταυτίστηκε με την όλην χαλεπήν του Θουκυδίδη⁴⁰¹.

⁴⁰⁰Ξεν. Ελλ. iv.7.7· Geisau, "Kelossa", 150· Pritchett, *Ancient Greek Topography*. II. 98-99, υπόσ. 20. Λανθασμένα ο Andrewes την αποδίδει στο πέρασμα του Λεοντίου - Γυμνού. HCT. IV. 81.

⁴⁰¹Θουκ. v.58.4. Πίκουλας, Οδικό δίκτυο. /0-73, εικ. 119· Meyer, "Ormeai", 1123· HCT. IV. 81-82· Hope Simpson - Dickinson, *Gazetteer*. 45: A 11· Pritchett, *Ancient Greek Topography*. III. 27-31.

ΣΙΚΥΩΝΙΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Η Σικουωνία κατά τη διάρκεια των μυκηναϊκών χρόνων χωρίζόταν σε δύο ή τρία βασίλεια και ήταν υποτελής στις Μυκήνες. Το ένα βασίλειο της προ-δωρικής Σικουωνίας είχε έδρα τη Σικυώνα και βασιλιά τον Άδραστο, που ανήκε στους Αθαμανίδες της Αργολίδας. Το άλλο βασίλειο είχε έδρα την Έφυρα και βασιλείς τους Σισυφίδες⁴⁰². Ένα τμήμα των «Δωριέων» του Άργους με αρχηγό το γιο του Τήμενου Φάλκη κατέλαβε νύκτα τη Σικυώνα, όταν βασίλευε ο Λακεστάδης (πιθανόν στα μέσα του 11ου αι. π.Χ.), προσαρτώντας την πόλη στην Αργολίδα⁴⁰³. Το δωρικό στοιχείο που εισχώρησε αποτελούνταν από τρεις φυλές, τους Υλλείς, Δυμάνες και Πάμψιλους, ενώ το τέταρτο μη-δωρικό στοιχείο ήταν οι Αιγιαλείς (οι παράλιοι)⁴⁰⁴. Οι τελευταίοι αποκαλούνταν κορυνηφόροι και κατωνακοφόροι, αποτελώντας μία ενδιάμεση τάξη μεταξύ ελευθέρων και δούλων. Τα ανόματα δηλώνουν ότι το ένα από αυτά αφορούσε σε μία τάξη ελαφρά οπλισμένων ακολούθων σε καιρό πολέμου και το άλλο μία τάξη γεωργών⁴⁰⁵.

Όταν βασίλευε στο Άργος ο Φείδων, ανασυγκρότησε την κληρονομιά του Τήμενου, θέτοντας υπό την επιρροή του όλες τις πόλεις της ΒΔ Πελοποννήσου που είχαν εποικισθεί από το δωρικό Άργος⁴⁰⁶. Ωστόσο η τυραννική διοίκηση του Φείδωνα οδήγησε στην υποκίνηση εξέγερσης εναντίον του από μία μακράβια και λαοφιλή σειρά

⁴⁰² Φαράκλας, *Σικουωνία*, 18.

⁴⁰³ Παυσ. ii.6.7: Ἐππολύτου δέ ἦν τούτου Λακεστάδης. Φάλκης δὲ ὁ Τημένου καταλαβών νύκτωρ Σικυώνα σὺν δωριεῦσι κακὸν μὲν ὅτε Ἡρακλείδην καὶ αὐτὸν ἐποίησεν οὐδέν, κοινωνὸν δὲ ἔσχε τῆς ὀρχῆς., ii. 7.1: Καὶ δωριεῖς μὲν Σικυώνιοι γεγνασιν ἀπὸ τούτου καὶ μοῖρα τῆς Αργείας., Στράβ. viii.5 (C.389): Οὐκ ἄτοπον δ' ισως καὶ τοὺς δίκυστάς προσθείναι τῶν τὴν Πελοπόννησον οἰκούντων, οἷς εἴπεν Ἐφόρος τούς μετὰ τὴν Ἡρακλείδῶν καθόδον· Κορινθου μὲν Αλήτην. Σικυώνος δὲ Φάλκην. Φαράκλας, *Σικουωνία*, 21.

⁴⁰⁴ Wade-Gery, "The Dorians", 536.

⁴⁰⁵ Πολυδ. iii.83 καὶ vii.68· Θεόπομπ., απόσπ. 12· Αθήν. vi.271d.

⁴⁰⁶ Στράβ. viii.3.33 (C.358): ... Φείδωνα δέ τὸν Αργείον, δέκατον μὲν ὅντα ἀπὸ Τημένου, δυνάμει δ' ὑπερβεβλημένον τοὺς καὶ αὐτὸν, ἀφ' ἡστήν τε λῆξιν ὅλην ἀνέλαβε τὴν Τημένου διεσπασμένην εἰς πλείω μέρη. Φαράκλας, *Σικουωνία*, 22. Κατά τους Μεσσηνιακούς Πολέμους, μεταξύ 685 και 668 π.Χ., η Σικυώνα συνεργάστηκε με τους Αργείους. Παυσ. iv.10.6, 11.1-2, 14.1, 15.7.

τυράννων στη Σικουώνα, τους Ορθαγορίδες, προκειμένου να παύσει το δωρικό καθεστώς της πόλης⁴⁰⁷. Η εσωτερική πολιτική που εφάρμοσαν απέβλεπε στην ανύψωση του προ-δωρικού λαϊκού στοιχείου σε βάρος της δωρικής αριστοκρατίας⁴⁰⁸.

Η οικογένεια των Ορθαγοριδών προερχόταν από τη φυλή των Αιγιαλέων, η οποία διηγύθηνε την εξέργεση εναντίον των Δωριέων, υποστήριξε την απελευθέρωση της πόλης από την αργεία επιρροή και διακυβέρνησε την πόλη για εκατό περίπου έτη⁴⁰⁹. Η παλαιότερη επικρατούσα άποψη σχετικά με το διάστημα που άσκησαν εξουσία οι Ορθαγορίδες τοποθετούσε την αρχή τους από το 660 έως το 556 π.Χ. Σύμφωνα με άλλη άποψη η δυναστεία μπορεί να χρονολογηθεί μεταγενέστερα, από το 620/610 π.Χ. έως το 520/510 π.Χ., με διάρκεια ζωής περίπου 115 χρόνια⁴¹⁰.

Η γενεαλογία των Ορθαγοριδών είχε παραδοθεί με πολλές παραλλαγές ήδη από την αρχαιότητα⁴¹¹. Η ανακάλυψη ωστόσο ενδός αποσπάσματος πατεύρου που αναφέρεται σε μία αρχαία ιστορία της Σικουώνας οδήγησε στην αναθεώρηση των διαφόρων απόψεων για τον ίδρυτή της δυναστείας⁴¹². Σύμφωνα με αυτό ο Ορθαγόρας, γιος του Ανδρέα, ήταν ο πρώτος τύραννος, καταγόμενος από πατέρα κρεοπώλη ή μάγειρα, ενώ και ο ίδιος ανετράφη ως κρεοπώλης⁴¹³. Όταν η Σικουώνα πολέμησε επιτυχώς εναντίον της Πιελλήνης και της Αιγείρας, αναδείχθηκε στη μάχη ως ήρωας ο Ορθαγόρας⁴¹⁴. Οι συμπλότες του παραχώρησαν το αξίωμα του πολέμαρχου, αν και ήταν ταπεινής και μη δωρικής καταγωγής⁴¹⁵. Επομένως ήδη οι προ-Δωριείς περίοικοι είχαν εξισωθεί πολιτικά με τους Δωριείς και η τέταρτη φυλή των Αιγιαλέων, αποτελούμενη από προ-Δωριείς, πρέπει να συγκροτήθηκε, όταν δόθηκαν πολιτικά δικαιώματα στους περίοικους. Το γεγονός ότι αναφέρεται το αξίωμα του πολέμαρχου σημαίνει ότι είχε προηγηθεί η κατάλυση της βασιλείας. Ο Ορθαγόρας εκμεταλλεύτηκε την αίγλη του εθνικού ήρωα και την υλική δύναμη που απέκτησε ως πολέμαρχος για να καταλάβει την αρχή και να επιβάλει προσωπική εξουσία.

Διάδοχοί του ήταν οι Μύρων I, Αριστώνυμος, Μύρων II, Ισόδημος, Κλεισθένης και Αισχύνης. Ο Μύρων I, αδελφός του Ορθαγόρα, νίκησε σε αρματοδρομία στην Ολυμπία κατά την 33η Ολυμπιάδα (648 π.Χ.) και αφιέρωσε δύο ορειχάλκινους Θαλάμους, σε έναν από τους οποίους υπήρχε επιγραφή που ανέφερε ότι ήιαν ανάθημα του Μύρωνα και του λαού της Σικουώνας⁴¹⁶. Δεν είναι ωστόσο γνωστό αν είχε ήδη διαδεχτεί τον αδελφό του στην εξουσία ή αν αυτό συνέβη μετά τη νίκη του στην

⁴⁰⁷ Ure, *Tyranny*, 179.

⁴⁰⁸ Φαράκλας, *Σικουώνα*, 23.

⁴⁰⁹ Αριστ. *Πολιτικά*, 1315b · Διόδ. Σικ., viii.24.

⁴¹⁰ Parker, "The Dates of the Orthagorids", 165-175.

⁴¹¹ Skalet, *Ancient Sicyon*, 67, υποσ. 2(248): Ηροδ. vi.126 (Ανδρέας, Μύρων, Αριστώνυμος, Κλεισθένης) · Αριστοτ. *Πολιτικά*, 1315β και 1316α (Ορθαγόρας,, Μύρων, Κλεισθένης) · Πaus. ii.8.1 (Μύρων Αριστώνυμος, Κλεισθένης) · Πλούτ. Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως πυμαρουμένων, 7 (Ορθαγόρας, Μύρων, Κλεισθένης) · Νικολάου Δαμασκηνού, απόσπ. 61 (Μύρων - 7 έτη, Ισόδημος - 1 έτος, Κλεισθένης - 31 έτη).

⁴¹² Grenfell - Hunt, *Oxyrhynchus Papyri*, XI, ap. 1365.

⁴¹³ Λιβανίου, Λόγοι κατά Σευήρου, iii.251: ο Ορθαγόρας ήταν μάγειρας · Διοδ. Σικ., Exc. Vat., viii.24: ο Ανδρέας ήταν μάγειρας.

⁴¹⁴ Για την Πελλήνη: Αιλιανού Ποικίλ. Ιστορ., vi.1. Grenfell - Hunt, *Oxyrhynchus Papyri*, XI, ap. 1365. Για την Αιγείρα: Πaus. vii.26.2 · Στέφ. Βυζ., λ. Αιγείρα.

⁴¹⁵ Φαράκλας, *Σικουώνα*, 22-23.

⁴¹⁶ Πaus. vi.19.2. Είναι πιθανόν οι θάλαμοι να βρίσκονταν σε ένα κτήριο παλαιότερο, αλλά στην ίδια θέση με τη θεμέλια του κτηρίου, που έχει ταυτιστεί με το Θησαυρό των Σικουώνων, χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. και βρίσκεται βόρεια της ιεράς άλτης στην Ολυμπία.

αρματοδορομία. Για τον Αριστώνυμο παραδίδεται ότι ήταν γιός του Μύρωνα I και πατέρας του Κλεισθένη, αλλά δεν είναι γνωστό αν κατέλαβε την εξουσία⁴¹⁷. Για τον Ισόδημο αναφέρεται ότι ήταν αδελφός του Μύρωνα II και του Κλεισθένη⁴¹⁸. Ο Μύρων II κυβέρνησε για επτά έτη και φονεύθηκε από τον αδελφό του Ισόδημο, ο οποίος εκδιώχθηκε μαζί με τον Κλεισθένη. Ο τελευταίος εκτόπισε τον αδελφό του και κυβέρνησε για τριάντα ένα έτη. Ο Κλεισθένης πολέμησε στον Ήρώτο Ιερό Πόλεμο το 590 π.Χ. ως αρχηγός των Αμφικτυόνων. Μετά την επιτυχή έκβαση του πολέμου υπέρ των Δελφών, καταστράφηκε η αντίτακη πόλη Κρίσα και οι κάτοικοι σφαγιάστηκαν. Ο Κλεισθένης αποκόμισε το 1/3 της λείας και απέκτησε επιρροή στους Δελφούς, διπου έκτισε ένα κυκλικό οικοδόμημα, γνωστό ως Θόλος⁴¹⁹. Πρόκειται για πώρινο περίπτερο δωρικό οικοδόμημα που χρονολογείται το 580 π.Χ. Επίσης αναδιοργάνωσε τους Πυθικούς αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν έκτοτε κάθε τέσσερα έτη⁴²⁰. Ο Κλεισθένης υπήρξε ο κύριος αργανωτής του θεσμού, εισάγοντας τους γυμνικούς αγώνες και αρματοδορομίες προς τιμή του Απόλλωνος, κατά το πρότυπο των αγώνων στην Ολυμπία⁴²¹. Κατά τον πρώτο εορτασμό των αναμορφωμένων Δελφικών Πυθίων το 582 π.Χ., ο Κλεισθένης νίκησε σε αρματοδορομία⁴²². Από τα λάφυρα του πολέμου εναντίον της Κρίσας αφιέρωσε στη Σικυώνα μία στοά και εισήγαγε Πυθικούς αγώνες, κατά το πρότυπο των Δελφών, προς τιμήν του Απόλλωνος⁴²³.

Προς το τέλος της διακυβέρνησής του ο Κλεισθένης ολοκλήρωσε στους Δελφούς την κατασκευή ενός πώρινου οικοδομήματος, γνωστού ως Μονόπτερο (πρό του 565 π.Χ.)⁴²⁴. Τα λείψανα του κτηρίου διατηρούνται κάτω από το Θησαυρό των Σικυωνίων, δίπλα στα θεμέλια της Θόλου. Οι διαστάσεις του είναι 5.47x4.18μ. και δεν φέρει σηκό, παρά μόνο κιονοστοιχία πτερών (14 κιονες). Εντοπίστηκαν δώδεκα γλυπτές μετόπες αρχαϊκού ρυθμού από τις αρχικά δεκαοχτώ κατασκευασμένες από ωχρό πωρόλιθο, καθεμία με διαστάσεις 0.95x0.90μ. Τα θέματα των διατηρημένων μετοπών είναι: ο Ορφεύς και ο Λυγκεύς στην Αργώ, οι Διόσκουροι Κάστωρ και Πολυδεύκης, ο Φρίξος με τον Κριό, το κυνήγι του Καλυδωνίου Κάπρου και η Ευρώπη πάνω στον ταύρο. Παρατηρείται η παντελής απουσία ομηρικών θεμάτων, η κυριαρχία του μύθου των Αργοναυτών και η επιθυμία να τονιστεί η ναυτική υπεροχή, καθώς οι Διόσκουροι, ως προστάτες των θαλασσοπόρων, συνδέονταν με το μύθο των Αργοναυτών.

Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης από τον Κλεισθένη οι τέχνες γνώρισαν ιδιαίτερη ανάπτυξη στη Σικυώνα. Οι κρήτες Δίπτοινος και Σκύλλης προσκλήθηκαν το ±580 π.Χ. στην πόλη, προκειμένου να κατασκευάσουν τα αγάλματα της Αθηνάς, του Ηρακλή, του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος⁴²⁵. Στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ. ιδρύθηκε από τον Αριστοκλή μία σημαντική σχολή γλυπτικής⁴²⁶.

⁴¹⁷ Ήροδ. vi.126· Παυσ. ii.8.1.

⁴¹⁸ Νικολ. Δαμασκ., απόσπ. 61.

⁴¹⁹ De la Coste-Messelière, *Délphes*. 50-54· Καρούζος, *Δελφοί*. 45· Parker, "Foreign and Domestic Policy". 414, υποσ. 63.

⁴²⁰ Φαράκλας, *Σικυωνία*. 23.

⁴²¹ Bury, *Nemean Odes*. Παράρτημα D, 249· Skalet, *Ancient Sicyon*. 69-70.

⁴²² Παυσ. x.7.6.

⁴²³ Παυσ. ii.9.6· Πινδ. Νέμ., ix.2 και Σχόλ. Πινδ. Νέμ. ix.20.25· x.49.76.

⁴²⁴ Παυσ. x.11.1· Πλούτ. Συμπ. Προβ., v.2.675b· Hornolle, *Fouilles des Délphes*. 36-38· Καρούζος, *Δελφοί*. 46· Bommelear, *Délphes*. 120-123· Parker, "Foreign and Domestic Policy". 414-416, 419-420· Lellos, *Sikyonia*. 50-51.

⁴²⁵ Πλινίου Ν.Η., xxxvi. 9-10.

⁴²⁶ Sklalet, *Ancient Sicyon*. 110-111, υποσ. 11.

Εξαιτίας της αντίθεσης του Κλεισθένη προς τους Δωριείς, διεξήγαγε πόλεμο εναντίον του Άργους, το οποίο για μεγάλο χρονικό διάστημα ασκούσε έλεγχο στη Σικυώνα⁴²⁷. Από τα αναφερόμενα από τον Ηρόδοτο προκύπτει ότι ο Κλεισθένης διέλυσε την υπάρχουσα συμμαχία μεταξύ των δύο πόλεων και κατέστησε την πόλη του ανεξάρτητη. Προχώρησε δε στις ακόλουθες μεταρρυθμίσεις: αι. εξάλειψε τη λατρεία του μυθικού βασιλιά Αδράστου, β. κατάργησε τις ομηρικές αφηγήσεις και γ. άλλαξε τα ονομάτα των φυλών⁴²⁸.

Οι Αργείοι τιμούσαν το βασιλιά των Αιγιαλέων Άδραστο, λόγω της παλιάς συμμαχίας Άργους και Σικυώνας κατά των Θηβών. Στην αγορά της Σικυώνας υπήρχε ηρώο του Αδράστου και ο Κλεισθένης, προκειμένου να απαλλαγεί από την λατρεία του, έφερε στη Σικυώνα τα οστά του Μελανίππου εχθρού του Άδραστου, δρισε ένα ιερό γι' αυτόν στο πρυτανείο και έθαψε τα οστά του σε αυτό, ώστε το ασφαλέστερο μέρος. Κατήργησε τις θυσίες και τις εορτές που γίνονταν προς τιμήν του Άδραστου και τις απέβδωσε στο Μελάνιππο. Επιπλέον απέδωσε στο Διόνυσο τους τραγικούς χορούς και στο Μελάνιππο τις υπόλοιπες ιεροτελεστίες. Με τις μεταρρυθμίσεις που επέφερε η εξουσία του τυράννου εδραιώθηκε στο δημοκρατικό στοιχείο του πληθυσμού, καθώς οι εορτασμοί και οι λατρείες που είχαν καθολικό και λαϊκό χαρακτήρα, αντικατέστησαν δύσους τελούνταν για την αριστοκρατική λατρεία⁴²⁹. Οι διαγωνισμοί των ραψωδών απαγορεύτηκαν στη Σικυώνα, γιατί στα Ομηρικά έτην αναφερόταν κυρίως το Άργος και οι Αργείοι. Σύμφωνα με νεότερους μελετητές η απαγόρευση εφαρμόσθηκε στη χαμένη Θηβαΐδα και τους Επιγόνους, όπου κύριος ήρωας ήταν ο Άδραστος. Ο Κλεισθένης μετονόμασε επίσης τα φύλα: τα δωρικά Υλλείς, Παμφύλους και Δυμάνες σε Υάται, Ονεάται και Χοιρεάται και το μη-δωρικό των Αιγιαλέων σε Αρχέλαους. Σύμφωνα με νεότερη έρευνα τα τρία νέα ονόματα των δωρικών φύλων δεν προέρχονταν από τη ρίζα των αντίστοιχων ονομάτων ζώων, αλλά από τις λέξεις που σημαίνουν προέλευση από τόπο.⁴³⁰ Τα ονόματα αυτά διατηρήθηκαν για εξήντα έτη μετά το θάνατο του Κλεισθένη, οπότε ανακαταστάθηκαν τα παλαιά ονόματα και των τεσσάρων φυλών. Είναι πιθανόν ο Κλεισθένης και οι προκάτοχοί του να απάλλαξαν τους δουλοπάροικους από την υποτέλεια και τη στρατιωτική υποταγή στα δωρικά φύλα, ενισχύοντας τη μη-δωρική φυλή, που υποστήριζε τους τυράννους, έχοντας την επικυριαρχία της πόλης.

⁴²⁷ Ηροδ. v.67: ... Κλεισθένης γάρ Άργειοισι πολεμήσας.... Πρβλ. Busolt, *Geschichte*, 664, υποσ. 2.

⁴²⁸ Ηροδ. v.67-68: ... Κλεισθένης .. τούτο μὲν ράψιδους ξπαυσε ἐν Σικυῶνι ἀγωνίζεσθαι τῶν Όμηρείων ἐπέων ἔνεκα, ὅπι Άργειοι τε καὶ Άργος τὰ [πτολλά] πάντα ὑμνέαται ... ταῦτα μὲν ἐξ Άδραστον οἱ ἐπεποίητο, φυλὰς δὲ τὰς Δωριέων, ἵνα δὴ μή αἱ αὐταὶ ἔωσι τοῖσι Σικυωνίοιστ. καὶ τοῖσι Άργειοισι, μετάβαλε ἐξ ἄλλα οὐνόματα. Ἐνθα καὶ πλεῖστον κατεγέλασε τῶν Σικυωνίων ἐπὶ γάρ ύστε τε καὶ δύνου <καὶ χοιρου> τὰς ἐπωνυμίας μετατίθεις. αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἐπέθηκε, πλὴν τῆς ἔωσι τοῦ φυλῆς· ταύτῃ δὲ τὸ οὖνομα ἀπὸ τῆς ἔωσι τοῦ ἀρχίς θέτει. Οὔτοι μὲν δὴ Αρχέλαιοι ἐκαλέοντο, ζεροι δὲ Υάται, ἄλλοι δὲ Ονεάται, ζεροι δὲ Χοιρεάται. Τούτοισι τοῖσι οὐνόμασι τῶν φυλέων ἔχρεωντο οἱ Σικυωνίοι καὶ ἐπὶ Κλεισθένεος ἄρχοντος καὶ ἐκείνου τεθνεῶτος ἐπ' ζεα ἔζηκοντα· μετέπειτα μέντοι λόγον σφίσι δόντες μετάβαλον εἰς τοὺς Υλλέας καὶ Παμφύλους καὶ Δυμανάτας, τετάρτους δὲ αὐτοῖσι προσέθεντο ἐπὶ τοῦ Άδραστου παιδὸς Αιγιαλέος τὴν ἐπιωνυμίην ποιεύμενοι κεκλήσθαι Αιγιαλέας.

⁴²⁹ Skalet, *Ancient Sicily*, 71-72.

⁴³⁰ Bicknell, "Racial Policy", 193-201 · Parker, "Foreign and Domestic Policy", 404-424.

Από τις γραπτές πηγές παραδίδεται ότι ο Κλεισθένης δεν είχε άρρενα διάδοχο και έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στο γάμο της κόρης του Αγαρίστης⁴³¹. Μετά τη νίκη του στην αρματοδρομία του 576 ή 572 π.Χ. στην Ολυμπία, διακήρυξε ότι όσοι επιθυμούσαν να παντρευτούν την κόρη του, έπρεπε να συγκεντρωθούν στη Σικυώνα μέσα σε εξήντα ημέρες, όπου θα φιλοξενούνταν στην αυλή του για ένα έτος, οπότε και θα αποφάσιζε για τον άνδρα της Αγαρίστης. Ανάμεσά τους διακρίθηκαν ο Φιλαΐδης Ιπποκλείδης και ο Αλκμεωνίδης Μεγακλής, προερχόμενοι από την Αθήνα, αλλά τελικά επιλέχθηκε ο τελευταίος, καθώς ο Ιπποκλείδης υπέρεβη τα δρια της ευπρέπειας επιδεικνύοντας τις χορευτικές του ικανότητες. Η μεγάλη προσέλευση μνηστήρων από διάφορα μέρη της Ελλάδας αποδεικνύει ότι οι δεσμοί γάμου με τη Σικυώνα είχαν μεγάλη πολιτική σημασία. Ο Κλεισθένης διατηρούσε επίσης φιλικές σχέσεις με τους Κυψελίδες της Κορίνθου κατά τη διάρκεια του ιτολέμου εναντίον του Άργους⁴³². Αναφέρεται δε ότι ο Ισόδημος έζησε στην αυλή του Κορίνθου τυράννου⁴³³.

Κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Κλεισθένη, οι Κλεωνές έγιναν υποτελείς της Σικυώνας, αλλά πριν το θάνατό του τυράννου (το 569 ή 565 π.Χ.) και με τη βοήθεια του Άργους απαλλάχθηκαν από την εξουσία της Σικυώνας⁴³⁴. Προκειμένου να εορτάσουν την απελευθέρωσή τους οι Κλεωνές επανίδρυσαν το 573 π.Χ. με την υποστήριξη του Άργους τα Νέμεα, τα οποία έως τότε τελούνταν προς τιμή του Ηρακλή, ενώ πλέον θεοπίστηκαν προς τιμήν του Αδράστου. Είναι πιθανόν να νικήθηκαν την ίδια εποχή από τους κατοίκους των Ορνεών, ενώ ο Παυσανίας και ο Πλούταρχος είδαν στους Δελφούς ανάθημα σε ανάμνηση του γεγονότος⁴³⁵. Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι επειδή ανάμεσα στη Σικυωνία, τις Ορνεές και τις Κλεωνές βρισκόταν η Φλειασία, ο Κλεισθένης είχε θέσει και αυτή τη χώρα υπό τον έλεγχό του⁴³⁶.

Θ. Κλεισθένης πέθανε το 569 ή το 565 π.Χ. και τη διακυβέρνηση της πόλης ανέλαβε ο τύραννος Αισχίνης⁴³⁷. Ωστόσο η Σπάρτη είχε αρχίσει ήδη από το 560 π.Χ. ενέργειες για επέμβαση στον Ισθμό, προκειμένου να διωχθούν και να τιμωρηθούν οι τύραννοι. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής ο Αισχίνης εκδιώχθηκε με τη μεσολάβηση της Σπάρτης το 556 π.Χ., οπότε και εγκαθιδρύθηκε στην πόλη ολιγαρχία, εξασφαλίζοντας τη συμμαχία της Σπάρτης. Σύμφωνα με άλλη άποψη ο Αισχίνης διατήρησε την εξουσία για 60 περίπου έτη, από το 569 ή 505 π.Χ.⁴³⁸

Η Σικυωνία, το δυτικότερο από τα τέσσερα δωρικά κράτη της βορειοανατολικής Πελοποννήσου, αναπτύχθηκε γύρω από τη Σικυώνα⁴³⁹. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το υγρό στοιχείο που την περιβάλλει, αποτελώντας ταυτόχρονα και οριοθετική γραμμή. Ο ποταμός Νεμέας (σύγχρ. ποτάμι Κουτσομαδιού) ήταν το σύνορο μεταξύ Σικυωνίας

⁴³¹ Ήροδ. vi.126-130· Αθήν., vi.273b-c, xi.541b, xiv.628c-d· Αιλιαν. Ποικίλ. Ιστορ., xii.24· Διόδ. Σικ., vii.19.

⁴³² Ήροδ. vi.128.

⁴³³ Νικολ. Δαμασκ., απόσπ. 61.

⁴³⁴ Πλούτ. Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων, 7.

⁴³⁵ Παυσ. x.18.5· Πλούτ. Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἐμμ. τὴν Πυθίαν, 15.

⁴³⁶ Φαράκλας, Σικυωνία. 23.

⁴³⁷ Ήροδ. vi.126· Παυσ. x.7.7· Πλούτ. Περὶ τῆς Ηροδότου κακοηθίας, xxii.

⁴³⁸ Parker, "Dates of the Orthagorids", 172-174.

⁴³⁹ Παυσ. viii.1.2: Σικυώνιοι ζσχατοι μοῖρας τῆς Άργολίδος, ii.7.1: Δωριεῖς μὲν Σικυώνιοι καὶ μοῖρα τῆς Άργειας.

και Κορινθίας⁴⁴⁰. Ο Ασωπός (σύγχρ. Αγιαργύτικος) κατεβαίνοντας από τη Φλειασία προς τον Κορινθιακό κόλπο, εκβάλλει μεταξύ Βέλου και Κιάτου, αφήνοντας στα δυτικά τη Σικυώνα⁴⁴¹. Από τον Πολέμωνα είναι γνωστός ο ποταμός Κηφισσός, αφανής όμως στην περιοχή, ενώ παραδίδεται και η πηγή Αδράστεια⁴⁴². Δυτικότερα βρίσκονται σι εκβολές του ποταμού Ελισσώνα (σύγχρ. ποτάμι Λέχοβας, δυτικά του Κιάτου) και ο ποταμός Σελίσανδρος (σύγχρ. ποτάμι Λασιώτη).

Τα δυτικά όρια της Σικυωνίας έχουν προκαλέσει έντονη συζήτηση. Ο Παυσανίας παραδίδει ότι αφού άφησε τη σικυώνια πεδιάδα συνάντησε τον Ελισσώνα και το Σύθα ποταμό και έφτασε στο λιμάνι των Αριστοναυτών, επίνειο των Πελληνέων⁴⁴³. Από αυτή την αναφορά δεν προκύπτει με ευκρίνεια αν ο ποταμός Σύθας αποτελούσε το δυτικό όριο της Σικυωνίας ή αν ήταν απλά το δυτικότερο ποτάμι της επικράτειας. Οι νεότεροι μελετητές έχουν διατυπώσει διαφορετικές απόψεις για την ταύτιση του Σύθα ποταμού. Ο Leake τον ταύτισε με το ρέμα Κυρίλλου, δυτικά του Ελισσώνα, που δημιούρων ως πιο πιθανή την ταύτιση με τον Τρικαλίτικο ποταμό (ή ποτάμι του Ξυλοκάστρου)⁴⁴⁴. Επισημαίνεται επίσης η αναφορά του ψευδο-Σκύλακα της η παράκτια γραμμή της Σικυωνίας ήταν 120 στάδια (21-24χλμ. περίπου), η οποία ανταποκρίνεται στο μήκος της ακτής από τον ποταμό Νεμέα ως τον ποταμό Σύθα (\pm 22χλμ.)⁴⁴⁵. Ωστόσο προσεκτικότερη ανάγνωση του κειμένου του Παυσανία οδηγεί στη

⁴⁴⁰ Στράβ. viii.6.25: ..δρίζει δέ τὴν Σικυωνίαν καὶ τὴν Κορινθίαν ποταμούς Νεμέας. Livius. 33.15.1: «Nemeam - ammis est Corinthium et Sicyonium interfluens agrum».

⁴⁴¹ Παυσ. ii.5.2: Ό δέ Ἀσωπός οὐτος ἄρχεται μὲν ἐκ τῆς Φλιασίας, ἢντι δέ διὸ τῆς Σικυωνίας <καὶ> ἐκδίδωσιν ἐξ τὴν ταύτη θάλασσαν Παπαχατζής, Κορινθιακά. 86, μποσ. 2. Σύμφωνα με παραδόσεις ο ποταμός Μαίανδρος κατεβαίνοντας από τις Κελαινές, διά μέσου της Φρυγίας και της Καρίας, και εκβάλλοντας στη θάλασσα κοντά στη Μίλητο, κατευθύνεται στην Πελοπόννησο και σχηματίζει τον Ασωπό: Παυσ. ii.5.3: τὰ δέ ὅλα ἐξ τὸν ποταμὸν φλισσοὶ καὶ σικυώνιοι λέγουσι, τὸ ὑδωρ ἔπηλος καὶ οὐκ ἔγχωριον εἶναι οἱ Μέανδρον γάρ κατίσταται ἐκ Κελαινῶν τῆς Φρυγίας και Καρίας και ἐκδίδοντα ἐν τῇ πρὸς Μιλήτῳ θάλασσαν ἐξ Πελοπόννησον ἔρχεσθαι καὶ ποιεῖν τὸν Ασωπόν.

⁴⁴² Για τον Κηφισσό ποταμό: Πολέμονος, Απόστ. 81, Preller=Σχόλια εις Ευριπ., Μήδ. 827: Είσι δέ καὶ ἔτεροι καθά φησι Πολέμιον ἐν τῷ περὶ ποταμῶν, γράφων οὐτως. ἐν Ἀθήνησι τε Κηφισσός καὶ ἐν Σικυῶνι καὶ ἐν Ἀργεί. Στράβ. ix.3.16 (C. 424). · Dodwell, Tour. II. 293· Bobrik, Sicyonīaθε Topographia. 22, μποσ.54· Curtius, Peloponnesos. 357, 558. A3· Skalet, Ancient Sicyon. 27, μποσ. 126. Για την πηγή Αδράστεια: Παυσ. ii.15.3: Τὴν δὲ πηγὴν Αδράστειαν ὄνομάζουσιν εἴτε ἐπ' ὄλλη πινί αἰτίᾳ εἴτε καὶ ἀνευρόντος αὐτήν Αδράστου τὸ δέ δόνομα λέγουσι τῇ χώρᾳ Νεμέαν δοῦναι, θυγατέρα Ασωποῦ καὶ ταύτην Roux, Pausanias. 82, 178· Leake, Travels. III. 330.

⁴⁴³ Παυσ. ii.12 2: .. καταβᾶσι δέ ἐξ τὸν Σικυωνίων καλούμενον λιμένα καὶ τραπεῖσιν ἐπ' Ἀριστιναύτας τὸ ἐπήγειρον Πελληνέων, ἔστιν δὲ λίγον ὑπέρ τὴν ὁδὸν ἐν ὁριστερῷ Πασειδῶνος ἱέρῳ· προελθούσι δέ κατὰ τὴν λεωφόρον Ελισσών τε καλούμενος ποταμός καὶ μετ' αὐτὸν Σύθας ἐστιν, ἐκδίδοντες ἐξ θάλασσαν. vii.27.12: ..Καθόπι δέ Πελληνεῦσιν ὄροι τῆς χώρας πρὸς Σικυωνίους εἰσι, κατὰ τοῦτο ποταμός σφισν Σύθας, ξοχατος ποταμῶν τῶν Αχαιῶν. ἐς τὴν Σικυωνίαν ἐκδίδωσι θάλασσαν. Rizakis, Achaea. I. 224.

⁴⁴⁴ Ρέμα Κυρίλλου: Leake, Travels. 383. Τρικαλίτικο Ποτάμι: Φαράκλας, Αχαΐα. 98-99 (Παλαιότερη ταύτιση με το Καθαρονέρι, ένα μικρό ποτάμι 4χλμ. ανατολικά του Ξυλοκάστρου: Φαράκλας, Σικυωνία. 5). Lulos, Sicyonia. 31: Rangabé, Souvenirs. 46-47· Curtius, Peloponnesos. 498· Bursian, Geographie. 30· Μηλιαράκης, Γεωγραφία. 11· Lolling, "Hellenische Landeskunde und Topographie", 162· Frazer, Pausanias. IV. 185· Roux, Pausanias. 144.

⁴⁴⁵ Lulos, Sicyonia. 31-32· Ψευδο-Σκύλαξ, 42: Μετὰ δὲ Κορινθὸν Σικυὼν πόλις. Ταύτης παράπλους στάδια ἑκατὸν εἴκοσιν.

διαπίστωση ότι ο Σύθας βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Αχαΐας, στα όρια με τη Σικουωνία, ως ο «έσχατος» αχαϊκός ποταμός⁴⁴⁶. Η θάλασσα στην οποία εκβάλλει, ονομάζεται Σικουωνική, αλλά με την ευρύτερη έννοια, δηλώνοντας πως τα σύνορα με τη Σικουωνία χώρα δεν ήταν μακριά.

Ο Παυσανίας αναφέρει επίσης ότι στη Σικουώνα τελούνταν ως την εποχή του μία εορτή σχετιζόμενη με το ιερό της Πειθούς που βρισκόταν στην αγορά της Σικουώνας⁴⁴⁷. Σε ανάμνηση της εξιλέωσης του Απόλλωνα και της Άρτεμης οι Σικουώνιοι έστελναν κατά την εορτή του Απόλλωνα εππά αγδριά και ειττά κορίτσια. Ο Φαράκλας πιστεύει πως πήγαιναν τα αγάλματα των δύο θεών στο Σύθα και στη συνέχεια τα έφερναν στο ιερό της Γλειθούς και κατόπιν στο ναό του Απόλλωνα⁴⁴⁸. Ωστόσο παρατηρεί ότι «η συγκεκριμένη τελετουργία πρέπει να σχετίζεται με την κατεξοχήν πολιτική αρμοδιότητα του Απόλλωνα (και της Άρτεμης για τα κορίτσια)». Ως θεός της διάβασης στην ανδρική ηλικία, επιβλέπει τις διαδικασίες της «γέννησης», της δημιουργίας των πολιτών που περνούν από το συμβολικό θάνατο των εφήβων. Όπως ο ίδιος πεθαίνει τελετουργικά και επιστρέφει ανανεωμένος, έτσι και οι έφηβοι φεύγουν από τη χώρα, μεταβαίνουν στην «υπερορία», πεθαίνοντας κατά κάποιο τρόπο για την πόλη τους, και επιστρέφουν για να μετασχηματιστούν μέσα από αυτή τη διαδικασία σε πολίτες. Είναι πιθανόν ο Σύθας να αποτελούσε για τους Σικουωνίους την υπερορία, έξω από το χώρο της πόλης τους. Επιπλέον σε περιπτώσεις έντασης των σχέσεων μεταξύ Σικουώνας και Πελλήνης, η μετάβαση στο Σύθα δεν πρέπει να ήταν αδύνατη, αλλά εμπεριείχε «τον κίνδυνο, προσθέτοντας στην πρακτική της αποχώρησης και της επανόδου το στοιχείο της δοκιμασίας και του κατορθώματος, στοιχείο ενισχυτικό για το νόημα της συγκεκριμένης τελετουργικής πρακτικής». Με βάση αυτή την ερμηνεία του Φαράκλα είναι δυνατόν να θεωρηθεί πως η Σικουωνία χώρα βρισκόταν ανατολικά του Σύθα (σύγχρονου Τρικαλίπικου) ποταμού.

Τα δυτικά σύνορα της Σικουωνίας ορίζονται από δύο λίθινους σωρούς που εντοπίστηκαν στο Μουγκοστό και στο Ζητουλιάρη (λόφο ΝΔ του Ζεμενού)⁴⁴⁹. Οι σωροί είναι πιθανόν να κατασκευάστηκαν επί Ορθαγόρα και Κλεισθένη, δηλαδή σε περίοδο έντασης που οδήγησε σε πόλεμο εναντίον της Πελλήνης και τελείωσε με την προσάρτηση της Δονούσσας. Η θέση των σωρών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι

⁴⁴⁶ Φαράκλας, Αχαΐα, 99.

⁴⁴⁷ Παυσ. ii.7.7-8: 'Ἐξ δὲ τὴν ἀγορὰν ἐσελθοῦσι Πειθοῦς ἐστὶν ἵερόν· οὐδὲ τοῦτο ἄγαλμα ξένον. Πειθὼ δέ ἐπὶ λόγῳ τοιῷδε αὐτοῖς κατέστη σέβεσθαι: Ἀπόλλων καὶ Ἅρτεμις ἀποκτείναντες Πύθωνα παρεγένοντο ἐξ τὴν Ἀγιάδειαν καθαροπίων ἔνεκα. Γενομένου δέ σφισι δείματος, ἐνθα καὶ νῦν Φόβον ὄνομάζουσι τὸ χωρίον, οἱ μὲν ἐξ Κρήτην ... ἀπετράποντο, τούς δὲ ἀνθρώπους ἐν τῇ Αλιγαλείᾳ νόσος ἐπέλαβε· καὶ σφᾶς ἐκέλευον οἱ μάντεις Ἀπόλλωνα μίσσασθαι καὶ Ἅρτεμιν. Οἱ δὲ παῖδες ἐπὶ τὰ καὶ θασάς παρθένους ἐπὶ τὸν Σύθαν ποταμὸν ἀποστέλλουσιν ἰκετεύοντας· ὑπὸ τούτων δὲ πεισθέντας τοὺς θεούς φασιν ἐξ τὴν τότε ἀκρόπολιν ἐλθεῖν, καὶ ὁ τόπος ἐνθα πρῶτον ἀφίκοντο Πειθοῦς ἐστιν ιερόν. Τούτοις δέ εἰσικότα καὶ νῦν ἔτι ποιεῖται· καὶ γάρ ἐπὶ τὸν Σύθαν θασίν οἱ παῖδες τῇ ἑορτῇ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἀγαγόντες δὲ τοὺς θεούς ἐξ τὸ τῆς Πειθοῦς ιερὸν αὐθις ἀπάγειν ἐξ τὸν ναὸν φασι τοῦ Ἀπόλλωνος. Ό δέ ναός ἐστι μὲν ἐν τῇ νῦν ἀγορᾷ, τὸ δὲ ἐξ ἀρχῆς λέγουσιν αὐτὸν ἐπὶ Προίσου ποιηθῆναι.. τὰς γὰρ θυγατέρας ἐνταῦθα τῆς μανίας παύσασθαι. Παπαχατζής, Κορινθιακά, 100-101, υποσ. 1· Πλούτ. Ελληνικῶν κεφαλαίων καταγραφαὶ, 12.

⁴⁴⁸ Φαράκλας, Αχαΐα, 99-100.

⁴⁴⁹ Lalos, *Sikyonia*, 36. Ο Παυσανίας αναφέρεται επίσης στην ύπαρξη δρων μεταξύ Πελλήνεων και Σικουωνίων κοντά στο Σύθα: Παυσ. vii.27.12. Ο Σκιάς ("Σικουώνος τοπογραφικά", 45-48) αναφέρεται στον κωνικό σωρό από ακατέργαστους λίθους που εντόπισε στο Μουγκοστό. Στο σωρό, διαμέτρου 20μ. και ύψους 4μ., βρέθηκαν λίγα πρωτοκορινθιακά τμήματα αγγειών και πολλά τμήματα οπτοπλίνθων και κεράμων.

πρόκειται για μεθοριακά σημεία που χώριζαν τις χώρα των Σικυωνίων από αυτή των Πελληναίων. Σύμφωνα με αντίθετη άποψη το οροπέδιο του Μουγκοστού πέφτει τόσο απότομα προς τη χαράδρα του Σύθα, ώστε ήταν περιπτό να κατασκευαστεί τέτοιος τεχνητός δρός και αυτή η στεφάνη αρκούσε για τή διάκριση των ορίων. Άλλη η μεθοριακή γραμμή δεν είναι δμοια ευδιάκριτη σε όλο της το μήκος, ενώ και οι Σικυώνιοι, όταν έγιναν κάποτε κύριοι της Δονούσσας, μπορεῖ να αξιώναν να έχουν κυριότητα και σε μέρος των παροχθίων του Σύθα⁴⁵⁰.

Τα νότια δρια προς την Κλεωναλα, τη Φλειασία και τη Στυμφαλία, απλώνονται από την κορυφή της Ευαγγελίστριας έως το τέρας ανάμεσα στο Ήσυριά και τον Κοκκινόβραχο. Από εκεί εκτείνεται είπε προς τις βόρειες κατά μήκος της κορυφογραμμής της Βέσιζας ως το Μουγκοστό και τον ποταμό Σύθα, είπε προς τα δυτικά ως το Κάστρο του Αοπρόκαμπου και κατά μήκος του πρόποδα της Κυλλήνης ως το Σύθα ποταμό, οπότε περιλαμβάνεται και η πεδιάδα του Καισαρίου και τα τμήματα δυτικά της⁴⁵¹. Σται νότια της Σικυωνίας, η Θυαμία αποτελούσε το κοινό δριο ανάμεσα στις πόλεις της Σικυώνας και του Φλιούντα⁴⁵².

⁴⁵⁰Παυσ. vii.26.13.

⁴⁵¹Lolos, *Sikyonia*. 44-45. Στην ιερόπτωση που θεωρηθεί η πεδιάδα του Καισαρίου ως τμήμα της Σικυωνίας, η συνολική έκταση του κράτους πρέπει να ήταν 360τ.χλμ. Ο Φαράκλας (*Σικυωνία*. 3) σημειώνει ότι όταν στα δρια της Σικυωνίας περιλαμβανόταν και η Δονούσσα, η συνολική έκταση του κράτους πρέπει να ήταν 315τ.χλμ., ενώ χωρίς αυτή την προσάρτηση έφθανε τα 270τ.χλμ.

⁴⁵²Lolos, *Sikyonia* 14, 37 38.

Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

Στην αρχαία Ασωπεία που εκτείνεται στην πεδιάδα δυτικά του Ασωπού και μεταξύ του λόφου του χωριού Βασιλικού και του λιμανιού του Κιάτου, αναπτύχθηκε η Σικυών, τουλάχιστον από τον πρώιμο 7ο αι. π.Χ., και διατηρήθηκε σε αυτή τη θέση έως το 1303 π.Χ., οπότε καταστράφηκε από το Δημήτριο Πολιορκητή⁴⁵³. Ωστόσο τμήματα αγγείων της γεωμετρικής εποχής, που εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Σικυώνας, τιμιστοποιούν την ύπαρξή της και σε αυτή τη χρονική περίοδο⁴⁵⁴. Τα απομεινάρια κτηρίων που έχουν βρεθεί φαίνεται να πάραπέμπουν στην του Αιγιαλέως εν τω πεδίω πόλιν. Παράλληλα κάποιες κώμες πρέπει να αναπτύχθηκαν ως δορυφόροι γύρω από την πόλη, όπως στο χωριό Μούλκι, ευρισκόμενο στους πρόποδες του χωριού Βασιλικού και στη ΝΔ άκρη της σικυώνιας πεδιάδας, όπου εντοπίστηκαν ίχνη πιθανού οικισμού, πιθανόν της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής. (Χάρτες 12-13). Άλλες κώμες πρέπει να δημιουργήθηκαν στο επίνειο της πόλης, στο χωριό Βασιλικό και στο μικρό ύψωμα στο νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας⁴⁵⁵. Η ταύτιση της θέσης της ακρόπολης της αρχαϊκής και κλασικής πόλης έχει προκαλέσει έντονη συζήτηση. Σύμφωνα με μία άποψη η ακρόπολη βρισκόταν στο λόφο της Τσάγκριζας, δυτικά του Ελισσώνα, όπου πιστεύεται ότι υπήρχε πιθανόν και οχυρωμένος ή φυσικά οχυρός οικισμός της αρχαϊκής εποχής⁴⁵⁶. Κατά άλλη άποψη ήταν ο μικρός λόφος στο νοτιοανατολικό άκρο της πεδιάδας, αλλά η απουσία οχύρωσης στη θέση και η εύκολη πρόσβαση σε αυτή από τα δυτικά αποδυναμώνουν την ταύτιση⁴⁵⁷. Ωστόσο σύμφωνα με τον Παυσανία ο Δημήτριος μετέφερε την τόλη στη θέση της παλαιότερης ακρόπολης της Σικυώνας, οδηγώντας στην ταύτιση της με την περιοχή του χωριού Βασιλικού, όπου αναπτύχθηκε η πόλη των ελληνιστικών χρόνων⁴⁵⁸. Στην αγορά της πόλης της Σικυώνας ο Κλεισθένης έκτισε μία στοά από τα λάφυρα του πολέμου κατά

⁴⁵³ Sakellariou, *Polis-State*, 405.

⁴⁵⁴ Σκιάς, "Σικυώνος τοπογραφικά", 45-49. Χαριτωνίδης, "Σικυών", 124.

⁴⁵⁵ Παυσ. ii.7.1. Φαράκλας, *Σικυωνία*, 38.

⁴⁵⁶ Φαράκλας, *Σικυωνία*, 10, 36-37 και Επιμ. II. 2.

⁴⁵⁷ Griffin, *Sikyon*, 23.

⁴⁵⁸ Παυσ. ii.7.1: .. τὴν δὲ τοῦ Αιγιαλέως ἐν τῷ πεδίῳ πόλιν Δημήτριος καθελὼν ὁ Ἀντιγόνου ἢ πάλαι ἀκροπόλει προσώκισε τὴν νῦν πόλιν. Lolos, *Sikyonia*, 73-74.

της Κίρρας⁴⁵⁹. Το επίνειο της Σικυώνας έχει εντοπιστεί πλησίον του ανατολικού άκρου της σύγχρονης πόλης Κιάτου, στη θέση "Μαγούλα". Λόγω της υποχώρησης της θάλασσας, η θέση βρίσκεται πλέον σε απόσταση 150μ. νότια από τη σημερινή παράκτια γραμμή⁴⁶⁰.

Στα βορειοδυτικά της Σικυώνας εντοπίστηκαν διάφορες θέσεις της αρχαϊκής εποχής, ως αποτέλεσμα επιφανειακής έρευνας. Στα **Καλύβια Βαλτσέικα**, δυτικά του ρέματος Κυρίλλου, εντοπίστηκαν ίχνη αραιοκατόικημένου οικισμού, πιθανόν και της αρχαϊκής εποχής⁴⁶¹. (Χάρτης 13). Στη θέση **Κουρκούλα**, δυτικά του ποταμού⁴⁶² Σελίανδρου, βρέθηκε οχυρωμένος ή φυσικά οχυρός οικισμός της αρχαϊκής εποχής⁴⁶³. (Χάρτης 13). Στην περιοχή του χωριού Λαλιώτη και στις θέσεις **Κοντογιάννη**, **Γαϊδουρορράχη** και **Χαλάσματα** βρέθηκαν αντίστοιχοι οικισμοί, πιθανόν οχυρωμένοι ή φυσικά οχυροί, της αρχαϊκής εποχής.⁴⁶⁴ (Χάρτης 13). Τα ερείπια δύο κτισμάτων, διαστάσεων 10x8μ. και 2.50x2.50μ., αντίστοιχα, τα οποία δεν σώζονται πλέον, ήσως ήταν πύργοι. Στη θέση **Πρόφητης Ηλίας**, δυτικά του χωριού Λαλιώτη, βρέθηκε πύργος, που πιθανόν χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή⁴⁶⁵. (Χάρτης 13). Βόρεια του χωριού Θροφαρί, στη θέση **Άγιοι Ταξιάρχες** βρέθηκε οικισμός πιθανόν της αρχαϊκής εποχής⁴⁶⁶. (Χάρτης 13). Δυτικά αυτής της θέσης εντοπίστηκε επίσης πιθανόν οχυρωμένος ή φυσικά οχυρός οικισμός της αρχαϊκής εποχής. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι ήσως πρόκειται για είδος μικρής ακρόπολης ή για νεκροταφείο.

Το πόλισμα της **Δονούσσας** βρισκόταν μεταξύ Πελλήνης και Αιγείρας⁴⁶⁷. Κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους υπαγόταν στους Σικυωνίους, αλλά οι κάτοικοί του αναγκάστηκαν να το εγκαταλείψουν, όταν καταστράφηκε από τους Σικυώνιους⁴⁶⁸. Είναι ωστόσο πιθανόν ο Παυσανίας ή οι αντιγραφείς του να ανέφεραν το δνοιά των Σικυωνίων εκ παραδρομής και ήσως πρέπει να αντικατασταθεί με αυτό των Πελληνέων.⁴⁶⁹ Ο οικισμός πρέπει να καταστράφηκε τον 7^ο αι. π.Χ., όταν το κατέκτησαν οι Αχαιοί, οι Πελληνείς και οι Αιγειράτες, ενώ οι Σικυώνιοι μετέφεραν τους εκδιωχθέντες στη Σικυωνία. Ο περιηγητής άλλωστε αναφέρει ότι ο Πεισσότρατος, όταν μάζευε τα σκόρπια τημήματα των ομηρικών επών, παραμόρφωσε ο ίδιος ή κάποιος

⁴⁵⁹ Παυσ. ii.9.6: .. καὶ στοὰ καλουμένη κλεισθένειος ἀπὸ τοῦ οἰκοδομήσαντος· ὥκοδόμησε δὲ ἀπὸ λαφύρων ὁ Κλεισθένης αὐτὴν τὸν πρὸς Κίρρα πόλεμον συμπολεμήσας ἔμφικτύος. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 105-106, υποσ. 7. Ο Πρώτος Ιερός Πόλεμος που διεξήγαγε ο Κλεισθένης με τους Αμφικτύονες και τελείωσε με την καταστροφή της Κίρρας ή Κρίσας, του επινείου των Δελφών, χρονολογείται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.

⁴⁶⁰ Lalos, *Sikyonia*. 80-82.

⁴⁶¹ Φαράκλας, *Σικυωνία*. 11 και *Επίμ.* II. 6.

⁴⁶² Φαράκλας, *Σικυωνία*. 11 και *Επίμ.* II. 6-9. Meyer, "Pellene", 359. Meyer, *Wanderungser.* 10-11. Gebauer, "Forschungen", 272κ.ε.. EMF. 57. GAMS 36. Με τον Gebauer και τον Hope Simpson ήσως υπόρχει κάποια σύγχιση.

⁴⁶³ Φαράκλας, *Σικυωνία*. 11 και *Επίμ.* II. 8-9. Gebauer, "Forschungen", 275κ.ε..

⁴⁶⁴ Φαράκλας, *Σικυωνία*. 9 και *Επίμ.* II. 1.

⁴⁶⁵ Φαράκλας, *Σικυωνία*. 12 και *Επίμ.* II. 12.

⁴⁶⁶ Παυσ. vii.26.13: Αιγείρας δὲ ἐν τῷ μεταξύ καὶ Πελλήνης πόλισμα ύπήκοον Σικυωνίων Δονούσσα καλουμένη.

⁴⁶⁷ Παυσ. vii.26.13: Δονούσσα καλουμένη. ἐγένετο μὲν ὑπὸ των Σικυωνίων ἀνάστατος, μνημονεύειν δὲ καὶ θυμηρὸν ἐν Καταλόγῳ τῶν αἰνῶν Ἀγαρέμνονι φασιν αὐτὴν ποιήσαντα έπος: οἱ θ' Ὑπερησίην τε καὶ αἴπεινήν Δονδέσσαν. Rizakis, *Achaeia*. I. 223. Φαράκλας, Αχαΐα. 100-101.

⁴⁶⁸ Rizakis, *Achaeia*. I. 223. Φαράκλας Αχαΐα. 100-101.

από τους συνεργάτες του το όνομα της Δονούσσας⁴⁶⁹. Ο Λώλος ταύτισε τη Δονούσσα με τη θέση Ταράτσες στη βόρεια πλευρά του λόφου της Παναγίας της Κορφής, δυτικά του Σύθα ποταμού (σύγχρ. Τρικαλίτικος), καθώς σε αυτή εντοπίστηκε οχυρωμένος ή φυσικά οχυρός οικισμός της αρχαϊκής εποχής⁴⁷⁰.

Στα νοτιοδυτικά της Σικυώνας εντοπίστηκαν ίχνη οικισμών της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής. Στο Ζευγολατιό Κρυονερίου βρέθηκε οικισμός, που πιθανόν χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή⁴⁷¹. (Χάρτης 13). Στο χωριό Λιόπεσι και στη θέση Κάστριζα βρέθηκαν δύο(;) οικισμοί πιθανόν της αρχαϊκής εποχής⁴⁷². (Χάρτης 13). Στη θέση αυτή βρέθηκε επίσης ένα φρούριο, που πιθανόν χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή. Κατά την παράδοση η Τιτάνη έλαβε το όνομά της από τον Τιτάνα, τον πρώτο οικιστή της⁴⁷³. Στη θέση υπήρχε φυσικά οχυρός οικισμός της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, που ταυτίστηκε με βεβαιότητα με το χωριό Βοϊβοντά, στο νεκροταφείο του οποίου ήταν η ακρόπολη της αρχαίας Τιτάνης⁴⁷⁴. (Χάρτης 12-13). Σύμφωνα με άλλη άποψη η Τιτάνη ήταν μάλλον ιερός τόπος της Σικυωνίας, περιβαλλόμενος από ένα μικρό οικισμό⁴⁷⁵.

Στα νότια και νοτιοανατολικά της Σικυωνίας εντοπίστηκαν θέσεις της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής. Η Θυαμία, που αποτελούσε το δρίο μεταξύ Σικυώνας και Φλιούντα, ταυτίστηκε με την Ευαγγελίστρια Στιμάγκας (Χάρτες 12-13). Κατά μία άποψη στη θέση υπήρχε οχυρωμένος οικισμός κατά τη γεωμετρική και την αρχαϊκή εποχή και οχυρωμένος οικισμός της αρχαϊκής εποχής στη θέση του χωριού Στιμάγκα⁴⁷⁶. Σύμφωνα με νεότερη άποψη η Θυαμία ταυτίζεται με την υψηλότερη κορυφή του όρους Τρικάρανου, όπου υπήρχε χωρίον με τείχος της κλασικής εποχής⁴⁷⁷. Στη θέση Λιθαράκια, στην περιοχή του χωριού Κρήνες (Ιμπραήμπεη), ανατολικά του Ασωπού πιοταμού, εντοπίστηκε οχυρωμένος ή φυσικά οχυρός οικισμός της γεωμετρικής εποχής⁴⁷⁸. Το πρανές του—λόφου—υψώνεται απότομα—στη δυτική και ανατολική πλευρά, δημιουργώντας φυσικό οχυρό, ενώ μόνο μία από τις πλευρές είναι ομαλή και βατή.

⁴⁶⁹ Παυσ. vii.26.13· Ομήρ. ΙΙ., Β 573.: Στο ομηρικό κείμενο αναφέρεται ως Γονδεσσαν. Ο Λώλος (*Sikyonia*, 90, μποσ. 59) παρατηρεί ότι το μόνο παράλληλο αλλαγής από -γ- σε -δ- μπορεί να είναι η υποθετική δωρική μορφή της λέξης γα σε δα, που αναφέρεται στον Αισχύλο. Ωστόσο σημειώνει ότι προτιμάται η ανάγνωση της λέξης δα.

⁴⁷⁰ Lолос, *Sikyonia*, 89-92. Ο Λώλος διατηρεί μία επιφύλαξη σχετικά με την ταύτιση της θέσης με την ομηρική Γονδεσσα ή τη Δονούσσα που αναφέρει ο Παυσανίας.

⁴⁷¹ Φαράκλας, *Σικυωνία*, 13 και Επίμ. II. 14.

⁴⁷² Φαράκλας, *Σικυωνία*, 13 και Επίμ. II. 14-15· Meyer, *Wanderungen*, 8. · Bülte, "Gonoussa", 1587. Ο Ross είχε ταυτίσει λανθασμένα τη θέση με τη Γονούσσα.

⁴⁷³ Παυσ. ii.11.5: Αναστρέψασι δὲ ἐξ τὴν δόδον διαβῆσι δε αὖθις τὸν Ἀσωπὸν καὶ ἐξ κορυφὴν όρους ἥξασιν, ἐνταῦθα λέγουσιν οἱ ἐπιχώριοι Τιτάνα οἰκῆσαι πρῶτον· εἶναι δὲ αὐτὸν ἀδελφὸν Ἡλίου, καὶ ἀπὸ τούτου κληθῆναι Τιτάνην τὸ χωρίον.

⁴⁷⁴ Φαράκλας, *Σικυωνία*, 13 και Επίμετρο II, 15· Sakellariou, "Εφύρη", 164-168· Meyer, *Wanderungen*, 11-16· Roux, *Pausanias*, 158.

⁴⁷⁵ Lолос, *Sikyonia*, 97-98, 221. Ο Λώλος στηρίζει την άποψή του στην αναφορά του Παυσανία στην Τιτάνη ως χωρίον.

⁴⁷⁶ Φαράκλας, *Σικυωνία*, 10 και Επίμετρο II, 4.

⁴⁷⁷ Lолос, *Sikyonia*, 37, 101. Ξενοφ. Ελληνικά, vii.2.20: χωρίον γάρ ἐπὶ τοῖς δραις ἡμῖν οι Σικυώνιοι τειχίζουσιν.

⁴⁷⁸ Φαράκλας, *Σικυωνία*, 10 και Επίμετρο II, 3· Κρυστάλλη, "Κρήνες", 164· Leekley - Noyes, *Archaeological Excavations*, 80-81.

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΕΣ ΤΑΦΕΣ

Από την περιοχή της Σικυωνίας δεν γνωρίζουμε τιολά σιοιχεῖα για τα ταφικά έθιμα. Μόνο από τυχαία ευρήματα φθάνουν έως τις μέρες μας κάποια στοιχεία για διασκορπισμένες ταφές και τις συνήθειες της εξεταζόμενης περιόδου. Για παράδειγμα από την πρωτογενεμετρική εποχή προέρχεται κεραμική από μία ταφική συστάδα στη θέση Βέλο, ανατολικά του Ασωπού ποταμού, στην περιοχή της Σικυώνας⁴⁷⁹. (Χάρτης 12).

Στην πεδιάδα της Σικυώνας, βόρεια του σύγχρονου χωριού Βασιλικού και στη θέση «Χτίρι», εντοπίστηκε σε συστηματική ανασκαφή των ετών 1976-1979 τμήμα του νεκροταφείου της αρχαϊκής και κλασικής Σικυώνας (Χάρτης 13). Οι πρωιμότεροι τάφοι ανήκουν στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και περιείχαν κυρίως αγγεία με πλούσια διακόσμηση⁴⁸⁰. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στους τάφους αυτούς συνηθίζονταν οι πυξίδες και οι κορινθιακοί γαμικοί λέβητες, οι λήκυθοι, οι οινοχοῖσκες, οι σκύφοι και οι κοτύλες⁴⁸¹. Ωστόσο δεν έχουν παραδοθεί στοιχεία για τον τύπο ταφής, για τον προσανατολισμό των τάφων και για την τοποθέτηση του σκελετού υπό ταφικό όρυγμα. Σε μία περίπτωση παρατηρείται η ύπαρξη ειδώλιου ισταμένης γυναικείας μορφής, προάγγελος του ταφικού εθίμου της κλασικής εποχής στην περιοχή, όπου τα ειδώλια γυναικείων θεοτήτων συνηθίζονταν ως κτερίσματα στις ταφές, σε αντίθεση με τους σύγχρονους τάφους της αρχαίας Κορίνθου στο Βόρειο Νεκροταφείο, όπου κυριαρχούσαν τα αγγεία⁴⁸².

⁴⁷⁹Dunbabin, "History of Corinth", 60· Weinberg, "Pottery", 6-8, ap. 6-19· Shear, "Roman Chamber Tombs", 426, εικ. 3.

⁴⁸⁰Τα συμπεράσματα της ανασκαφής δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί. Ωστόσο κατά τη διάρκεια σύμβασης ορισμένου χρόνου στο Μουσείο Αρχαίας Σικυώνας από την υπογράφουσα και τους συναδέλφους Β. Παπαθανασίου και Β. Τασίνο για τις ανάγκες της επανέκθεσης στο οικείο μουσείο, διαπιστώθηκαν ορισμένα στοιχεία για τα κτερίσματα των τάφων.

⁴⁸¹Τάφος 38 (575-550 π.Χ.): Λήκυθος, δύο τριφυλλόστομες οινοχόδες, τρεις πυξίδες (ή γαμικούς λέβητες) και ένας σκύφος. - Τάφος XIII (μέσα δου αι. π.Χ.): Τέσσερις λήκυθοι, δύο πυξίδες, δύο σκύφοι και δύο μικκύλοι σκυφίσκοι, ένα μικκύλο αγγείο και ένα ειδώλιο ιωιαμένης γυναικείας μορφής. - Τάφος 65 (μέσα δου αι. π.Χ.): Πέντε πυξίδες, μία οινοχοῖσκη, μία κοτυλιασκή και μία λήκυθος.

⁴⁸²Οπως παρατηρείται στο επόμενο κεφάλαιο για τις λατρείες στη Σικυωνία, σε δύο σπήλαια που ανασκάφηκαν στην ευρύτερη περιοχή παρατηρείται η έντονη παρουσία ειδωλίων

Από την υπόλοιπη περιοχή της Σικουωνίας κατά την αρχαϊκή εποχή προέρχονται στοιχεία για τάφους στη θέση **Καλύβια Βαλτσέικα**, δυτικά του ρέματος του Κυρίλλου, όπου βρέθηκαν πώρινες ταφικές πλάκες⁴⁸³. Στην περιοχή μεταξύ των θέσεων **Μπαρίτσα** και **Κουρκούλα**, δυτικά του ποταμού **Σελίανδρου**, είναι πιθανόν να υπήρχε νεκροταφείο της αρχαϊκής εποχής, όπως και στα νοτιοδυτικά της **Γαϊδουρορράχης**⁴⁸⁴. Μία από τις παραπάνω θέσεις πιρέπει να είναι αυτή που αναφέρει ο Meyer βόρεια από το χωριό **Λαλιώτη**⁴⁸⁵. Στην περιοχή του Θροφαρίου και στις θέσεις **Προφήτης Ηλίας** και **Άγιοι Ταξιάρχες** εντοπίστηκαν νεκροταφεία πιθανόν της αρχαϊκής εποχής⁴⁸⁶. Τέλος, στο **Καστράκι** (**Μάζι**), νότια της Τιτάνης, υπάρχει νεκροταφείο, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής⁴⁸⁷. Ωστόσο δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα από αυτά τα ταφικά στοιχεία, συγκρίνοντάς τα με δσα διαθέτουμε από την περιοχή της Κορινθίας, καθώς η ένδεια των δεδομένων δεν αφήνει περιθώρια για περαιτέρω παρατηρήσεις.

γυναικείων μορφών (πιθανόν θεοτήτων), αλλά και γενικότερα ειδωλίων ανδρικών και γυναικείων μορφών, σε ίδιο ποσοστό με τα αγγεία, ως αναθήματα λατρείας. Οι τύποι ειδωλίων είναι ίδιοι ή παρόμοιοι και σύγχρονοι με τους τύπους ειδωλίων που εντοπίζονται στους κλασικούς τάφους της Σικουώνας.

⁴⁸³Φαράκλας, *Σικουωνία*. 11 και Γπίμ. II. 6.

⁴⁸⁴Φαράκλας, *Σικουωνία*. 11 και Επίμ. II. 7 και 9-10.

⁴⁸⁵Meyer, *Wanderungen*. 7.

⁴⁸⁶Φαράκλας, *Σικουωνία*. 12 και Επίμ. II. 12.

⁴⁸⁷Φαράκλας, *Σικουωνία*. 13 και Επίμ. II. 17· Χαριτωνίδης, "Καστράκι". 125.

ΙΕΡΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Η αρχαϊκή Σικυώνα αιγαλωνόταν βόρεια του χωριού Βασιλικού, στον κάμπο όπου αναπτύχθηκαν συστηματικές καλλιέργειες από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, αποτρέποντας την ανασκαφική έρευνα. Είναι ωστόσο τηθανόν κάποιοι από τους πρώιμους λατρευτικούς χώρους της πόλης να βρίσκονταν στη θέση, όπου μεταφέρθηκε η πόλη από τον Δημήτριο Πολιορκητή.

Το βόρειο τμήμα του λόφου του Βασιλικού, όπου αργότερα αναπτύχθηκε η αγορά της ελληνιστικής πόλης, ήσως φιλοξένησε την αρχαϊκή ακρόπολη, διοικητικά και αποσπασματικά ανασκαφικά ευρήματα από το χώρο που ανήκουν στην πρωιμότερη περίοδο χρήσης του χώρου. Νότια του ρωμαϊκού οικοδομήματος που ταυτίστηκε με «Θέρμες» βρέθηκαν τα θεμέλια ναού, η α' φάση του οποίου χρονολογείται στους ύστερους αρχαιούς χρόνους⁴⁸⁸. Ωστόσο οι ανασκαφές δεν έχουν συνεχιστεί στην περιοχή της αγοράς από το 1987, οπότε δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων.

Ο Παυσανίας παραδίδει αρκετά στοιχεία για τη λατρεία στην πόλη της Σικυώνας και την ευρύτερη επικράτεια, από όπου παραθέτουμε δύο φαίνονται να συνδέονται με τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Η λατρεία του Διονύσου πρέπει να τονίσθηκε ιδιαίτερα από την εποχή του Κλεισθένη, οπότε η γιορτή και οι χοροί προς τιμήν του Αδράστου αντικαταστάθηκαν με τραγικούς χορούς προς τιμήν του Διονύσου⁴⁸⁹. Η επήσια εορτή του θεού πρέπει να διεξαγόταν αρχικά στην πεδιάδα, ενώ αργότερα το ιερό του μεταφέρθηκε κοντά στο ελληνιστικό θέατρο, στα όρια της νέας πόλης που ίδρυσε ο Δημήτριος ο Πολιορκητής. Τα αγάλματα του βακχείου και λυσίου Διονύσου

⁴⁸⁸ Η χρονολόγηση των πήλινων αρχιτεκτονικών μελών αποτέλεσε τμήμα της μελέτης του υλικού που επανεκτίθεται στο Μουσείο Αρχαίας Σικυώνος. Τα ευρήματα αναχρονολογήθηκαν, συγκρινόμενα με δύο ή παρόμιο υλικό από άλλες θέσεις, όπου διεξάγονται συστηματικές ανασκαφές.

⁴⁸⁹ Ηρόδ. ν.67: Οἱ δὲ Σικυώνιοι ἐώθεσαν μεγαλωστὸν κάρτα τιμᾶν τὸν Ἀδρηστον· ἡ γὰρ χώρη ἦν αὕτη Πολύβου, δὲ δὲ Ἀδρηστος ἦν Πολύβου θυγατριδέος. ἄπας δὲ Πόλυβος τελευτῶν διδοὶ Ἀδρήστῳ τὴν ἀρχὴν. Γὰ δὲ τη ἀλλα Σικυώνιοι ἐτίμων τὸν Ἀδρηστον καὶ δὴ πρὸς τὰ πάθεα αὐτῷ τραγικοῖσι χοροῖσι ἐγέραιρον, τὸν μὲν Διόνυσον οὐ τιμῶντες, τὸν δὲ Ἀδρηστον. Κλεισθένης δὲ χορούς μὲν τῷ Διονύσῳ ἀπέδωκε, τὴν δὲ ὅλην θυσίην Μελανίππῳ.

μεταφέρονταν από το "κοσμητήριο" στο Διονύσιο, με τη συνοδεία αναμμένων δαδών και εγχώριων ύμνων και έπειτα κρύβονταν ως τη νυχτερινή εορτή της επόμενης χρονιάς⁴⁸⁰. Το άγαλμα του βάκχειου το έστησε στη Σικυώνα ο Ανδροδάμας, ο γιος του Φλίαντα, και αυτό του λύσιου το έφερε από τη Θήβα ο θηβαίος Φάνης κατ' εντολή της Πυθίας. Ο βάκχειος Διόνυσος ήταν θεότητα με οργιαστική λατρεία σε βαθμό θρησκευτικού παροξυσμού ή θεϊκής μανίας (μορφή λατρείας μάλλον θρακικής καταγωγής), ενώ ο λύσιος Διόνυσος, πιθανόν λατρεία ελληνικής καταγωγής, λύτρωνε από το θρησκευτικό παροξυσμό και τη μανία και ελευθέρωνε τους πιστούς από τις μέριμνες και τα βάσανα της ζωής⁴⁸¹. Στην αγορά της ελληνιστικής Σικυώνας υπήρχε επίσης ναός της λιμναίας Αρτέμιδος, το αρχικό ιερό της οποίας πρέπει να βρισκόταν "στην πεδινή και υγρή παρασπορία Σικυώνα"⁴⁸².

Στην αγορά της Σικυώνας υπήρχε ιερό της Πειθούς, καθώς σύμφωνα με μία παράδοση η λατρεία της Πειθούς καθιερώθηκε στους Σικυωνίους, όταν ο Απόλλων και η Άρτεμη μετά το φόνο του Πύθωνα πήγαν στην Αιγιάλεια για το θρησκευτικό καθαρμό⁴⁸³. Σε μία τοποθεσία, όμως, που μεταγενέστερα ονομάστηκε Φόβος, τρόμαξαν και αναχώρησαν για την Κρήτη, κοντά στον Καρμάνορα, ενώ οι κάτοικοι της Αιγιάλειας ασθένησαν από κάποιο νόσο. Προκειμένου να επιστρέψει ο Απόλλων στην πόλη, οι Σικυώνιοι παρακινήθηκαν από τους μάντεις να εξιλεώσουν τα θεϊκά αδέλφια και έστειλαν ως ικέτες εφτά αγόρια και εφτά παρθένες στο Σύθα ποταμό. Οι θεοί πιεσθηκαν και ήρθαν στην ακρόπολη της αρχικής πόλης, αφού πρώτα έφθασαν στον τόπο, όπου αργότερα κατασκευάστηκε ο ιερός περίβολος της Πειθούς⁴⁸⁴. Ο ναός του Απόλλωνας που βρισκόταν επίσης στην αγορά σχετιζόταν με το ιερό της Πειθούς, καθώς σύμφωνα με την παράδοση κατά τη γιορτή του Απόλλωνας μετέφεραν από το ναό του τα αγάλματα των θεών (Απόλλωνας και Αρτέμιδος;) στο ιερό της θεότητας και μετά το τέλος της γιορτής τα επανέφεραν. Ο ναός που βρέθηκε στην αγορά της ελληνιστικής Σικυώνας ταυτίστηκε αρχικά με το ναό της Λιμναίας Αρτέμιδος, αλλά σύμφωνα με νεότερες μελέτες ίσως πρόκειται για το ναό του Απόλλωνος. Γίατρον παραδίδεται ότι κτίστηκε από τον Προίτο, βασιλιά της Τίρυνθας, γιατί σε αυτό το μέρος θεραπεύτηκαν οι κόρες του από μανία⁴⁸⁵.

Το ιερό του Ηρακλή που υπήρχε στην ελληνιστική πόλη μάλλον αντικατέστησε παλαιότερο ιερό του ήρωα στην πεδιάδα, καθώς φιλοξενούσε αρχαίο ξύλινο, έργο του

⁴⁸⁰ Παυσ. ii.7.5-6. Άλλα δὲ ἀγάλματα ἐν ἀπορρήτῳ Σικυωνίοις ἔστι· ταῦτα μιῷ καθ' ἔκαστον ἔτος νυκτὶ εἰς τὸ Διονύσιον ἐκ τοῦ καλουμένου κοσμητῆρου κομίζουσι· κομίζουσι δὲ μετὰ δάκδων τε ἡμένων καὶ ὕμνων ἐπίχωρῶν. Ἕγείσι μὲν οὖν δὲ Βάκχειον δνομάζουσιν (Ανδροδάμας σφίσιν δὲ Φλίαντος τοῦτον ἰδρύσατο), ἔπειτα δὲ ὁ καλούμενος Λάσιος, δὲ θηβαῖος Φάνης, εἰπούσης τῆς πυθίας, ἐκόμισεν ἐκ Θηβῶν. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 99, υποσ. 1.

⁴⁸¹ Nilsson, Griechische Feste. 301-302, 542.

⁴⁸² Παπαχατζής, Κορινθιακά. 100, υποσ. 1. Ο ναός έχει ταυτιστεί από κάποιους μελετητές με το ναό που βρίσκεται νότια των ρωμαϊκών «Θερμών», η πρώτη φάση του οποίου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τοποθετείται στους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους. Ωστόσο εκφράζεται επίσης η άποψη ότι ίσως σε αυτό το ναό να τιμώταν κάποια άλλη θεότητα, π.χ. ο Απόλλων, όπως θα αναφερθεί παρακάτω.

⁴⁸³ Παυσ. i.7.7-8. Βλ. πιο πάνω το κείμενο στη σημ. 447. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 100-101, υποσ. 1. Πλούτ. Ελληνικῶν κεφαλαίων καταγραφαί, 12.

⁴⁸⁴ Κατά τον Φαράκλα το ιερό της Πειθούς, στο οποίο αναφέρεται ο Παυσανίας, είχε αντικαταστήσει το δύοιο του στην παλαιότερη ακρόπολη, που πιστεύει πως βρισκόταν στο λόφο της Τσάγκριζας. Ο λόφος της Τσάγκριζας βρίσκεται δυτικά της Σικυώνας και του Ελισσώνα ποταμού. Πρβλ.: Φαράκλας, Σικυωνία. 10, 39 και 58, υποσ. 20.

⁴⁸⁵ Απολλόδ. ii.2.1.

φιλιάσιου Λαφάους⁴⁹⁶. Κοντά στην Ιερά Πύλη αναφέρεται ο ναός της Αθηνάς με Εωμό και το ιερό του Απόδλωνος και της Αρτέμιδος, ιδρυμένα από τον Επωπέα⁴⁹⁷. Έργο του Άδραστου ήταν το ιερό της Ήρας, πλησίον του ιερού των δίδυμων θεών, με βωμούς αφιερωμένους στον Πάνα και τον Ήλιο.

Κατηφορίζοντας προς την πεδιάδα ήταν το ιερό της Δήμητρας που το ίδρυσε κατά την παράδοση ο Πλημναίος από ευγνωμοσύνη προς τη θεά για την ανατροφή του γιου του⁴⁹⁷. Για τον Πλημναίο, τον παλιό βασιλιά της Σικυώνας ή Αιγιάλειας αναφέρεται πως όλα τα παιδιά του πέθαιναν ευθύς μετά τη γέννησή τους και πως η Δήμητρα τον λυπήθηκε και ήρθε στην Αιγιάλεια, όταν γεννήθηκε ο γιος του Ορθόπολις, τον οποίο ανέθρεψε⁴⁹⁸. Ο Παυσανίας αναφέρει πως σε μικρή απόσταση από το ιερό της Ήρας που ίδρυσε ο Άδραστος, υπήρχε ναός του Καρνείου Απόλλωνος⁵⁰⁰. Ο ναός της Προδρομίας Ήρας ιδρύθηκε από το Φάλκη, το γιο του Τήμενου, γιατί η Ήρα τον οδήγησε στη Σικυώνα, όταν ήρθε από το Άργος και κατέλαβε νύχτα τη Σικυώνα⁵⁰¹. Ένας ερεπτωμένος ναός της Ήρας υπήρχε στα αριστερά του δρόμου που οδηγούσε από τη Σικυώνα στη Θάλασσα, που σύμφωνα με την παράδοση τον ανάθεσε ο Προίτος, ο γιος του Άβαντα⁵⁰². Σε μικρή απόσταση από το επίνειο της Σικυώνας, στην αρχή του παραλιακού δρόμου που οδηγούσε στους Αριστόναυτες (στο λιμάνι της αχαϊκής Πελλήνης που βρίσκονταν στην περιοχή του σημερινού Ξυλοκάστρου), υπήρχε ιερό του Ποσειδώνα, ωστόσο δεν είναι γνωστό αν ήταν προελληνιστικό⁵⁰³.

Στο δρόμο από τη Σικυώνα προς το Φλιούντα, υπήρχε παράκαμψη που οδηγούσε σε ένα άλσος ονομαζόμενο **Πυραία**, στο οποίο υπήρχε ιερό της **Δήμητρας** και **Κόρης**⁵⁰⁴. Είναι πιθανόν το ιερό να βρισκόταν στο δυτικό τμήμα του

⁴⁰⁶ Παυσ. ii.10.1: Ἐστι δὲ καὶ ἐτέρωθι ιερὸν Ἡρακλέους· τὸν μὲν πάντα ἔνταῦθα περιβολὸν παιδίζην ὀνομάζουσιν, ἐν μέσῳ δὲ ἐστὶ τῷ περιβόλῳ τὸ ιερόν. ἐν δὲ αὐτῷ ἔσται ἄρχαῖον, τέχνη φιλασσού λαφάους. Παπιαχατζῆς, Κορινθιακά. 106-107, υιος. 3. Φαράκλας, Σικουωνία.

40.

⁴⁹⁷ Παυσ. ii.11.1.

⁴⁹⁸ Παυσ. II, 11, 2: Καταβαλνουσι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πεδίον, ἵερόν ἔστιν ἴνταυθα Δήμητρος· Ἰδρύσαι δὲ φασιν αὐτὸν Πλημναῖον ἀποδιέσοντα χάριν τῇ θεῷ τοῦ παιδός τῆς τροφῆς. Παπαχατζής, Κορινθιακά, 109, υποσ. 1.

409 Παυσ. ii.5.8

⁵⁰¹ Παυσ. ii.11.2: ... τῆς προδρομίας Ἡρας. Τοῦτον γάρ σῇ Φάλκης Ἰδρύσατο ὁ Γημένου, τῆς ὄδου οἱ τῆς ἐς Σικυῶνα φάρμενος ὀδηγὸν Ἡραν γενέσθαι. Παπαχατζής, Κορινθιακά, 109, υπόσ.

2.

⁵⁰² Παρ. ii.12.2: 'Εκ δε Τιτάνης ἐξ Σικυώνα ἀφικόμενος καὶ καταβαίνουσιν ἐξ θύλασσαν ἐν ἀριστερῷ τῆς ὁδοῦ ναός <ἐστιν> Ήρας οὐκ ἔχων ζητεῖσθαι σύντομον δρόφον· τὸν δὲ διναθέντα εἶναι τὸν Αἴθαντός φασι ... Παπαχατζής, Κορινθιακό, 114, υπόσ. 4. Κατά τον Φαρόκλα ο ναός

πρέπει να βρισκόταν στη θέση του σπηλεορινού χωριού Μούλκι Πόβλ. Φαράκλας Σικινιάδα 39

⁵ Παυ. ii.12.2 Καταβάσι δέ ἐστι τὸν Σικουλίνων καλούμενον Λιμένα καὶ τραπείσιν ἐπ' Ἀριστοναύτας Ἐστίν οὐλγον ὑπέρ τὴν δόδον ἐν ἀριστερᾷ Ποσειδώνος ιερόν προελθοῦσι δε κατὰ τὴν λεωφόρον Ἐλισσών τε καλούμενος ποταμός.... Παπαχατζής, Κορινθιακά, 114, υποσ. 5. Φαρεκλας, Σικουλίνη, 29.

³⁴ Πιού. ii.11.3. Ἐκ Σικυωνίου δὲ τὴν κατ' εὐθὺς ἐξ Φλιούντα ἑρχομέναις καὶ ἐν ἀριστερῷ τῆς ὁδοῦ δέκα μάλιστα διποτραπήσι στάδια Πυραία καλούμενόν ἔστι Λλσος, ἱερὸν δὲ ἐν αὐτῷ προτεταγμένος Δίνητος καὶ Κόδον. Παπαγγελής, Καρυαίωντα, 109, πτοε. 3.

Ελληνοχωρίου, πάνω από τον Ασωπό.⁵⁰⁵ Στο δρόμο από τη Σικυώνα προς την Τιτάνη και σε απόσταση είκοσι σταδίων, μετά τη διάβαση του Ασωπού και στα αριστερά του δρόμου, υπήρχε άλσος από πουρνάρια και ένας ναός για τις θεές που οι Αθηναίοι τις ονομάζουν Σεμνές και οι Σικυώνιοι Ευμενίδες⁵⁰⁶. Ο βωμός των Μοιρών βρισκόταν στο άλσος⁵⁰⁷. Είναι πιθανόν το ιερό να βρισκόταν σε μία περιοχή βορειοδυτικά της Στιμάγκας, ενώ στην Ευαγγελίστρια Στιμάγκας ήσας υπήρχε ιερό της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής⁵⁰⁸. Στην Τιτάνη υπήρχε επήσια ημερήσια εορτή για τις Ευμενίδες, προς τιμήν των οποίων θυσιάζαν έγκυες προβατίνες και κάνοντας σπονδή με μέλι αραιωμένο με νερό και άνθη αντί για στράφαντα. Παρόμοιο τελετουργικό εφάρμοζαν και στο βωμό των Μοιρών. Από τη θυσία εγκύου ζώου συμπεραίνεται πως οι Ευμενίδες τιμούνταν ως θεότητες της ευφορίας ανθρώπων και ζώων και οι Μοίρες ως προστάτριες του τοκετού, ενώ οι σπονδές με μέλι και άνθη είχαν ως σκοπό τον εξευμενισμό των αυστηρών θεοτήτων⁵⁰⁹.

Στην Τιτάνη υπήρχε Ασκληπιείο, που ιδρύθηκε από τον Αλεξάνδρο, απόγονο του Ασκληπιού, ενώ αναφέρεται επίσης ιερό της Αθηνάς, που ήταν χτισμένο στο λόφο, και ο βωμός των ανέμων⁵¹⁰. Τα δύο ιερά συνδέονταν με τη λατρεία της Κορωνίδος, μητέρας του Ασκληπιού, καθώς το ξόανό της βρισκόταν στο Ασκληπιείο, χωρίς να υπάρχει και αντίστοιχος ναός, εφόσον λατρευόταν στο ιερό της Αθηνάς. Η ακριβής θέση του Ασκληπιείου έχει ταυτιστεί είτε με το λόφο του Αγίου Τρύφωνα, είτε με το πλάτωμα δυτικά και νότια του λόφου ή με τα πλατώματα προς τα ΒΑ, προς τον Ασωπό⁵¹¹. Το ιερό της Αθηνάς τοποθετείται στο λόφο του Αγίου Τρύφωνα και ο βωμός των ανέμων στα ΒΑ του λόφου⁵¹². Ο Παυσανίας πιστεύει πως ο Τιτάνας υπήρξε δεινός στην προσεχτική παρατήρηση των επιοχών του έτους, πότε δηλαδή ο ήλιος αυξάνει τα σπειρόμενα και ωριμάζει τους καρπούς των δέντρων, και γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκε αδελφός του Ήλιου⁵¹³. Αργότερα ο Αλεξάνδρος γιος του Μαχάδονα,

⁵⁰⁵ Lolos, *Sikyonia*, 156.

⁵⁰⁶ Παυσ. ii.11.4: Σταδίους <δέ> προειλθούσιν ἐμοὶ δοκεῖν εἴκοσι καὶ ἐν ἀριστερῷ διαβᾶσι τὸν Ἀσωπὸν ἐστὶν ἄλσος πρίνων καὶ βωμὸς θεῶν ἡς Ἀθηναῖοι Σεμνάς, Σικυώνιοι δὲ Εύμενίδας ὄνομάζουσι· κατὰ δὲ ἐτοὺς ἔκαστον ἐορτὴν ἡμέρῃ μιᾳ σφαιν ἄγουστι...

⁵⁰⁷ Παυσ. ii.11.4: ... ἐοικότα δέ καὶ ἐπὶ τῷ βωμῷ τῶν Μοιρῶν δρῶσιν· ὁ δέ σφισιν ἐν ὑπαίθρῳ τοῦ ἀλσοῦς ἐστιν.

⁵⁰⁸ Φαράκλας, *Σικυωνία*, 10· Πυριοβόλη, "Αρχαιότητες της Στιμάγκας", 289-320· Lolos, *Sikyonia*, 157.

⁵⁰⁹ Παπαχατζής, *Κορινθιακά*, 109-111, υποσ. 1.

⁵¹⁰ Παυσ. ii.11.6: "Υστερον δὲ Ἀλεξάνδρος ὁ Μαχάδονος τοῦ Ασκληπιου παραγενόμενος ἐς Σικυωνίαν ἐν Τιτάνῃ τὸ ἀσκληπιεῖον ἐποιησε. Περιοικοῦσι μὲν δὴ καὶ ἄλλοι καὶ τὸ πολὺ οἰκεῖσι τοῦ θεοῦ, καὶ κυπαρίσσων ἐστὶν ἐντὸς τοῦ περιβόλου δένδρα ἀρχαῖα.., ii.12.1: Ἐν δὲ Τιτάνῃ καὶ Αθηνᾶς ιερὸν ἐστιν, ἐς δὲ τὴν Κορωνίδα ἀνάγουσιν ... ἐκ τούτου τοῦ λόφου καταβᾶσιν – ὥκοδόμηται γάρ ἐπὶ λόφῳ τὸ ιερόν· βωμὸς ἐστιν ὀνέμων.

⁵¹¹ Meyer, "Titane", 1490· Roux, *Pausanias*, 160· Rangabe, *Souvenirs*, 409· Curtius, *Peloponnesos*, 503· Ross, "Sicyonie", 28. Κατά το Λώλο (Sikyonia, 95) το Ασκληπιείο βρισκόταν στο πλάτωμα ΝΔ του λόφου.

⁵¹² Ross, "Sicyonie", 28· Curtius, *Peloponnesos*, 502· Bursian, *Geographie*, 31· Martha, "Inscriptions", 193· Lolos, *Sikyonia*, 95.

⁵¹³ Παυσ. ii.11.5-7: Δοκεῖν δέ μοι δεινός ἐγένετο ὁ Τιτάν τὰς ὥρας τοῦ έτους φυλάξαι καὶ ὅποτε ἥλιος τὰ σπέρματα καὶ δένδρων αὔξει καὶ πεπαίνει καρπούς, καὶ ἐπὶ τῷδε ἀδελφὸς ἐνομισθῇ τοῦ Ἡλίου. "Υστερον δὲ Ἀλεξάνδρος... Τὸ ἀσκληπιεῖον ἐποιησε ... τὸ δὲ δγαλμα οὔτε ὅποιου ξύλου γέγονεν ἡ μετάλλου μαθεῖν ἐστὶν οὕτε τὸν ποιήσαντα θασι, πλὴν ἡ μὴ τις ἄρα ἐς αὐτὸν Ἀλεξάνδρος ἀναφέροι. Φαίνεται δὲ τοῦ ἀγάλματος πρόσωπον μόνον καὶ ἀκραι χείρες καὶ πόδες, χιτῶν γάρ λευκός ἔρεούς καὶ ιμάτιον ἐπιβέβληται. Καὶ γγείας δ' ἐστὶ κατὰ ταύτον ἀγαλμα... οὐκ

του γιου του Ασκληπιού, ήρθε στη Σικουωνία και ίδρυσε το Ασκληπιείο στην Τιτάνη. Στην Τιτάνη πρέπει να υπήρχε αρχαιότατη λατρεία, ίσως του τοπικού θεού Τιτάνα ή τοπικών θεραπευτών θεών και στη συνέχεια του Ασκληπιού.

Νότια του Κρυονερίου, στον ορεινό όγκο της Βέσεζας, εντοπίστηκε το 1993 το σπήλαιο της **Λεχόβης**⁵¹⁴. Είχε δεχτεί αλλεπάλληλες λαθρανασκαφικές επεμβάσεις, ενώ τμήμα της οροφής του είχε καταρρεύσει, πιθανόν ήδη από την αρχαιότητα, μετατρέποντάς το σε σπηλαιοβάραθρο. Τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα οδηγούν στα συμπέρασμα ότι η λατρεία στο σπήλαιο ήσας ζεκίνησε κατά το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και συνεχίστηκε αδιάλειπτα έως και τοις ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Ωστόσο πριν την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας δεν μπορούν να αναφερθούν περισσότερα στοιχεία με επαρκή ασφάλεια.

Στις δυτικές παρυφές της Σικουωνίας εντοπίστηκε το σημαντικό λατρευτικό σπήλαιο των **Πιτσών**, που ήσας αποτέλεσε τμήμα της επικράτειάς της κατά τον 7^ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με την παράδοση η περιοχή υποτάχθηκε για μικρό χρονικό διάστημα στη Σικουωνία⁵¹⁵. Η λατρεία στο σπήλαιο εκτείνεται από τα μέσα του 7^{ου} αι. έως και τον 2^ο αι. π.Χ., δημιουργούμενη από τη μελέτη των ειδωλίων και των αγγείων⁵¹⁶. Ιδιαίτερα γνωστοί είναι οι ξύλινοι επιζωγραφισμένοι πίνακες που αφιερώθηκαν στο σπήλαιο και οι οποίοι χρονολογούνται στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. Στον καλύτερα διατηρημένο αναφέρεται ότι φιλοτεχνήθηκε από κορίνθιο ζωγράφο, επισημαίνοντας τόσο την εμβέλεια της λατρείας του σπηλαίου, όσο και τη σπουδαιότητα της τέχνης των κορίνθιων ζωγράφων, οι οποίοι με περηφάνεια υπέγραφαν τα έργα τους.

ἀν οὐδὲ τοῦτο ἱδοις δαῦις, οὔτι περιέχουσιν αὐτὸν κόμαι τε γυναικῶν αἱ κειρονται τὴ θεῶν καὶ ἐσθῆτος βαβυλωνίας τελαμῶνες ... Τῷ δὲ Ἀλεξάνδρῳ καὶ Εύμαρίωνι (καὶ γάρ τούτοις ἀγάλματά ἔστι) τῷ μὲν ὡς ἡρῷ μετὰ θηλίον δύναντα ἐναγίζουσιν, Εύμαρίωνι δέ ὡς θεῷ θύουσιν. Παπαχατζής, Κορινθιακά, 111-113, υποσ. 1.

⁵¹⁴Το σπήλαιο ανασκάπτεται υπό την εποππεία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας και οφείλω τα στοιχεία στις παρατηρήσεις των ανασκαφέων.

⁵¹⁵Παυσ. vii.26.13.

⁵¹⁶Στα ειδώλια των μέσων του 7^{ου} αι. π.Χ. έως και τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. κυριαρχούν οι γυναικείες μορφές, ιστάμενες ή καθήμενες, ενώ υπλέχθηκαν συγκριτικά λίγα ειδώλια ανδρικών μορφών του ύστερου 7^{ου} αι. π.Χ. ή του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ. Στα αγνεία του 6^{ου} αι. π.Χ. συνηθίζονταν οι πυξίδες, οι κρατηρίσκοι, οι μικκύλοι δίνοι, οι αρφορίσκοι, οι τριφυλλόστομες οινοχοώσκες, οι μόνωτες και άωτες φιάλες και τα φιαλίδια, οι ομφαλωτές φιάλες, οι κοτύλες και οι κοτυλίσκες, οι κυαθίσκοι και οι αρύβαλλοι. Ιδιαίτερης σημασίας είναι οι υβαλλοί από φαγεντιανή, κάποιοι από τους οποίους είναι ζωδμορφοί.

ΤΟ ΟΔΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ

Η Σικυωνία αποτελούσε το επικοινωνιακό διάμεσο της βόρειας Πελοποννήσου, καθώς η επιμήκης παράκτια γραμμή στο βόρειο τμήμα της οδηγούσε από την Κορινθία στην Αχαΐα. Παράλληλα οι χαμηλοί ορεινοί όγκοι στα νότια επέτρεπαν την αβίαστη πρόσβαση στη Φλειασία και ακολούθως προς τις περιοχές που περιέβαλαν την τελευταία, όπως η Άρκαδία και η Αργεία. Ωστόσο δεν είναι γνωστό αν τα οδικά πλέγματα που θα αναφερθούν βρίσκονταν σε χρήση ήδη από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, καθώς βασίζονται είτε σε ανασκαφικές επεμβάσεις που δεν έχουν ολοκληρωθεί, είτε σε επιφανειακές έρευνες.

Η επικοινωνία της Σικυώνας με την αρχαία Κόρινθο μπορεί μόνο να υποτεθεί, με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τα αποτελέσματα επιφανειακής έρευνας που αφορούν σε υστερότερα οδικά πλέγματα. Σύμφωνα με τον Παυσανία μία σημαντική αρχαία οδική αρτηρία ένωνε τη Σικυώνα με την αρχαία Κόρινθο, λίγο ενδότερα από το σύγχρονο δρόμο που καταλήγει στο Κιάτο⁵¹⁷. Είναι πιθανόν τα υπολείμματα αμαξήλατης χαλικόστρωτης οδού που εντοπίστηκαν στη θέση «Κοκκινόβρυση» της αρχαϊκής Κορίνθου να ταυτίζονται με αυτή την οδό⁵¹⁸. Τα επάλληλα στρώματά της χρονολογούνται από τον 5ο αι. έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, αλλά ίσως η οδός να ακολουθούσε κάποιο παλαιότερο δρόμο προς αυτή την κατεύθυνση.

Μία άλλη οδός από τη Σικυώνα προς την αρχαία Κόρινθο είναι αυτή που καλύφθηκε σε μεγάλο τμήμα της από την κατασκευή της εθνικής οδού Αθηνών - Πατρών⁵¹⁹. Η οδός περνούσε τη γέφυρα του Ασωπού, συνέχιζε στα Σαίταίκα, νότια του χωριού Βέλου, οδηγούσε βόρεια από τα Ταρσινά και νότια του Ζευγολατού, περνούσε μέσα από την Κυρά Βρύση και τα Ζαχουλίτικα και μέσω του Λογγοπόταμου

⁵¹⁷Παυσ., ii.5.5: 'Ἐκ Κορίνθου δὲ οὐκ ἔς μεσογαίαν, ἀλλὰ τὴν ἐπὶ Σικυῶνα ἰοῦσι ναὸς ἔμπεπρημένος ...· Παπαχατζῆς, Κορινθιακά, 89, μποσ. 1.

⁵¹⁸Robinson, "Excavation, (1963)", 77-78· Robinson, "Excavation, (1964)", 101· Carpenter-Bon, "Defenses", 64. Ο Λώλος (*Sikyonia*, 125-126) πιστεύει ότι η οδός μέσω Κοκκινόβρυσης οδηγούσε στα δυτικά, χωρίς να περνά γύρω από το λόφο του Χελιωτόμυλου.

⁵¹⁹Lolos, *Sikyonia*, 129-130. Οι γεροντότεροι θυμούνται αυτή την οδό, η οποία σημειώνεται στους χάρτες του 19ου αι.: Buchon, *Carte de la Grèce*· Kiépert, *Atlas*· Curtius, *Théoroponēsos*· Μηλιαράκης, *Γεωγραφία*.

(Ράχιανι ή Ραιζάνη) κατέληγε στην Αρχαίο Κόρινθο. Η οδός είναι γνωστή στους ντόπιους ως Μικρή Στράτα και το πλάτος της δεν ξεπερνούσε τα 3 μέτρα. Ωστόσο δεν έχει μελετηθεί πότε άρχισε να χρησιμοποιείται.

Η Σικυώνα συνδέόταν άμεσα με την Τιτάνη με οδό μήκους εξήιτα σταδίων, αλλά αρκετά στενή, ώστε ήταν άβατη για οχήματα με δύο ζώνα⁵²⁰. Η οδός ακολουθούσε τη δυτική όχθη του Ασωπού, περνούσε κοντά από το ιερό των Ειμενίων, από τη θέση Λιόπεσι και κατέληγε στην Τιτάνη⁵²¹. Από εκεί ξεκινούσε μία από τις οδούς που απέληγε στο βορειοανατολικό άκρο της πεδιάς της Θλειασίας, με κατεύθυνση N/NA.⁵²² Ο Παυσανίας περιγράφοντας αυτή τη διαδρομή αναφέρεται σε εκτροπή της οδού εν αριστερά δέκα περίπου στάδια, δηλαδή περίπου 2 χλμ., που οδηγούσε στο όλσος της Πυραιας⁵²³. Μία άλλη οδός ξεκινούσε από τη Στιμάγκα, ακολουθώντας τη ράχη της Θυαμίας, περνούσε δίπλα από το Κάστρο στο Κούτσι και έφθανε στο Φλιούντα από τα βορειονατολικά. Ένα παρακλάδι της οδού, με το οποίο επικοινωνούσε η περιοχή με την ανατολική Σικυωνία και την αρχαία Κόρινθο, ερχόταν από τα ανατολικά και προσέγγιζε την πόλη από τα νοτιοανατολικά.

Η αναφορά του Παυσανία στο ιερό του Ποσειδώνα και στη γιορτή του Απόλλωνος προσφέρουν σημαντικές μαρτυρίες για την ύπαρξη παραθαλάσσιας οδού από τη Σικυώνα προς τα δυτικά (Οδός Σικυώνας - Αριστοναυτών - Πελλήνης). Παραδίδεται πως υπήρχε μία λεωφόρος που οδηγούσε από το λιμάνι της Σικυωνίας στο Σύθα ποταμό⁵²⁴. Αυτή την οδό ίσως ακολουθούσαν τα επτά αγόρια και επτά κορίτσια της Σικυώνας, που έφθαναν ως το Σύθα ποταμό ως ικέτες⁵²⁵. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Παυσανία η οδός ξεκινούσε από το λιμάνι, επομένως τουλάχιστον στην έναρξη της ήταν παραλιακή. Στη συνέχεια έτεμνε τον Ελισσώνα ποταμό και ακολουθούσε την παράκτια γραμμή προς τα δυτικά, αλλά ίσως νοτιότερα της σημερινής, καθώς η θάλασσα έχει υποχωρήσει⁵²⁶. Φθάνοντας στο Σύθα ποταμό η οδός συνέχιζε περαιτέρω δυτικά έως το σημείο του θεωρείται ότι βρισκόταν το επίνειο της Πελλήνης, οι Αριστοναύται, πιθανόν μεταξύ Καμαρίου και Ξυλοκάστρου⁵²⁷. Η οδός πρέπει στη συνέχεια να στρεφόταν προς τα νότια, κατευθυνόμενη προς την Πελλήνη.

⁵²⁰ Παυσ. ii.11. 4: Ἡ δὲ ἐς Τιτάνην οδός σταδίων μὲν ἐστιν ἔξηκοντα καὶ ζεύγεσιν διὰ στενότητα σταδίους <δὲ> προελθοῦσιν ἐμοὶ δοκεῖν εἶκοσι καὶ ἐν ἀριστερῷ διαβᾶσι τὸν Ασωπὸν ἐστιν... ναὸς θεῶν ἢς Εἵμενίδας δνομάζουσι.... Παπαχατζής, Κορινθιακά. 109-111, υπόσ. 1.

⁵²¹ Παυσ. ii.11.5: Ἀναστρέψασι δέ ἐς τὴν οὖδον διαβᾶσι τε σύμθις τὸν Ασωπὸν καὶ ἐς κορυφὴν δρους ἥξασιν, ἐνταῦθι λέγουσιν οἱ ἐπιχώριοι Τιτᾶνα οἰκῆσαι πρῶτον.... Παπαχατζής, Κορινθιακά. 111, υπόσ. 1.

⁵²² Παυσ. ii.12.3: ἐκ Σικυῶνος δέ ἐς αὐτὴν οὖδος ἐστιν εὔθετα.. Παπαχατζής, Κορινθιακά. 114-117, υπόσ. 6.

⁵²³ Παυσ. ii.11.3: Ἐκ Σικυῶνος δέ τὴν κατ' εὐθὺν ἐς Φλιοῦντα ἐρχομένοις καὶ ἐν ἀριστερᾳ τῆς οὖδού δέκα μάλιστα ἐκτραπεῖσι στάδια Πυραία καλούμενόν ἐστιν όλσος... Παπαχατζής, Κορινθιακά. 109, υπόσ. 3.

⁵²⁴ Παυσ. ii.12.2: ..καταβᾶσι οὲ ἐς τὸν Σικυωνίων ... Λιμένα καὶ τραπεῖσι ἐπ' Ἀριστοναύτας ... ὄλλιγον ὑπὲρ τὴν οὖδον ἐν ἀριστερῷ Ιοσειδῶνος ιερόν. Προελθοῦσι δέ κατὰ τὴν λεωφόρον Ἐλισσών τε καλούμενος ποταμὸς καὶ μητ' αὐτὸν Σύθας ἐστιν....

⁵²⁵ Παυσ. ii.1.7-8: . Παπαχατζής, Κορινθιακά. 100-101, υπόσ. 1. Ο Πλούταρχος (Ελληνικῶν κεφαλαίων καταγραφαὶ, 12) αναφέρεται στην ποι συνηθισμένη παράδοση διτο ο Απόλλων μετά το φόνο του Πύθωνα στους Δελφούς τιτήγε για καθαρμό στα Τέμπη.

⁵²⁶ Lolos, Sicyonia. 175-176, υπόσ. 122-177.

⁵²⁷ Rizakis, Acaia. I. 224.

Η αναμενόμενη ανασκαφική δραστηριότητα κατά μήκος της παράκτιας οδού Κορίνθου - Πατρών, προκειμένου να κατασκευαστεί η νέα σιδηρογραμμική γραμμή ταχείας μεταφοράς, είναι πιθανόν να προσφέρει αρκετές πληροφορίες για την επικοινωνία των περιοχών από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Αντίθετα οι οδικοί άξονες με κατεύθυνση βορρά-νότο απαιτούν επισταμένη επιφανειακή έρευνα των φυσικών περασμάτων, κυρίως κατά μήκος των ποταμών της Σικυωνίας, προκειμένου να διαπιστωθούν πιθανοί οδοί επικοινωνίας με την περιοχή της Φλειασίας και τις όμορες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ιστορία

Φαίνεται ότι μετά την τρωική εκστρατεία, η οποία πρέπει να εξασθένησε οικονομικά και τα πιο ισχυρά οικονομικά κέντρα, και τις εκτεταμένες οχυρωματικές επεμβάσεις που ακολούθησαν αμέσως μετά την επιστροφή των νικητών στους τόπους τους, ακόμα και μία μικρή σε έκταση ή δυναμικότητα εισβολή ήταν ικανή να κλυδωνίσει τις ευαίσθητες ισορροπίες που επικρατούσαν. Οι αναστατώσεις που ακολούθησαν, οδήγησαν σε συρρίκνωση των θέσεων, καθώς οι πληθυσμοί ήταν φυσικό και επόμενο να συγκεντρωθούν στις πιο οχυρές από αυτές. Παράλληλα αυτή η κατάσταση οδήγησε και σε σταδιακή συρρίκνωση των εξαγωγικών δραστηριοτήτων, όπου η μυκηναϊκή οικονομία δεν είχε υποστεί απόλυτα καίριο πλήγμα.

Το λεγόμενο δωρικό στοιχείο που φαίνεται ότι εισέβαλε ή απλά κινήθηκε προς νότο, είναι πολύ πιθανόν να προέρχεται από κάποιο μυκηναϊκό απόθεμα στις παρυφές του ελλαδικού χώρου. Το πρώτο κύμα αναστατώσεων (± 1210 π.Χ.) ταυτίζεται με την ανεπιτυχή προσπάθεια εισβολής των Ηρακλειδών, ενώ το δεύτερο (±1075/1050 π.Χ.) με φύλα από τη ΒΔ Ελλάδα, που εισέβαλαν στη νοτιότερη Ελλάδα. Συγκεκριμένα τρία φύλα (Υλλείς, Δυμάνες, Πάμφυλοι) ενώθηκαν με τον Όξυλο, τον αρχηγό των Αιτωλών, και περαιώθηκαν στο δυτικό τμήμα του Κορινθιακού κόλπου. Το κύριο φύλο μέσω Αρκαδίας έφθασε στην Αργολίδα και από εκεί κινήθηκε προς την Κορινθία και την Αττική, ενώ οι Αιτωλοί με αρχηγό τον Όξυλο πέρασαν στην Ηλεία, όπου και εγκαταστάθηκαν. Ωστόσο παρά την αναστάτωση, δεν πρέπει να κόπηκαν οι δρόμοι επικοινωνίας, καθώς κάποιοι από τους εκδιωχθέντες αυτόχθονες Αχαιούς κινήθηκαν προς την Αχαΐα και την Κεφαλληνία, δηλαδή προς την περιοχή από όπου πέρασαν οι εισβολείς, επομένως δεν πρέπει να υπήρχε σπουδαίο πρόβλημα μετακίνησης σε αυτές τις περιοχές μετά το πέρασμα των εισβολέων. Επίσης δεν παρατηρείται απόλυτη αναδιάρθρωση, καθώς επιβίωσαν σημαντικοί οχυροί οικισμοί, από όσο γνωρίζουμε έως τώρα, ενώ διατηρήθηκαν χώροι λατρείας (άρα δεν άλλαξαν οι θρησκευτικές συνήθειες) και επανήλθαν παλαιότερα έθιμα σχετιζόμενα με τη ζωή (κεραμική, οικιστική αρχιτεκτονική) και το θάνατο (τύποι τάφων και ταφικά έθιμα). Αντίθετα οι οικονομικές δυσκολίες που πρέπει να ακολούθησαν, σε συνδυασμό με διαμάχες στο εσωτερικό του μυκηναϊκού κόσμου, οφειλόμενες ίσως και στην επικράτηση κακών καιρικών συνθηκών, πρέπει να αποτέλεσαν ένα δυναμικό εσωτερικό παράγοντα κατάλυσης, που δεν άφηνε πολλά περιθώρια για αναδιοργάνωση.

Παράλληλα μία μεγάλη θαλάσσια κίνηση που συνέβη στα τέλη του 13^{ου} αι. στην Ανατολική Μεσόγειο επηρέασε αρνητικά όσους δεν είχαν πλέον δυνάμεις να αντιδράσουν. Ανάμεσα στα μεγάλα βασίλεια που πληγώθηκαν ήταν και αυτά των Χιττιτών και των Αιγυπτίων. Η υπερεκτίμηση των δυνάμεων που κατείχαν και των αντοχών που διέθεταν σε συνόυσια με τις επιθέσεις από εξωτερικά μέρωπα και δυσμενείς οικονομικές συγκυρίες δεν άφησαν πολλά περιθώρια γενικής ανασυγκρότησης.

Στην περιοχή της ΒΑ Πελοποννήσου οι αναστατώσεις αυτές αποτυπώνονται στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. με την καταστροφή του οικισμού των Ζυγουριών (Κλεωναία) και την εγκατάλειψη της θέσης της Νέας Κορίνθου (Κορινθία). Ωστόσο η κατοίκηση συνεχίστηκε, καθώς επιβίωσαν οι θέσεις Γωνιά, Κοράκου, αρχαία Κόρινθος και Ισθμία. Στα τέλη του ίδιου αιώνα οι πρώτες αναστατώσεις πρέπει να είχαν πλέον αποδυναμωθεί, αφού στα ±1125 π.Χ. επανακατοικήθηκε η Νέα Κόρινθος. Πιο εκτεταμένη ήταν η αναστάτωση που υπέστη η περιοχή στα ±1075/1050 π.Χ. με την καταστροφή ή την εγκατάλειψη θέσεων που είχαν καταφέρει να περάσουν αλώβητες από την πρώτη επίθεση. Καταστράφηκαν οι θέσεις Κοράκου και Γωνιά και εγκαταλείφθηκαν η Αετόπετρα, η Αγία Κυριακή και το Ήραίο (Κορινθία). Ωστόσο δεν πρέπει να συντελέστηκε παντελής ερήμωση, καθώς και σε αυτή την περίπτωση επιβίωσε η αρχαία Κόρινθος και η Ισθμία. Την ίδια εποχή (μέσα 11^{ου} αι. π.Χ.) δέχτηκαν επίθεση τα εδάφη της Κλεωναίας και της Σικουωνίας, ενώ η Φλειασία υπέστη εισβολή στο β' μισό του ίδιου αιώνα, αλλά μάλλον ο εκδωρισμός της ήταν ειρηνικός. Παρά ταύτα η απουσία ανασκαφικών δεδομένων δεν αφήνει πολλά περιθώρια για τη διευκρίνιση της κατάστασης που επικράτησε στις τρεις αυτές περιοχές. Αξίζει να αντιπαρατεθεί ο αριθμός θέσεων της Κορινθίας που έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά ή από επιφανειακές έρευνες στον Πίνακα I (29 θέσεις) και των 3 υπολοίπων περιοχών στον Πίνακα II: Κλεωναία (5 θέσεις), Φλειασία (5 θέσεις) και Σικουωνία (17 θέσεις). Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι τόσο οι εναπομείναντες κάτοικοι των περιοχών αυτών, όσο και τα νέα πληθυσμιακά στοιχεία που έφθαναν κατά καιρούς, ιρέπει να συγκεντρώθηκαν σε οικισμούς που μπορεί να παρήκμασαν σταδιακά λόγω των αντίξοων συνθηκών, αλλά δεν μπορεί να έσβησαν χωρίς αντίδραση. Είναι πιθανόν η επιμελής επιφανειακή έρευνα των επικράτειών αυτών να δώσουν περισσότερα στοιχεία ανθρώπινης παρουσίας.

Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους παρατηρείται αύξηση του αριθμού των οικιστικών θέσεων, ενώ δημιουργήθηκαν οι συνθήκες γένεσης της πόλης (αρχ. 8^{ου} αι. π.Χ.), στοιχεία που διέπουν και τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους. Η εικόνα είναι πιο ομαλή στο κράτος της Κορινθίας, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές η απουσία στοιχείων για πρωιμότερες φάσεις των οικισμών, δημιουργεί την εντύπωση "εκρηκτικής" αύξησης. Ωστόσο αν συγκριθούν τα στοιχεία με αυτά της Κορινθίας είναι φυσικό να υποθέσουμε πως και οι τέσσερις επικράτειες της βορειοανατολικής Πελοποννήσου είχαν αρμονική εξέλιξη και ανάπτυξη.

Σύμφωνα με παλαιότερες μελέτες, η τυραννίδα εμφανίστηκε το ±660 π.Χ. στην Κόρινθο (Κυψελίδες) και τη Σικουώνα (Ορθαγορίδες). Σύμφωνα, δμως, με νεότερες μελέτες αποδεικνύεται ότι αυτή η αλλαγή πρέπει να συνέβη μόλις στα 620 π.Χ. και διατηρήθηκε έως το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., οπότε παρενέβη η Σπάρτη στην πολιτική εξέλιξη των πραγμάτων. Η διακυβέρνηση των τυράννων έδωσε σημαντική ώθηση σε αυτά τα δύο κράτη, καθώς αναπτύχθηκαν οι τέχνες και τα γράμματα, ενώ σπουδαία οικοδομήματα και αναθήματα κόσμησαν τις πόλεις τους και τα σπουδαία ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας. Παράλληλα ανατιύχθηκε το εμπόριο, ενώ τις αυλές των τυράννων επισκέφτηκαν σπουδαίοι καλλιτέχνες της

γλυπτικής, της μουσικής και της ποίησης. Με την πτώση της τυραννίδας ανοίχτηκε σιγά-σιγά ο δρόμος για το δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά ταυτόχρονα μετατοπίστηκε το ενδιαφέρον στην Αθήνα.

Όπως προαναφέρθηκε η σποραδική ανασκαφική δραστηριότητα στην Κλεωναία, τη Φλειασία, και τη Σικυωνία δεν επιτρέπουν παρά μόνο τη διατύπωση σχετικών τοπογραφικών συμπερασμάτων για τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Πιο ικανοποιητική είναι η εικόνα που διαμορφώνεται στις ερευνηθείσες θέσεις κατά τη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή. Στην Κορινθία οι ανασκαφές "φωτίζουν" ιδιαίτερα την αρχαία Κόρινθο, την Ισθμία και την Περαχώρα - Ηραίο, ενώ σωστικές ανασκαφές στις υπόλοιπες θέσεις του αρχαίου κράτους δεν προσφέρουν σε πολλές περιπτώσεις στοιχεία για χρόνους πριν την αρχαϊκή εποχή. Ωστόσο είναι δυνατόν να σκιαγραφηθεί μία εικόνα για την οικιστική και τη ναοδομία, τα γαφικά έθιμα και τα οδικά πλέγματα. Τα συμπεράσματα για την ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή, τόσο στη ζωή όσο και στο θάνατο, διατυπώνονται με την επιφύλαξη ότι μπορεί να αφορούν σε τοπικές συνήθειες, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα να αγνοείται η ύπαρξη και άλλων τύπων κτηρίων και ταφών, ιδίως σε ό,τι αφορά στο δυτικότερο τμήμα της εξεταζόμενης περιοχής.

Αρχιτεκτονική

Από το 800 έως το 720 π.Χ. στον αιγαιακό χώρο επικράτησαν οι επιμήκεις, αψιδωτοί ναοί και οικίες, κατασκευασμένοι από πηλόπλινθους πάνω σε λίθινο θεμέλιο, ενώ η οροφή καλυπτόταν με αχυροσκεπή (ή καλαμοσκεπή)⁵²⁸. Από το χώρο της ΒΑ Πελοποννήσου προέρχονται αρκετά στοιχεία για τις πρώιμες κατασκευές κυρίως από τα ναϊκά οικοδομήματα, που διασώζουν τη σταδιακή εξέλιξη της αρχιτεκτονικής δομής-και της χρήσης-των-υλικών-

Από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. κυριάρχησαν οι επιμήκεις κατασκευές με σηκό, που έφεραν σκεπή με κεραμίδες. Κατά τον 7^ο αι. π.Χ. ο σηκός σταδιακά χωρίστηκε σε δύο κλίτη, ενώ εδραιώθηκε η παρουσία της πρόστασης (πρόναος) και εμφανίστηκε η περίσταση. Κατά τον 6^ο αι. π.Χ. υπήρχε πλέον και οπισθόδομος που συμπλήρωσε την τελική εικόνα του επιμήκους ναού που ήταν πλέον κατασκευασμένος από πιωρόλιθο.

Για την οικιστική αρχιτεκτονική διασώζονται λιγότερα στοιχεία. Οι οικίες κατασκευάζονται επίσης με απλά υλικά (υποθεμελίωση από λίθους και ανωδομή από πλινθους), αλλά η κάτωψη τους ήταν τραπεζιόσχημη. Ωστόσο διατηρήθηκαν ελάχιστα λείψανα από την πρώιμη περίοδο και μόνο από την περιοχή της αρχαίας Κορίνθου, οπότε δεν μπορούν να δοθούν ασφαλή συμπεράσματα. Στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται ότι επικράτησαν οι μεγαρόσχημες οικίες (οικία από το Ηραίο), με στέγη καλυμμένη από χάρο και δάπεδο από πατημένο χώμα.

Γενικά δεν μπορούν να διατυπωθούν τελικά συμπεράσματα για την αρχιτεκτονική των πρώιμων ιστορικών χρόνων, είτε στα δημόσια είτε στα ιδιωτικά κτήρια, καθώς δεν είναι σαφές πότε ακριβώς εγκαταλείφθηκαν οι αψιδωτές κατασκευές και αν κάποια κτήρια διατήρησαν παλαιότερους τύπους, ούτε για το πότε περίπου επικράτησαν οι μεγαρόσχημες κατασκευές. Ωστόσο φαίνεται να ακολουθούν το γενικότερο πνεύμα της εποχής και είτε πρόσφεραν κάποια νέα δεδομένα, είτε οικειοποιήθηκαν πολύ σύντομά ό,τι παρουσιάστηκε στις όμορες επικράτειες.

⁵²⁸ GG. 327. 3

39, βλ. πιο πάνω

Ταφικά έθιμα

Η εύρεση σποραδικά διατηρημένων τάφων της ύστερης ΥΕΙΙΙΓ² εποχής στη θέση της μεταγενέστερης αγοράς στην αρχαία Κόρινθο και η απουσία στοιχείων από τις υπόλοιπες περιοχές δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για τα ταφικά έθιμα σε αυτή την πρώιμη περίοδο. Οι πρώτες ενδείξεις προέρχονται από ταφές στην αρχαία Κόρινθο της Πρωτογεωμετρικής εποχής, όπου οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι και έφεραν σήματα. Οι ταφές καταλάμβαναν τον ίδιο χώρο με τις παλαιότερές τους, ενώ η περιοχή συνέχισε να χρησιμοποιείται ως ταφική έως τη Μέση Γεωμετρική εποχή, οπότε επεκτάθηκε ο οικισμός προς αυτή την κατεύθυνση. Η σημαντικότερη παρατήρηση ωστόσο είναι πως δεν εμφανίζεται η καύση ως ταφικό έθιμο, αν και σύμφωνα με την παράδοση και τα ανασκαφικά δεδομένα εισέβαλαν κατά διαστήματα νέα πληθυσμιακά στοιχεία στην περιοχή.

Από τους γεωμετρικούς χρόνους τερούρχονται τερισσότερα στοιχεία με ταφές τόσο από την αρχαία Κόρινθο, όσο και από το Μούλκι των Αγίων Θεοδώρων. Ο ενταφιασμός παρέμεινε ο τύπος ταφής σε αυτές τις περιοχές, ενώ δεν εντοπίστηκαν ίχνη καύσεων. Στην αρχαία Κόρινθο κατά την Πρώιμη Γεωμετρική εποχή οι ενταφιασμοί γίνονταν σε λακκοειδείς τάφους που έφεραν καλυπτήριες λίθινες πλάκες. Πολύ σπάνια εμφανίζεται η ταφή σε τιμώρινη σαρκοφάγο, ενώ σε κάθε περίπτωση ο νεκρός ήταν σε εκτεταμένη στάση και συνοδευόταν από κτερίσματα. Κατά τη Μέση Γεωμετρική εποχή οι τάφοι ήταν λαξεύματα στο φυσικό βράχο, απλαισίωτοι, αλλά καλυμμένοι με απλές πλάκες από ψαμμόλιθο. Κάποιοι τάφοι έφεραν ξεχωριστό διαμέρισμα για τα κτερίσματα, τόσο στις ταφές των ενηλίκων, όσων και των παιδιών. Σε κάποιες περιπτώσεις εντοπίστηκαν εκτός των τάφων νεκρόδειπτα με καρμένα οστά ζώων, ενώ συνοδεύονταν από υδρία με αγγείο ως πώμα, κυρίως σκύφο. Κατά την Ύστερη Γεωμετρική εποχή οι τάφοι παρέμειναν λακκοειδείς, αλλά επενδύονταν με μονολιθικές πλάκες, καλύπτονταν με απλές πλάκες από ψαμμόλιθο και κοντά στην κεφαλή υπήρχε διαμέρισμα για τα κτερίσματα. Τα μεγάλα παιδιά ενταφιάζονταν σε μικρούς κιβωτιόσχημους τάφους ή πώρινες σαρκοφάγους, ενώ τα βρέφη εγχυτρίζονταν, συνήθως σε διακοσμημένους ή χειροποίητους κρατήρες. Ο νεκρός τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση, με τα χέρια στο στήθος, ενώ εκτός τάφου ο κρατήρας αντικατέστησε την υδρία. Στο Μούλκι των Αγίων Θεοδώρων οι τάφοι της Γεωμετρικής εποχής ήταν λακκοειδείς, απλαισίωτοι, με ξεχωριστό διαμέρισμα για τα κτερίσματα ή τις παιδικές ταφές, και καλυμμένοι με απλές πλάκες. Ωστόσο υπήρχε και μία ταφή σε πώρινη σαρκοφάγο και ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα.

Κατά την Πρωτοκορινθιακή εποχή στο Βόρειο Νεκροταφείο της αρχαίας Κορίνθου οι ταφές γίνονταν σε σαρκοφάγους, όπου οι νεκροί τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση, ενώ για τα παιδιά επικρατούσε ο εγχυτρισμός. Κατά την Κορινθιακή εποχή στο Βόρειο Νεκροταφείο της αρχαίας Κορίνθου διπλασιάστηκαν οι τάφοι. Από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. και σε δόλο τον 6^ο αι. π.Χ. οι ταφές γίνονταν πλέον μόνο σε πώρινες σαρκοφάγους, σε συνεσταλμένη στάση, ενώ παρατηρείται ότι κατά το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. συνυπάρχουν ενταφιασμοί και σε εκτεταμένη στάση. Ανασκαφικά στοιχεία για τάφους του 6^{ου} αι. π.Χ. προέρχονται και από την Αρχαία Σικυώνα, στη θέση «Χτίρι», από όπου έχει πραγματοποιηθεί μελέτη μόνο των κτερισμάτων, καθώς από την ανασκαφά δεν έχουν παραδοθεί τα ανασκαφικά δεδομένα. Επομένως δεν γνωρίζουμε τον τύπο των τάφων και τη στάση των νεκρών. Ωστόσο από προφορικές μαρτυρίες παραδίδεται ότι δεν υπήρχαν καύσεις και εγχυτρισμοί. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η έντονη παρουσία των ειδωλίων, κυρίως γυναικείων μορφών, ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε κατά τον επόμενο αιώνα.

Τα ελλιπή στοιχεία από τις υπόλοιπες περιοχές δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για διατύπωση ασφαλέστερων συμπερασμάτων. Μία λύση που μπορεί να προταθεί είναι η μελέτη λησμονημένου υλικού από σωστικές και συστηματικές ανασκαφές, που φυλάσσεται στις αποθήκες των μουσείων. Το ανασκαφικό ημερολόγια που παλιώνουν στα αρχεία των αρμόδιων υπηρεσιών μπορούν επίσης να βοηθήσουν αρκετά στην ανασύνθεση της εικόνας. Παράλληλα η οργάνωση αυτοψιών και επιφανειακών ερευνών θα πλούτιζε σημαντικά τις γνώσεις μας, πριν η εκτεταμένη καλλιεργητική δραστηριότητα και η αυξανόμενη οικοδόμηση σε ορισμένες από αυτές τις περιοχές - γεγονότα αναπόφευκτα - προκαλέσουν ανεπανόρθωτες φθορές σε ανέγγιχτες έως τώρα θέσεις.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η πυκνή κατοίκηση και η έντονη γεωργική εκμετάλλευση της ΒΑ Πελοποννήσου τη σύγχρονη εποχή εμποδίζουν σε μεγάλο βαθμό τις νεότερες έρευνες. Σε αυτό συνέβαλε και η απουσία συστηματικών ανασκαφών σε θέσεις της σύγχρονης Κορινθίας μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, χρηματοδοτούμενες από το ελληνικό δημόσιο. Άλλα και όταν τις δεκαετίες του 1960/1970 πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες ανασκαφές για τις ανάγκες κατασκευής της Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών και μίας αγροτικής οδού στην πεδιάδα της Σικυώνας, δεν προέκυψαν περισσότερα στοιχεία, καθώς τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ου αι. η κατάσταση δεν έχει βελτιωθεί, αφού εκτελούνται μόνο σωστικές ανασκαφές, που δεν παρακολουθούνται σε κάθε περίπτωση από αρχαιολόγους, ούτε καν διεξάγονται πάντα από ειδικευμένους τεχνίτες. Αυτά σε συνδυασμό με τη συνεχή οικοδόμηση και την ανεξέλεγκτη βαθειά άρωση σε αγρούς έχουν ως αποτέλεσμα να χάνονται πολύτιμα στοιχεία.

Η παρούσα μελέτη στηρίχθηκε στη συγκέντρωση και μελέτη όλων των μονογραφιών και άρθρων που ασχολούνται με την εποχή και την περιοχή που μας αφορά. Το ιστορικό πρόβλημα της καθόδου των “Δωριέων” ή η επιστροφή των Ηρακλειδών έχει απασχολήσει για αρκετές δεκαετίες τους μελετητές, καθώς οι αλλαγές που κυριάρχησαν από τα τέλη του 13ου αι. π.Χ. δημιούργησαν ένα κλίμα αβεβαιότητας για την καθεστηκυία τάξη των μυκηναϊκών ανακτόρων. Είναι ωστόσο πιθανόν να πρόκειται απλά για το όνομα κάποιου φύλου που στις διηγήσεις των αρχαίων συγγραφέων μεγαλοποιήθηκε και θεωρήθηκε κάποια στιγμή ως η κύρια αιτία που έθεσε τέρμα στην ζωή των μυκηναϊκών ανακτόρων. Η νεότερη έρευνα σε όλο τον ελλαδικό χώρο και ο επανέλεγχος παλαιότερων συμπερασμάτων με βάση νεότερες παρατηρήσεις, φώτισε περισσότερο τους επονομαζόμενους “Σκοτεινούς Χρόνους”, οδηγώντας στο μόνο ίσως βέβαιο έως τώρα συμπέρασμα: ότι δεν υπάρχουν σκοτεινές εποχές στην ανθρώπινη ιστορία, αλλά ελλιπή και ασύνδετα μεταξύ τους στοιχεία, που δημιουργούν αρχικά “ημιφωτισμένες εικόνες” και με το πέρασμα του χρόνου συμπληρώνονται μέσα από την έρευνα και την παρατήρηση των δεδομένων. Υπό αυτό το πρίσμα είναι απαραίτητο να ελεγχθούν στοιχεία που προέρχονται από την επιφανειακή έρευνα και την άμεση γνωριμία με το φυσικό τοπίο. Παράλληλα πρέπει να αξιοποιηθούν όσα προκύπτουν από τη μελέτη υλικού που είναι αποθηκευμένο στα μουσεία, σε μερικές περιπτώσεις πάνω από μισό αιώνα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

I. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

AAAL	<i>Annals of Archaeology and Anthropology</i>
AA	<i>Archæologischer Anzeiger</i>
AE	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AJAH	<i>American Journal of Ancient History</i>
AM	<i>Athenische Mitteilungen</i>
BullAIA	<i>Bulletin. Archaeological Institute of America</i>
BICS	<i>Bulletin. Institute of Classical Studies</i>
BCH	<i>Bulletine Correspondance Hellenique</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
CAH	<i>Cambridge Ancient History</i>
CP	<i>Classical Philology</i>
CQ	<i>Classical Quarterly</i>
CSCA	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
DHA	<i>Dialagues d' Histoire Ancienne</i>
GRBS	<i>Greek-Roman and Byzantine Studies</i>
HSPC	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
IEE	<i>Iετορία Ελληνικού Έθνους</i>
Oath	<i>Opuscula Atheniensia</i>
PP	<i>La Parola del Passato</i>
PPS	<i>Proceedings of the Prehistoric Society</i>
REG	<i>Revue des Etudes Grecques</i>
RSA	<i>Rivista Storice dell' Antichità</i>
TAPA	<i>Transactions and Proceedings of American Philological Association</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

II. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

DAG	Snodgrass, A.M., <i>The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.</i> Edinburgh 1971.
EMF	Ålin, P., <i>Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festlande</i> (SIMA, 1). Lund 1962
GAMS	Hope-Simpson, R., <i>A Gazetteer and Atlas of Mycenean Sites</i> . London 1965.
GDA	Desborough, V.R.d'A., <i>The Greek Dark Ages</i> . London 1972.
GG	Coldstream, J.N., <i>Geometric Greece</i> . London 1977.
HCT	Gomme, A.W. - Andrewes, A. - Dover, K.J., <i>A Historical Commentary on Thucydides</i> . Oxford 1945κ.ε.
LMTS	Desborough, V.R. d'A., <i>The Last Mycenaeans and their Successors</i> . Oxford 1964.
Perachora	Payne H. - Dunbabin, T.J., <i>Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens in the Years 1930-1933</i> . I. Oxford 1940, II. Oxford 1962.
S-S	Styrenius, C.G., <i>Submycenaean Studies</i> . Lund 1967.

III. ΣΕΙΡΕΣ

- Corinth** *Corinth. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens.*
SIMA *Studies in Mediterranean Archaeology*

ВІВЛІОГРАФІА

Περιηγητές

Bursian, <i>Geographie</i>	Bursian, C., <i>Geographie von Griechenland</i> . Töp. II. Leipzig 1872.
Buchon, <i>Carte de la Grèce</i>	Buchon, J.A.C., <i>Carte de la Grèce</i> . Paris 1832.
Clark, <i>Peloponnesus</i>	Clark, W.G., <i>Peloponnesus: Notes of Study and Travel</i> . London 1958
Curtius, <i>Peloponnesus</i>	Curtius, H., <i>Peloponnesos. Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel</i> . Töp. II. Gotha 1852.
Dodwell, <i>Tour</i>	Dodwell, E., <i>A Classical and Topographical Tour through Greece</i> II. London 1819.
Førchhammer, <i>Halcyonia</i>	Førchhammer, P.W., <i>Halcyonia. Wanderungen an den Ufern des halkyonischen Meeres</i> . Berlin 1857.
Gell, <i>Itinerary</i>	Gell, W., <i>The Itinerary of Greece with a Commentary on Pausanias and Strabo</i> . London 1810.
Guides-Joanne, <i>Grèce</i>	Guides-Joanne, <i>Grèce</i> . Töp. II. Paris 1891.
Kiepert, <i>Atlas</i>	Kiepert, H. <i>Neuer Atlas von Hellas</i> . Berlin 1884.
Leake, <i>Travels</i>	Leake, W., <i>Travels in the Morea</i> . Töp. I-III. London 1830.
Leake, <i>Peloponnesiaca</i>	Leake, W.M. <i>Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Peloponnese</i> . London 1846.
Meyer, <i>Wanderungen</i>	Meyer, E., <i>Peloponnesische Wanderungen</i> . Zürich 1939.
Puillon Boblaye, <i>Recherches</i>	Puillon Boblaye, E., <i>Recherches géographiques sur les ruines de la Morée</i> . Paris/Strassbourg 1836.
Rangabé, <i>Souvenirs</i>	Rangabé, .., <i>Souvenirs d'une excursion d'Athènes en Arcadie (Mémoires présentés à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. 1e série, V)</i> . Paris 1857.
Ross, <i>Reisen</i>	Ross, L., <i>Reisen und Reisenrouten durch Griechenland</i> . 1. <i>Reisen im Peloponnes</i> . Berlin 1841.
Vischer, <i>Erinnerungen</i>	Vischer, W., <i>Erinnerungen und Findrücke aus Griechenland</i> . Basel 1875?

Ιστορία και Ιστοριογραφία

Adshead, *Politics*

Allan, "Magna Moralia"

Baur, *Νεών Κατάλογος*
Berve, *Tyrannis*

Betancourt, "Greek Bronze Age"

Bicknell, "Racial Policy"

Beaumont, "Greek Influence"

Blegen, "Corinth"

Blegen, *Mycenaean Age*

Boardman, *Greek Overseas*
Boardman, "Material Culture"

Bölte, "Gonoussa"

Bölte, "Kenchreai"

Bölte, "Kleonai"

Bölte, "Speiraion"

Bölte, "Mausos"

Broneer, "Dorian Invasion"

Broneer, "Athens"

Boardman, "Vase from Egypt"

Bury, *Nemean Odes*

Busolt, *Geschichte*
Carpenter, *Discontinuity*

Coulson, *Dark Ages*

Adshead, J., *Politics of the Archaic Peloponnesse: the Transition from Archaic to Classical Politics*. Aldershot 1986.

Allan, D.J., "Magna Moralia and Nicomachian Ethics", *JHS* 77 (1957) 7-11.

Baur, V., *Νεών Κατάλογος*. Scientia Aalen 1961.
Berve, H., *Die Tyrannis bei den Griechen*. Tόμ. I-II. München 1967.

Betancourt, P., "The End of the Greek Bronze Age", *Antiquity* 50 (1976) 40-47.

Bicknell, P.J., "Herodotus 5.68 and the Racial Policy of Kleisthenes of Sikyon", *GRBS* 23 (1982) 193-201.

Beaumont, R.L., "Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B.C.", *JHS* 56 (1936) 159-194.

Blegen, C., "Corinth in Prehistoric Times", *AJA* 24 (1920) 1-13.

Blegen, C., *The Mycenaean Age. The Trojan War, the Dorian Invasion and Other Problems*. Cincinnati 1962.

Boardman, J., *The Greek Overseas*. London 1980.
Boardman, J., "The Material Culture of Archaic Greece", εις *CAH* III.3. *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 442-462.

Bölte, F., *RE* VII. 2 (1912) 1587, λ. "Gonoussa".

Bölte, F., *RE* XI.1 (1921) 167-170, λ. "Kenchreai".

Bölte, F., *RE* XXI (1921), 721-728, λ. "Kleonai".

Bölte, F., *RE* Suppl., III.2 (1929) 1592-1599, λ. "Speiraion".

Bölte, F., *RE* XIV2 (1930), 2114, λ. "Mausos".

Broneer, O., "The Dorian Invasion: What happened at Athens?", *AJA* I.II (1948) 111-114.

Broneer, O., "Athens in the Late Bronze Age", *Antiquity* XXX (1956) 9-18.

Boardman, J., "A Greek Vase from Egypt", *JHS* 78 (1958) 4-12.

Bury, J.B., *The Nemean Odes of Pindar*. London 1890.

Busolt, G., *Griechische Geschichte*. Gotha 1893.

Carpenter, R., *Discontinuity in Greek Civilisation*. Cambridge 1968.

Coulson, W.D.E., *The Greek Dark Ages. A Review of the Evidence and Suggestions for Future Research*. Athens 1990.

- Daniel, "Dorian Invasion"
- Desborough, "Protogeometric"
- Desborough – Hammond, "End of Mycenaean Civilization"
- Desborough, "End of Mycenaean Civilization"
- Dunbabin, "History of Corinth"
- Forsdyke, Greece
- Geiger, "Kontoporeia"
- Geisau, "Kelossa"
- Glotz, Ελληνική «Πόλις»
- Graham, Colony
- Graham, "Colonial Expansion"
- Griffin, Sikyon
- Γριτσόπουλος, Εκκλησιαστική ιστορία
- Hammond, "Dorian Invasion"
- Hammond, "Literary Tradition"
- Hammond, Migrations
- Hammond, History
- Hammond, "The Peloponnese", CAH³ III.1
- Hammond, "Illyris"
- Daniel, J.F., "The Dorian Invasion: The Setting", AJA LII (1948) 107-110.
- Desborough, V.R., "What is Protogeometric?", BSA 43 (1948) 260-272.
- Desborough, V.R.d'A. - Hammond, N.G.L., "The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age", εις CAH² II. Κεφ. XXXVI. Cambridge 1962.
- Desborough, V.R.d'A., "The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age", εις CAH² II.2. *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* (I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, C.J. Cadd, E. Sollberger, εκδ.). Cambridge 1975. 658-677.
- Dunbabin, T.J., "The Early History of Corinth", JHS 68 (1948) 59-69.
- Forsdyke, J., *Greece before Homer*. London 1956.
- Geiger, RE XI (1922) 1343-1344, λ. "Kontoporeia"
- Geisau, J. Von, RI XI (1921), 150, λ. "Kelossa".
- Glotz, G., Η ελληνική «Πόλις». Αθήνα 1994(4). (Μτφρ. Αγ. Σακελλαρίου).
- Graham, A.J., *Colony and Mother City in Ancient Greece*. Manchester 1971.
- Graham, A.J., "The Colonial Expansion of Greece", εις CAH² III.3. *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 83-162.
- Griffin, A., *Sikyon*. Oxford 1982.
- Γριτσόπουλος, Τ.Α., *Εκκλησιαστική ιστορία και Χριστιανικά Μνημεῖα Κορινθίας*. I. Αθήνα 1973.
- Hammond, N.G.L., "Epirus and the Dorian Invasion", BSA 32 (1931-1932) 131-179, rriv. 32-34.
- Hammond, N.G.L., "The Literary Tradition for the Migrations", εις CAH² II.2. *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* (I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, C.J. Cadd, E. Sollberger, εκδ.). Cambridge 1975. 678-712.
- Hammond, N.G.L., *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*. New Jersey 1976.
- Hammond, N.G.L., *A History of Greece to 322B.C.* Oxford 1986³.
- Hammond, N.G.L., "The Peloponnese", εις CAH² III.1. *The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.* (J. Boardman, I.E.S., Edwards, N.G.L. Hammond, E. Sollberger, εκδ.). Cambridge 1982. 669-744.
- Hammond, N.G.L., "Illyris, Epirus and Macedonia",

- Hammond, "The Peloponnese", *CAH* III.3
 εις *CAH* III.3. *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 261-285.
- Heurtley, "Prehistoric Site"
 Hirschfield, "Araithyrea"
 Hirschfield, "Arantia"
Jeffery, Local Scripts
 Kilian, "Συμβολή"
 Kirk, "Homeric Poems"
 Kolonas - Faisst, "Akropole"
 Κορδώσης, Συμβολή¹
 Kouríbas, *Istoroplá*
 May, *Damastion*
 Meyer, "Nemea"
 Meyer, "Oinoe"
 Meyer, "Orneai"
 Meyer, "Pellene"
 Meyer, "Phleious"
 Meyer, "Tenea"
 Meyer, "Titane"
 Miller, "Kleonai"
 Milojcic, "Wanderung"
 Miltner, "Wanderung"
 Μυλωνάς, "Προϊστορικοί κάτοικοι"
- εις *CAH* III.3. *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 321-359.
- Heurtley, W.A., "A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorinan Invasion", *BSA* 28 (1926-1927) 158-194, πιν. XIII-XIV.
- Hirschfield, G., *RE* II (1896) 374, λ. "Araithyrea"
 Hirschfield, *RE* II (1896) 379, λ. "Arantia"
Jeffery, Local Scripts of Archaic Greece. Oxford 1961.
- Kilian, K.J., "Συμβολή στην Αρχαιολογία της "Καθόδου" των Δωριέων", εις *Πελοποννησιακά - Παράρτημα 13: Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*. Αθήνα 1987-1988. Τόμος 1. 150-156.
- Kirk, G.S., "The Homeric Poems as History", εις *CAH* II. Κεφ. XXXIX(b). Cambridge 1964. 25-28.
- Kolonas, L. - Faisst, G.W., "Eine neuendekte Akropolis-in-Akarnanien", *AA* 107 (1992)-571.
 Κορδώσης, M., Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους. Αθήνα 1981.
 Kouríbas, S. *Istoría της Κορινθίας*. Αθήνα 1966.
 May, J.M.F., *The Coinage of Damastion*. London 1939.
 Meyer, E., *RE* XVI (1935) 2310-2322, λ. "Nemea"
 Meyer, E., *RE* XVII.2 (1937) 2236-2237, λ. "Oinoe".
 Meyer, E., *RE* XVIII (1939) 1123-1124, λ. "Orneai"
 Meyer, E., *RE* XIX.1 (1937) 359, λ. "Pellene".
 Meyer, E., *RE* XX.1 (1941) 269-290, λ. "Phleious".
 Meyer, E., *RE* VA (1934) 492-3, λ. "Tenea".
 Meyer, E., *RE* XIX.2 (1937) 1490, λ. "Titane".
 Miller, S.G., "Kleonai, the Nemean Games, and the Lamian War", εις *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography presented to Homer A. Thompson. (Hesperia Suppl. 20)*. Princeton 1982.
 Milojcic, "Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde", *AA* 63-64 (1948-1949) 12-36.
 Miltner, F., "Die dorische Wanderung", *Klio* 27 (1934) 54-68.
 Μυλωνάς, Γ.Ε., "Οι προϊστορικοί κάτοικοι της Ελ-

- λάδας και τα ιστορικά ελληνικά φύλα", *AE* (1930) 1-29.
- Mylonas, "Troy" Mylonas, G., "Priam's Troy and the Date of its Fall", *Hesperia* 33 (1964) 352-380.
- Mylonas, *Mycenae* Mylonas, G., *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton 1968.
- Nilsson, "Griechenland" Nilsson, M.P., "Das frühe Griechenland von innen gesehen", *Historia* III (1954-1955) 257-282.
- Nixon, *Dorians* Nixon, I.G., *The Rise of the Dorians*. New York 1968.
- Parker, "Dates of the Orhtagorids" Parker, V., "The Dates of the Orthagorids of Sikyon". *Tyche* 7 (1992) 165-175.
- Parker, "Kypselidenchronologie" Parker, V., "Zur griechischen und vorderasiatischen Chronologie des sechsten Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Kypselidenchronologie", *Historia* 42 (1993) 385-417.
- Parker, "Foreign and Domestic Policy" Parker, V., "Some Aspects of the Foreign and Domestic Policy of Cleisthenes of Sicyon", *Hermes* 122 (1994) 404-424.
- Roebuck, "Urbanization in Corinth" Roebuck, C., "Some Aspects of Urbanization in Corinth", *Hesperia* 41 (1972) 96-127.
- Σακελλαρίου, "Ανασύνταξη" Σακελλαρίου, M., "Εθνική και πολιτική ανασύνταξη (1125-700 π.Χ.)", *IEE*, τ.Β'. 14-65.
- Σακελλαρίου, "Ακμή" Σακελλαρίου, M., "Η ακμή του αρχαϊκού ελληνισμού", *IEE*, τ.Β 204-277.
- Salmon, *Corinth* Salmon, J.B., *Wealthy Corinth: a History of the City to 338 B.C.* Oxford 1984.
- Sandars, "Last Mycenaeans" Sandars, N.K., "The Last Mycenaeans and the European Late Bronze Age", *Antiquity* 38 (1964) 258-261.
- Simpson- Lazeuby, *Catalogue* Simpson, R.H. - Lazeuby, J.F., *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*. Oxford 1970.
- Skeat, *Dorians* Skeat, T.C., *The Dorians in Archaeology*. London 1932.
- Stubbings, "Mycenaean Civilization" Stubbings, F.H., "The Recession of Mycenaean Civilization", εις *CAH* II. Κεφ. XXVII. Cambridge 1965. 13-20.
- Stubbings, "Recession" Stubbings, F.H., "The Recession of Mycenaean Civilization", εις *CAH* II.2. *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* (I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, C.J. Cadd, E. Sollberger, εκδ.). Cambridge 1975. 338-358.
- Συριόπουλος, *Η Ιροϊστορία Πελοποννήσου* Συριόπουλος, K.Θ., *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου*

- νήσου
Ure, *Tyranny*
Wace, "Crete and Mycenae"
- σου. Αθήνα 1964.
Ure, P.N., *The Origin of Tyranny*. Cambridge 1922.
Wace, A.J.B., "Crete and Mycenae - The Supremacy of Mycenae", εις CAH II. *The Egyptian and Hittite Empires to c. 1000 B.C.* (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1924. 465-468.
- Wace, *Mycenae*
- Wace, "History"
- Wade-Gery, "The Dorians"
- Wace, A.J., *Mycenae, an Archaeological History and Guide*. Princeton 1949.
Wace, A.J.B., "The History of Greece in the Third and Second Millennium B.C.", *Historia* II (1953-1954) 74-94.
Wade-Gery, H.T., "The Dorians", εις CAH II. *The Egyptian and Hittite Empire to c. 1000 B.C.* (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1924. 518-541.
- Walbank, *Polybius*
- Will, *Korinthiaka*
- Υψηλάντης, "Μιλησιακός Πόλεμος"
- Walbank, F.W., *A Historical Commentary on Polybius*. Oxford 1967.
Will, E., *Korinthiaka. Recherches sur l' histoire et la Civilisation de Corinthie des origins aux guerres médiques*. Paris 1955.
Υψηλάντης, Π.Α., "Ο Μιλησιακός Πόλεμος, 624-612/611 π.Χ. και τη εμπλοκή της Κορίνθου", *Διάχρονα* 3-4 (Δεκέμβριος 1998) 256-262.
- Θρησκεία και Ταφικά Έθιμα
- Hägg, "Submycenaean Cremation Burials"
- Hägg, R., "Submycenaean Cremation Burials in the Argolid", εις *Thanatos: les coutumes funéraires en Egée à l' age du Bronze* (R. Laffineur, ed.). Liège, 21-23 avril 1986 *Aegaeum* 1 (1987) 207-212.
- Nilsson, *Griechische Feste*
- Nilsson, M.P., *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*. Leipzig 1906.
- Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική Γενικά
- Alcock - Cherry - Davis, "Intensive Survey"
- Bommelear, *Delphes*
Αντωνακάτου, Αργολίδος Περιήγησις
- Alcock, S. - Cherry, J.F. - Davis, J.L., "Intensive Survey, Agricultural Practice and the Classical Landscape of Greece", εις *Classical Greece, Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Ian Morris (ed.), Cambridge 1994. 137-170.
- Bommelear, I.F., *Quide de Delphes*. Paris 1991.
Αντωνακάτου, Ντ., Αργολίδος Περιήγησις. Έκδοσις Νομαρχίας Αργολίδας 1973.
- Broneer, "Mycenaean Fountain"
- Broneer, O., "A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis", *Hesperia* VIII (1939) 317-

- 429.
- De La Coste-Messalière, *Delphes*
Courby, "Topographie et architecture"
Deshayes, *Deiras*
Drerup, *Griechische Baukunst*
Glaser, *Antike Brunnenbauten*
Hermann, *Olympia*
Hitzig – Blümner, *Descriptio*
Hope Simpson – Dickinson, *Gazetteer*
- Kapoúzος, Δελφοί
Kirsten – Kraiker, *Griechenlandkunde*.
Lang, *Archaische Siedlungen*
Lavery, "Mycenaean Topography"
- Lehmann-Hartleben, *Antiken Hafenlagen*
Lolling, "Hellenische Landeskunde und Topographie"
- Matz, *Handbuch*
Páris, "Ports antiques"
- Philippson-Kirsten, *Griechischen Landschaften*
Pritchett, *Ancient Greek Topography*. II
Pritchett, *Ancient Greek Topography*. III
Pritchett, *Ancient Greek Topography*. VI
Rizakis, *Achaeia*. I
- De La Coste-Messalière, P., *Au musée des Delphes*. Paris 1936.
Courby, F., "Topographie et architecture", εις *Fouilles de Delphes*. II. Paris 1920-1927.
Deshayes, J., *Argos: les fouilles de la Deiras*. Paris 1966.
Drerup, H., *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit*, Ahom II. Göttingen 1969.
Glaser, F., *Antike Brunnenbauten (KPHNAI) in Griechenland*. Wien 1983.
Hermann, H.v., *Olympia, Heiligtum und Wettkampfstätte*. Munich 1972.
Hitzig, H. - Blümner, H., *Pausaniae Graeciae Descriptio*. Vol. 2. Leipzig 1899.
Hope Simpson, R. - Dickinson, O.T.P.K., *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*. Tόμ. 1: *The Mainland and Islands*. Göteborg 1979.
Kapoúzος, Χρ., Δελφοί. Αθήνα 1974.
Kirsten, E. - Kraiker, W., *Griechenlandkunde*. Heidelberg 1967(5).
Lang, F., *Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung*. Berlin 1996.
Lavery, J., "Some Aspects of Mycenaean Topography", *BICS* 37 (1990) 165-171.
- Lehmann-Hartleben, K., *Die Antiken Hafenlagen des Mittelmeeres*. Leipzig 1923.
Lolling, H.G., "Hellenische Landeskunde und Topographie", εις *Geographie und politische Geschichte des klassischen Altertums*. Nördlingen 1889.
Matz, F., *Handbuch der Archäologie*. II. 1954
Páris, J., "Contributions à l' étude des ports antiques du monde grec", *BCH* 39 (1915) 5-16.
Philippson, A. - Kirsten, E., *Die griechischen Landschaften*. Tόμ. III.1. Frankfurt/Main 1959.
Pritchett, W.K., *Studies in Ancient Greek Topography*. Vol. II. University of California, Classical Studies 4. Berkeley 1969.
Pritchett, W.K., *Studies in Ancient Greek Topography*. Vol. III. University of California, Classical Studies 22. Berkeley 1980.
Pritchett, W.K., *Studies in Ancient Greek Topography*. Vol. VI. University of California, Classical Studies 33. Berkeley 1989.
Rizakis, A.D., *Achaeia*. I. *Sources textuelles et*

- Rupp, *Altars* *histoire régionale*, εις *Μελετήματα*, Αρ. 20. Athènes 1995.
- Sakellariou, *Polis-State* Rupp, D.W., *Greek Altars of the Northeastern Peloponnes c. 750/725 - 300/275 B.C.* Brun Mawr 1974.
- Σερμπέτη, *Oινιάδες* Sakellariou, M.B., *The Polis-State: Definition and Origin*. Athens 1989.
- Wells – Runnels – Zangger, "Berbati-Limnes" Σερμπέτη, Ελ., *Οινιάδες. Δημόσια οικοδομήματα από την Αρχαία Αγορά*. Αθήνα 2001.
- Wells, "Environmental Catastrophe" Wells, B. - Runnels, C. - Zangger, E., "The Berbati-Limnes Archaeological Survey: The 1988 Season", *Oath* 18 (1990) 207-238.
- Winter, *Fortifications* Wells, B., "A Prehistoric Environmental Catastrophe: The Case of Berbati and Limnes", εις *Archaeology in the Peloponnese* (Sheedy, K.A., ed.). Oxbow Monograph 48 (1994) 65-76.
- Φαράκλας, Αχαΐα Winter, F.E., *Greek Fortifications*. London 1971.
- Φαράκλας, Ν., *Η γεωπολιτική οργάνωση της Πελοποννησιακής Αχαΐας*, εις *Ρίθυμνα*, Αρ. 9. Ρέθυμνο 2001.
-
- Κορινθία - Κλεωναία**
- Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας" Βαγιακάκος, Δ.Β., "Ιστορική κατά τας πηγάς γεωγραφία της Χερσονήσου Περαίας (Περαχώρας - Λουτρακίου)", εις *Πελοποννησιακά - Παράρτημα 12: Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών, Λουτράκι, 25-27 Μαΐου 1984*. Αθήνα 1988. 329-370.
- Curtius, "Peraea" Curtius, E., "Die Peraea von Korinth und die Eschatiotis", *RhM* 4 (1846) 200-207.
- Δεσποτόπουλος, "Οδοποιία" Δεσποτόπουλος, Θ., "Η οδοποιία εν Ελλάδι", *Τεχνικά Χρονικά* 17, 255-261, 329-338, 530-540.
- Fossey, "Χερσόνησος Περαχώρας" Fossey, J.M., "Η εξέλιξις της αρχαίας κατοικησης της Χερσονήσου Περαχώρας", εις *Πελοποννησιακά - Παράρτημα 13: Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*. Τόμ. Β'. Αθήνα 1987-1988. 423-424, πίν. ΕΑ-ΞΒ.
- Fowler, "Corinthia" Fowler, H.N., "Corinth and the Corinthia", εις *Corinth I.1. Harvard* 1932. 18-114.
- Frazer, *Pausanias* Frazer, J.G., *Pausanias's Description of Greece. Part II. Τόμ. III. London* 1898, 1913² (Ανατύπωση 1965).
- Gerster, "Isthme de Corinth" Gerster, H. "L' Isthme de Corinth. Tentatives de percement dans l' Antiquité", *BCH* 8 (1884) 225-232.
- Hammond, "Heraium" Hammond, N.G.L., "The Heraium at Perachora and Corinthian Encroachment", *BSA* 49 (1954) 93-102.

- Κουρίνου - Πίκουλας - Φάκλαρης, "Αγιονόρι"
- Λοράνδου-Παπαντωνίου, Σολύγεια
- Μηλιαράκης, Γεωγραφία
- Miller, *Nemea*
- Miller, Οδηγός
- Παπαχατζής, Κορινθιακά
- Παχύγιανη, "Αρχαίο λατομείο"
- Πίκουλας, Οδικό δίκτυο
- Roux, *Pausanias*
Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*
Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*
- Salmon, "Heraeum"
- Χαρίτος, *Κλεωναί*
Wiseman, *Land*
- Κόρινθος
Broneer, "Cyclopean Wall"
- Broneer, "Cyclopean Wall, Addendum"
- Carpenter, "Topography. I"
- Carpenter - Bon, "Defenses"
- Dörpfeld, "Tempel"
- Hill - Elderkin, "The Springs"
- Κουρίνου, Ε. - Πίκουλας, Ι. - Φάκλαρης, Π., "Αγιονόρι, Αρχαία Χρόνια", *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1988) 227-231, Πλν. 21/4.
- Λοράνδου-Παπαντωνίου, Ρ., Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957-1958. Αθήναι 1999.
- Μηλιαράκης, Αντ., *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*. Αθήνα 1886.
- Miller, S.G., *Nemea. A Guide to the Site and Museum*. Berkeley 1990.
- Miller, Οδηγός του αρχαιολογικού χώρου και του Μουσείου (υπό έκδοση).
- Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. II: Κορινθιακά*. Αθήναι 1989.
- Παχύγιανη-Καλούδη, Φ., "Το αρχαίο λατομείο περιοχής Κλεωνών", *Αρχαιολογία* 39 (1991) 99.
- Πίκουλας, Γ.Α., Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία. Αθήνα 1995.
- Roux, G., *Pausanias en Corinthie*. Paris 1958.
- Sakellariou, Ι. - Faraklas, N., *Corinthia - Cleonaea*. Athens 1971.
- Σακελλαρίου, Ι. - Φαράκλας, Ν. *Μεγαρίς*. Αιγασθένα, *Ερένεια*. Αθήνα 1972.
- Salmon, J., "The Heraeum at Perachora and the Early History of Corinth and Megara", *BSA* 67 (1972) 159-204.
- Χαρίτος, Κ.Β., *Κλεωναί*. Αθήναι 1968.
- Wiseman, J., *The Land of the Ancient Corinthians*. Göteborg 1978.
- Broneer, O., "The Cyclopean Wall on the Isthmus of Corinth and its Bearing on Late Bronze Age Chronology" *Hesperia* 35 (1966) 346-362, Πλν. 80-84.
- Broneer O., "The Cyclopean Wall on the Isthmus of Corinth, Addendum", *Hesperia* 37 (1968), 25-35, Πλν. 3, 4.
- Carpenter, R., "Researches in the Topography of Ancient Corinth. I". *AJA* 33 (1929) 345-360.
- Carpenter, R. - Bon, A., "The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town", εις *Corinth III - Part II*. Cambridge 1936.
- Dörpfeld, W., "Der Tempel in Korinth", *AM* 11 (1886) 297-308.
- Hill, B.H. - Elderkin, G.W., "The Springs Peirene, Sacred Spring, Glauke", *Corinth I.6*. Princeton 1964.

Leaf – Blegen, "Corinth"	Leaf, W., - Blegen, C.W., "Corinth in Prehistoric Times", AJA 27 (1923) 151-163.
O'Neill, <i>Ancient Corinth</i>	O'Neill, J.G., <i>Ancient Corinth - with a topographical Sketch of the Corinthia. Part I: From the Earliest Times to 404 B.C.</i> Baltimore 1930.
Newhall, "Corinthian Kerameikos"	Newhall, A., "The Corinthian Kerameikos", AJA 35 (1931) 1-30.
Palmer, <i>North Cemetery</i>	Palmer, H., "The Classical and Roman Periods", εις Corinth XIII. <i>The North Cemetery</i> . Princeton 1964.
Richardson, "Pirene"	Richardson, R.B., "Pirene", AJA 4 (1900) 204-239.
Richardson, "Fountain of Glauke"	Richardson, R.B., "The Fountain of Glauke at Corinth", AJA 4 (1900) 458-475.
Robinson, "Corinth"	Robinson, C.A., "Corinth and Corinthia", εις Corinth I.1. Harvard 1932.
Robinson, <i>Urban Development</i>	Robinson, H.S., <i>The Urban Development of Ancient Corinth</i> . Athens 1965.
Sakellariou, "Εφύρη"	Sakellariou, M., "Εφύρη μυχῷ Αργεος ἐπποβότῳ", εις <i>Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia</i> , II. Roma 1967. 164-168.
Scranton, "Monuments"	Scranton, R.L., "Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple", εις Corinth I - Part III. Princeton 1951.
Stillwell, "Temple of Apollo"	Stillwell, A.N., "The Temple of Apollo", εις Corinth I.1. Harvard 1932. 115-134.
Stroud, "Sanctuary of Demeter and Kore: 1961/62"	Stroud, R.S., "The Sanctuary of Demeter and Kore of Acrocorinth, Preliminary Report I: 1961/62", <i>Hesperia</i> 34 (1965) 1-24.
Young, <i>North Cemetery</i>	Young, R.S., "The Geometric Period - The Protocorinthian Period", εις Corinth XIII. <i>The North Cemetery</i> . Princeton 1964.
Weinberg, <i>Corinth I.5</i>	Weinberg, S.S., "The Southeast Building, the Basilicas and the Mosaic House", εις Corinth I.5. Princeton 1960.
Weller, "Opus Incertum"	Weller, Ch.H., "A Foundation of Opus Incertum", AJA 5 (1901) 341-342.
Φλειασία	
Russel, "Topography of Phlius"	Russel, A.G., "The Topography of Phlius and the Phliadian Plain", <i>Annals of Archaeology and Anthropology</i> 11 (1924) 37-47.
Φαράκλας, <i>Φλειασία</i>	Φαράκλας, N., <i>Φλειασία</i> . Αθήνα 1972.
Σικυωνία	
Bobrik, <i>Sikyoniae Topographia</i>	Bobrik, K.H., <i>De Sikyoniae Topographia</i> . Königsberg 1839.
Lolos, <i>Sikyonia</i>	Lolos, G.J., <i>Studies in the Topography of Sikyonia</i> . Berkeley 1998.

- Πυριοβόλη, "Αρχαιότητες της Σικυώνας και της Κόρης", εις Πελοποννησιακά - Παράρτημα 12: Ιπρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών, Λουτράκι 25-27 Μαΐου 1984. Αθήνα 1986, 289-320.
- Ross, "Sicyonie"
- Skalet, *Ancient Sicyon*
- Σκιάς, "Σικυώνος τοπογραφικά"
- Φαράκλας, *Sikyonia*
- Γλυπτική**
Gardiner, "Sculptures"
- Richardson, "Head"
- Κεραμική**
Nicols, "Vases"
- Stillwell – Benson, "Potter's Quarter"
- Weinberg, "Pottery"
- Μεγάλη Ζωγραφική**
Shear, "Colour"
- Ειδωλοπλαστική**
Richardson, "Terracotta Figurines"
- Robinson, "Terra-cottas"
- Μεταλλοτεχνία**
Βοκοτοπούλου, *Πρόχοι*
- Επιγραφική**
Grenfell – Hunt, *Oxyrhynchus Papyri*
- Πυριοβόλη, Π.Γ., "Αι αρχαιότητες της Σικυώνας και της Κόρης", εις Πελοποννησιακά - Παράρτημα 12: Ιπρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών, Λουτράκι 25-27 Μαΐου 1984. Αθήνα 1986, 289-320.
- Ross, L., "Les forteresses de la Sicyonie et le temple d' Asklepios à Titene", *Bulletino dell' Instituto di Correspondenza Archeologica* 1839 (1840) 21-28.
- Skalet, Ch., *Ancient Sicyon with a Prosopographical Sicyonia*. Baltimore 1928. Βελτιωμένη απόδοση στα ελληνικά από το N. Χαρλαύτη. Αθήνα 1975.
- Σκιάς, Α., "Ανακοινώσεις υπό Α. Σκιά: Ζ'. Σικυώνος τοπογραφικά", *ΑΕ* 1919, 45-48.
- Φαράκλας, Ν., *Sikyonia. Ancient Greek Cities*. No. 8. Athens 1971.
- Gardiner, E.M., "A Series of Sculptures from Corinth", *AJA* 13 (1909) 304-327.
- Richardson, R.B., "Head of a Youth from Corinth", *AM* 28 (1903) 451-461.
- Nicols, M.L., "Geometric Vases from Corinth", *AJA* 9 (1905) 411-421.
- Stillwell, A.N. - Benson, J.L., "The Potter's Quarter. The Pottery", εις *Corinth* XV - Part III. Princeton 1984.
- Weinberg, S.S., "The Geometric and Orientalizing Pottery", εις *Corinth* VII.1. Harvard 1943.
- Shear T.L., "Colour in Corinth", *AJA* 32 (1928) 330-332.
- Richardson, R.B., "Terracotta Figurines from Corinth", *AJA* 2 (1898) 206-222.
- Robinson, D.M., "Terra-cottas from Corinth", *AJA* 10 (1906) 159-173, Pls. 10-13.
- Βοκοτοπούλου, Ι., *Χαλκαὶ Κορινθιουργεῖς πρόχοι*. Αθήνα 1975.
- Grenfell - Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri*. London 1898.

Martha, "Inscriptions"	Martha, J., "Inscriptions du Péloponnèse", <i>BCH</i> 3 (1879) 192-193.
Roelh, <i>Inscriptiones</i>	Roelh, H., <i>Inscriptiones Graecae Antiquissimae præter atticas in Attica repertas</i> . Berolini 1882.
Ανασκαφικές αναφορές	
Γενικά	
Βοκοτοπούλου, "Βίτσα Ζαγορίου"	Βοκοτοπούλου, I., "Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου: Νομός Ιωαννίνων, Βίτσα Ζαγορίου". <i>ΑΔ</i> 26 (1971) B2, 333-334, πλv. 310.
Δάκαρης, "Ανακτόριον"	Δάκαρης, Σ.Ι., "Εκ του αρχαίου νεκροταφείου του Ανακτορίου", <i>ΑΕ</i> 1953-1954 (τόμ. 3) 77-88.
Gebauer, "Forschungen"	Gebauer, K., "Forschungen in der Argolis", <i>AA</i> 1939, 268-294.
Heurtley, "Vardaróftsa"	Heurtley, W.A., "Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardaróftsa, Macedonia, 1925-1926", <i>BSA</i> 27 (1925-1926) 1-66, πλv. I-XXII.
Homolle, <i>Fouilles des Délphes</i> Καββαδίας, "Έκθεσις, 1903"	Homolle, T., <i>Fouilles des Délphes</i> . IV. Paris 1909.
Payne, "Peloponnese"	Καββαδίας, Π., "Έκθεσις των Πεπραγμένων της Εταιρείας κατά το έτος 1903", <i>ΠΑΕ</i> (1903) 14-17.
Ure, <i>Aryballoi</i>	Payne, H.G.G., "Archaeology in Greece, 1932-1933. Peloponnese", <i>JHS</i> 33 (1933) 276.
Vanderpool, "Peloponneses"	Ure, P.N., <i>Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia</i> . Cambridge 1934.
Κορινθία	
Άγιοι Θεόδωροι	
Βερδελής - Αλεξανδρή, "Άγιοι Θεόδωροι"	Βερδελής, N. Αλεξανδρή, O., "Άγιοι Θεόδωροι Κορινθίας", <i>ΑΔ</i> 17 B1 (1961-1962) 52-54, πλv. 54-56.
Περαχώρα	
Fossey, "Perachora"	Fossey, J.M., "Perachora. Excavation at the Early Helladic Settlement by Lake Vouliagmeni", <i>ΑΔ</i> 28 B1 (1973) 150.
Παπαχριστοδούλου, "Καλά Νησιά Περαχώρας"	Παπαχριστοδούλου, I., "Ερευναι εις Καλά Νησιά Περαχώρας", <i>AAA</i> 1 (1968) 116-117.
Tomlinson, "Perachora, (1966)"	Tomlinson, R.A., "Perachora, 1965", <i>ΑΔ</i> 21 B1 (1966) 145-147.
Ηραίον	
Tomlinson, "The Heraion"	Tomlinson, R.A., "Perachora, The Heraion", <i>ΑΔ</i> 20 B1 (1965) 152-154, σχέδ. 1-2.
Διολκός	
Verdelis, "Diolkos"	Verdelis, N., "Der Diolkos am Isthmus von Korinth", <i>AM</i> 71 (1956) 51-59.
Βερδελής, "Ανασκαφή Διόλκου"	Βερδελής, N., "Ανασκαφή Διόλκου", <i>ΑΔ</i> 16 B1 (1960) 79, πλv. 59α, γ και 60α-β και σκαρίφημα.

- Βερδελής, "Διόλκος"
- Βερδελής, "Λιόλκος της Κορίνθου"
- Βερδελής, "Ανασκαφή"
- Ορλάνδος, Έργον-1960
- Ορλάνδος, Έργον-1962
- Ισθμία**
- Broneer, "Excavations, 1952"
- Broneer, "Sanctuary of Poseidon"
- Broneer, "Excavations, 1954"
- Broneer, "Excavations, 1955-1956"
- Broneer, "Corinthian Isthmus"
- Broneer, "Excavations, 1957-1958"
- Broneer, "Isthmia"
- Broneer, "Isthmian Sanctuary"
- Broneer, "Discoveries"
- Broneer, "Excavations, 1959-1961"
- Broneer, "Excavations"
- Caskey, "Objects"
- Clement, "Isthmia"
- Clement, "Lambrou Cemetery"
- Gebhard, "Ισθμία (1987)"
- Gebhard, "Ισθμία, (1988)"
- Gregory - Gebhard, "Ισθμία"
- Gebhard, "Ισθμία (1990)"
- Gebhard, "Ιερό Ποσειδώνα"
- Monceaux, "Fouilles"
- Βερδελής, Ν., "Ανασκαφή του Διόλκου", ΠΑΕ (1960) 136-143.
- Βερδελής, Ν., "Ο Διόλκος της Κορίνθου", Κορινθιακή Πρωτοχρονία (1960) 27-31.
- Βερδελής, Ν., "Ανασκαφή του Διόλκου", ΠΑΕ (1962) 48-50.
- Ορλάνδος, Α., Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1960 (1961) 117-122.
- Ορλάνδος, Α., Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1962 (1963) 77-81.
- Broneer, O., "Isthmia Excavations, 1952", *Hesperia* 22 (1953) 27, 182-195.
- Broneer, O., "The Isthmian Sanctuary of Poseidon", *Archaeology* 8 (1955) 56-62.
- Broneer, O., "Excavations at Isthmia, 1954", *Hesperia* 24 (1955) 110-141.
- Broneer, O., "Excavations at Isthmia, Third Campaign, 1955-1956", *Hesperia* 27 (1958) 1-37.
- Broneer, O., "The Corinthian Isthmus and the Isthmian Sanctuary", *Antiquity* 32 (1958) 60f. and 80-88.
- Broneer, O., "Excavations at Isthmia, Fourth Campaign, 1957-1958", *Hesperia* 28 (1959) 298-343.
- Broneer, O., "Isthmia: Campaign of 1959", *Archaeology* 13 (1960) 105-109.
- Broneer, O., "The Isthmian Sanctuary", *AΔ* 16 B1 (1960) 85-88, σχ. 1-2, πιν. 64-67.
- Broneer, O., "Discoveries at Isthmia", *AΔ* 17 B1 (1961/1962) 63-64.
- Broneer, O., "Excavations at Isthmia, 1959-1961", *Hesperia* 31 (1962) 1-25.
- Broneer, O., "Excavations at Isthmia", *AΔ* 18 B1 (1963) 80-81.
- Caskey, J.L., "Objects from a Well at Isthmia", *Hesperia* 29 (1960) 168-176.
- Clement, P.A., "Isthmia", *AΔ* 23 B1 (1968) 139.
- Clement, P.A., "Isthmia - Lambrou Cemetery", *AΔ* 24 B1 (1969) 119.
- Gebhard, E.P., "Ισθμία", *AΔ* 42 B1 (1987) 122.
- Gebhard, E.P., "Ισθμία", *AΔ* 43 B1 ((1988) 106-107.
- Gregory, T.E. - Gebhard, E.R., "Ισθμία", *AΔ* 44 B1 (1989) 91-92.
- Gebhard, E.R., "Ισθμία", *AΔ* 45 B1 (1990) 100-101.
- Gebhard, E.R., "Ισθμία - Ιερό Ποσειδώνα και οικισμός Ράχης", *AΔ* 46 B1 (1991) 108.
- Monceaux, P., "Fouilles et Recherches

- Monceaux, "Fouilles et Recherches"
- Κόρινθος**
- Béquignon, "Corinth"
- Broneer, "Area"
- Broneer, "Excavations, 1928"
- Broneer, "Excavations, 1933"
- Broneer, "Excavations, 1934"
- Broneer, "Corinth, 1950"
- Brueckner, "Ανασκαφή"
- Cooley, "American Excavations"
- Heermance, "Excavations, 1903"
- Heermance, "Excavations, 1904"
- Heermance, "Report, 1903-1904"
- Hill, "Report, 1906-1907"
- Hill, "Report, 1909-1910"
- Hill, "Excavations, 1925"
- Hill, "Excavations, 1926"
- Meritt, "Excavations, 1927"
- Morgan, "Excavations, 1935-1936"
- Morgan, "Excavations, 1936-1937"
- Morgan, "Excavations, 1937"
- Morgan, "Excavations, 1938"
- archéologiques au Sanctuaire des Jeux Isthmiques". *GazArch* 9 (1884) 273-285, 354-363.
- Monceaux, P., "Fouilles et Recherches archéologiques au Sanctuaire des Jeux Isthmiques", *GazArch* 10 (1885) 205-214.
- Béquignon, V., "Chronique des Fouilles et découvertes Archéologiques. Péloponnèse. Corinth et Chiliomodion", *BCH* 54 (1930) 479.
- Broneer, O., "Area North of Basilica", *AJA* 30 (1926) 49-57.
- Broneer, O., "Excavations in the Odeum at Corinth, 1928", *AJA* 32 (1928) 447-473, Πλv. 5-6.
- Broneer, O., "Excavations in the Agora at Corinth, 1933", *AJA* 37 (1933) 554-572, Πλv. LXI-LXIV.
- Broneer, O. "Excavations at Corinth, 1934", *AJA* 39 (1935) 53-75, Πλv. 16-20.
- Broneer, O., "Investigations at Corinth, 1950", *Hesperia* 20 (1951) 291-300.
- Brueckner, A., "Ανασκαφές και άλλαι εργασίαι ξένων αρχαιολογικών σχολών", ΑΔ 2 (1916) Παράρτημα, 55-57.
- Cooley, A.S., "The American Excavations at Corinth", *AJA* 11 (1907) 52.
- Heermance, T.W., "Excavations at Corinth", *AJA* 7 (1903) 350.
- Heermance, T.W., "Excavations at Corinth in 1904. Preliminary Report", *AJA* 8 (1904) 433-441, Πλv. 17-18.
- Heermance, T.W., "Report of the Director, 1903-1904", *AJA* 8 (1904) Suppl. 23-26.
- Hill, B.H., "Report of the Director, 1906-1907", *AJA* 11 (1907) Suppl. 19-21.
- Hill, B.H., "Report of the Director, 1909-1910", *BullAIA* 1 (1909/1910) 271.
- Hill, B.H., "Excavations at Corinth, 1925. Preliminary Report", *AJA* 30 (1926) 44-49.
- Hill, B.H., "Excavations at Corinth, 1926", *AJA* 31 (1927) 70-79.
- Meritt, B.D., "Excavations at Corinth, 1927. Preliminary Report", *AJA* 31 (1927) 450-461.
- Morgan, C.H., "Excavations at Corinth, 1935-1936", *AJA* 40 (1936) 466-484.
- Morgan, C.H., "Excavations at Corinth, 1936-1937", *AJA* 41 (1937) 539-552.
- Morgan, C.H., "Excavations at Corinth, Autumn 1937", *AJA* 42 (1938) 362-370.
- Morgan, C.H., "Excavations at Corinth, 1938", *AJA*

- Μπανάκα-Δημάκη, "Κόρινθος - Οικόπεδο Θ. Τσιωτάκη" 43 (1939) 255-267.
- Μπανάκα-Δημάκη, Α., "Ανασκαφικές εργασίες - Νομός Κορινθίας. Κόρινθος - Οικόπεδο Θ. Τσιωτάκη", ΑΔ 36 B1 (1981) 86.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε., "Κόρινθος", ΑΔ 23 B1 (1968) 122-127, πιν. 67-69.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε., "Κορινθία, Αρχαία Κόρινθος", ΑΔ 26 B1 (1971) 68, Πιν. 58β-ε.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1896-1897", AJA 1 (1897) 110-112.
- Richardson, R.B., "The Excavations at Corinth in 1896" AJA 1 (1897) 455-480, Πιν. 14-17.
- Richardson, R.B., "The Excavations at Corinth in 1898. Preliminary Report", AJA 2 (1898) 233-236, 499-501.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1898-1899", AJA 3 (1899) 682-686.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1899-1900", AJA 4 (1900) Suppl., 22-26.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1900-1901", AJA 5 (1901) Suppl. 27-31.
- Richardson, R.B., "An ancient Fountain in the Agora of Corinth", AJA 6 (1902) 306-320, Πιν. 7-10.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1901-1902", AJA 6 (1902) Suppl. 19-23.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1902-1903", AJA 7 (1903) Suppl. 19.
- Robinson, D.M., "Corinth", AJA 12 (1908) 67-68.
- Robinson, H., "Investigations at Corinth (1946-1960)", ΑΔ 16 B1 (1960) 82-85, οχ. 1.
- Robinson, H.S., "Excavations at Corinth, 1960", *Hesperia* 31 (1962) 95-133, Πιν. 33-48.
- Robinson, H.S., "Corinth Excavations (1961)", ΑΔ 17 B1 (1961/1962) 61-63.
- Robinson, H.S., "Excavation at Corinth", ΑΔ 18 B1 (1963) 76-80.
- Robinson, H.S., "American Excavations at Corinth", ΑΔ 19 B1 (1964) 100-102.
- Robinson, H.S., "Excavations in Corinth, 1964", ΑΔ 20 B1 (1965) 144-145.
- Robinson, H.S., "Excavations at Corinth", ΑΔ 21 B1 (1966) 133-141.
- Robinson, H.S., "Excavations on Temple Hill", ΑΔ 26 B1 (1971) 96, Σχέδ. 1-2, Πιν. 76α.
- Shear, T.L., "Excavations at Corinth in 1925", AJA 29 (1925) 381-397, Πιν. 4.
- Shear, T.L., "Excavations in the Theatre District of Corinth in 1926", AJA 30 (1926) 444-463, Πιν. 6.
- Shear, T.L., "Excavations in the Theatre District and
- Μπανάκα-Δημάκη, "Κόρινθος" 43 (1939) 255-267.
- Μπανάκα-Δημάκη, Α., "Ανασκαφικές εργασίες - Νομός Κορινθίας. Κόρινθος - Οικόπεδο Θ. Τσιωτάκη", ΑΔ 36 B1 (1981) 86.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε., "Κόρινθος", ΑΔ 23 B1 (1968) 122-127, πιν. 67-69.
- Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε., "Κορινθία, Αρχαία Κόρινθος", ΑΔ 26 B1 (1971) 68, Πιν. 58β-ε.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1896-1897", AJA 1 (1897) 110-112.
- Richardson, R.B., "The Excavations at Corinth in 1896" AJA 1 (1897) 455-480, Πιν. 14-17.
- Richardson, R.B., "The Excavations at Corinth in 1898. Preliminary Report", AJA 2 (1898) 233-236, 499-501.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1898-1899", AJA 3 (1899) 682-686.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1899-1900", AJA 4 (1900) Suppl., 22-26.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1900-1901", AJA 5 (1901) Suppl. 27-31.
- Richardson, R.B., "An ancient Fountain in the Agora of Corinth", AJA 6 (1902) 306-320, Πιν. 7-10.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1901-1902", AJA 6 (1902) Suppl. 19-23.
- Richardson, R.B., "Report of the Director, 1902-1903", AJA 7 (1903) Suppl. 19.
- Robinson, D.M., "Corinth", AJA 12 (1908) 67-68.
- Robinson, H., "Investigations at Corinth (1946-1960)", ΑΔ 16 B1 (1960) 82-85, οχ. 1.
- Robinson, H.S., "Excavations at Corinth, 1960", *Hesperia* 31 (1962) 95-133, Πιν. 33-48.
- Robinson, H.S., "Corinth Excavations (1961)", ΑΔ 17 B1 (1961/1962) 61-63.
- Robinson, H.S., "Excavation at Corinth", ΑΔ 18 B1 (1963) 76-80.
- Robinson, H.S., "American Excavations at Corinth", ΑΔ 19 B1 (1964) 100-102.
- Robinson, H.S., "Excavations in Corinth, 1964", ΑΔ 20 B1 (1965) 144-145.
- Robinson, H.S., "Excavations at Corinth", ΑΔ 21 B1 (1966) 133-141.
- Robinson, H.S., "Excavations on Temple Hill", ΑΔ 26 B1 (1971) 96, Σχέδ. 1-2, Πιν. 76α.
- Shear, T.L., "Excavations at Corinth in 1925", AJA 29 (1925) 381-397, Πιν. 4.
- Shear, T.L., "Excavations in the Theatre District of Corinth in 1926", AJA 30 (1926) 444-463, Πιν. 6.
- Shear, T.L., "Excavations in the Theatre District and

- Shear, "Excavations, 1930"
- Shear, "Roman Chamber Tombs"
- Stillwell, "Excavations, 1934-1935"
- Swindler, "Terracotta Altar"
- Washburn, "Excavations, 1905"
- Weinberg, "Excavations, 1938-1939"
- Weinberg, "Excavations of 1940"
- Wheeler, "Annual Report"
- Wheeler, "Annual Report, 1913-1914"
- Wheeler, "Corinth, 1914"
- Williams, "Excavations, (1967)"
- Williams, "Excavations, (1969)"
- Williams, "Excavations, (1970)"
- Williams, "Corinth, 1969"
- Williams, "Excavations (1971)"
- Williams - Fisher, "Corinth, 1970"
- Williams, "Demeter Sanctuary, (1972)"
- Williams, "Roman Forum"
- Williams, "Temple Hill, (1972)"
- Williams, "Temple Hill, (1973)"
- Williams, "Hero Shrine, (1973)"
- Williams, "Sacred Spring"
- Tombs of Corinth in 1928", AJA 32 (1928) 474-495, Πλv. 7.
- Shear, T.L., "Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930", AJA 34 (1930) 403-431.
- Shear, T.S., "The excavation of Roman Chamber Tombs at Corinth in 1931", AJA 35 (1931) 424-441.
- Stillwell, R., "Excavations at Corinth, 1934-1935", AJA 40 (1936) 21-45, Πλv. 1-2.
- Swindler, M.H., "A Terracotta Altar in Corinth", AJA 36 (1932) 512-520.
- Washburn, D.M., "Excavations at Corinth in 1905. Preliminary Report", AJA 10 (1906) 17-20, Πλv. 5.
- Weinberg, S.S., "Excavations at Corinth, 1938-1939", AJA 43 (1939) 592-600.
- Weinberg, S.S., "A Cross-Section of Corinthian Antiquities (Excavations of 1940)", *Hesperia* 17 (1948) 197-241, Πλv. 70-88.
- Wheeler, J.R., "Thirtieth Annual Report of the Managing Committee of the American School of Classical Studies at Athens", *BullAIA* 3 (1911-1912) 134.
- Wheeler, J.R., "Thirty-third Annual Report of the American School of Classical Studies at Athens, 1913-1914", *BullAIA* 6 (1914) 29-30.
- Wheeler, J.R., "Corinth - Discoveries in 1914", AJA 19 (1915) 92-93.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth", AA 22 B1 (1967) 184.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth", AA 24 B1 (1969) 114, πλv. 93α-γ.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth", AA 25 B1 (1970) 161.
- Williams, C.K., "Corinth, 1969: Forum Area", *Hesperia* 39 (1970) 1-39.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth", AA 26 B1 (1971) 94-96, πλv. 72-75.
- Williams, Ch., - Fisher, J.E., "Corinth, 1970: Forum Area", *Hesperia* 40 (1971) 1-51.
- Williams, C.K., "Corinth Excavations- Demeter Sanctuary", AA 27 B1 (1972) 220.
- Williams, C.K., "Corinth Excavations- Roman Forum", AA 27 B1 (1972) 220-221.
- Williams, C.K., "Corinth Excavation - Temple Hill", AA 27 B1 (1972) 221-223, Πλv. 153, 154β.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth - Temple Hill", AA 28 B1 (1973) 136.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth - Hero Shrine", AA 28 B1 (1973) 138-139, Πλv. 123α.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth - The Sacred

- Williams, "Protocorinthian and Corinthian Levels"
- Williams, "Demeter Sanctuary, (1973)"
- Williams - Fisher, "Corinth, 1972"
- Williams, "Roman Hemicycle"
- Williams - MacIntosh - Fisher, "Corinth, 1973"
- Williams, "Excavations, 1973"
- Williams, "Temple Hill, (1975)"
- Williams, "Temple Hill, (1977)"
- Williams, "1976, Forum Southwest"
- Williams, "Temple Hill, (1978)"
- Williams, "1977, Forum Southwest"
- Williams, "Building"
- Williams, "1978: Forum Southwest"
- Williams, "Corinth, 1979"
- Williams, "Corinth, (1981)"
- Williams, "Corinth, 1980"
- Williams - Zervos, "Corinth, 1982"
- Williams, "Corinth, (1985)"
- Wiseman, *Ancient Corinth*
- Χαριτωνίδης, "Κόρινθος"
- Λέχαιο**
- Πάλλας, "Ανασκαφή Βασιλικής Λεχαίου"
- Πάλλας, "Ανασκαφή εν Λεχαίω"
- Spring", *AD* 28 B1 (1973) 141-142.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth - Protocorinthian and Corinthian Levels of the Sacred Spring", *AD* 28 B1 (1973) 142.
- Williams, C.K., "Corinth Excavations - Demeter Sanctuary", *AD* 28 B1 (1973) 142-143, Πιν. 125α.
- Williams, C.K. - Fisher, J.E., "Corinth, 1972: The Forum Area", *Hesperia* 42 (1973) 1-43, Πιν. 1-12.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth, 1973. Area of the Roman Hemicycle", *AD* 29 B2 (1973/1974) 252-253.
- Williams, C.K. - MacIntosh J. - Fisher, J.E., "Excavations at Corinth, 1973", *Hesperia* 43 (1974) 1-76, Πιν. 1-10.
- Williams, C.K., "Excavations at Corinth, 1973", *AD* 29 B2 (1973/1974) 255.
- Williams, C.K., "Corinth - Temple Hill", *AD* 30 B1 (1975) 61-62.
- Williams, C.K., "Corinth - Temple Hill", *AD* 32 B1 (1977) 54.
- Williams, C.K., "Corinth 1976, Forum Southwest", *Hesperia* 46 (1977) 40-81, Πις 19-32.
- Williams, C.K. "Corinth - Temple Hill", *AD* 33 B1 (1978) 63-69.
- Williams, C.K., "Corinth 1977, Forum Southwest", *Hesperia* 47 (1978) 1-39, Πιν. 1-6.
- Williams, C.K., "Punic Amphora Building and its Northern Neighbour", *AD* 34 B1 (1979) 126, ΕΙΚ. 1.
- Williams, C.K., "Corinth, 1978: Forum Southwest", *Hesperia* 48 (1979) 105-144, Πιν. 41-52.
- Williams, C.K., "Corinth Excavations, 1979", *Hesperia* 49 (1980) 107-134, Πιν. 17-27.
- Williams, C.K., "Ancient Corinth", *AD* 36 B1 (1981) 116.
- Williams, C.K., "Corinth Excavations of 1980", *Hesperia* 50 (1981) 1-44, Πιν. 1-9.
- Williams C.K. - Zervos, O.H., "Corinth, 1982: East of the Theater", *Hesperia* 52 (1983) 1-47, Πιν. 1-12.
- Williams, C.K., "Ancient Corinth", *AD* 40 B1 (1985) 95-96.
- Wiseman, J., *New Excavations at Ancient Corinth*. 1967.
- Χαριτωνίδης, Σ., "Κορινθία: Κόρινθος - Ανασκαφαί Εθνικής Οδού", *AD* 21 B1 (1966) 122-123.
- Πάλλας, Δ., "Ανασκαφή Βασιλικής Λεχαίου. 4: Αρχαιότερα κτήρια - Λιμενικά έργα", *ΠΑΕ* 1959, 139-140.
- Πάλλας, Δ., "Ανασκαφή εν Λεχαίω. 3: Ο αρχαίος

- Πάλλας, "Ανασκαφές Λεχαίου (1956/1960)"
Πάλλας, "Ανασκαφικά έρευναι"
Κεγχρέες
Hawthorne, "Cenchreae"
Ramage-Scranton, "Kenchreai, 1963"
Ramage-Scranton, "Corinthian Kenchreai"
Scranton-Ramage, "Investigations, (1964)"
Scranton-Ramage, "Investigations, (1965)"
Scranton, "Kenchreai, (1966)"
Scranton - Ramage, "Kenchreai, (1967)"
Χιλιομόδι
Δεϊλάκη, "Χιλιομόδι"
Αετόπετρα
Χατζηπούλιου-Καλλήρη, "Λείψανα"
Αρχαία Σολύγεια
Βερδελής, "Γαλατάκι"
Βερδελής, "Σολύγεια"
Βερδελής, "Αρχαία Σολύγεια"
Βερδελής, "Ανασκαφή Γαλατακίου"
Κλεωναία
Κλεωνές
Karо, "Archäologische Funde, 1912"
λιμήν", ΠΑΕ 1960, 165-169.
Πάλλας, Δ., "Ανασκαφές Λεχαίου (1956/1960) - γ. Ο Αρχαίος Λιμήν", ΑΔ 17 Β1 (1961/1962) 75-78, Πίν. 88α.
Πάλλας, Δ., "Ανασκαφικά έρευναι εν Λεχαίω", ΠΑΕ 1965, 137-166.
Hawthorne, J.G., "Cenchreae, Port of Corinth", *Archaeology* 18 (1965) 191-200.
Ramage, E.S. - Scranton, R.L., "Investigations at Kenchreai, 1963", *Hesperia* 33 (1964) 134-145.
Ramage, E.S. - Scranton, R.L., "Investigations at Corinthian Kenchreai", *Hesperia* 36 (1967) 124-186.
Scranton, R.L. - Ramage, E.S., "Investigations at Kenchreai", ΑΔ 19 Β1 (1964) 103-106.
Scranton, R.L. - Ramage, E.S., "Investigations at Kenchreai", ΑΔ 20 Β1 (1965) 145-152.
Scranton, R.L., "Corinthian Kenchreai", ΑΔ 21 Β1 (1966) 141-145.
Scranton, R.L. - Ramage, E.S., "Corinthian Kenchreai", ΑΔ 22 Β1 (1967) 185-190.
Δεϊλάκη, Ε., "Κορινθία. 1. Εξαμίλια. Κτήμα Διδασκάλου. 2. Χιλιομόδι. 3. Σικυών (Βασιλικό) - Οικόπεδο Λεονάρδου", ΑΔ 25 Β1 (1970) 159-160.
Χατζηπούλιου-Καλλήρη, Ε., "Λείψανα Πρωτοελλαδικού και Μεσοελλαδικού οικισμού στο λόφο Αετόπετρα. Πρώτα αποτελέσματα δοκιμαστικής ανασκαφής έρευνας", ΑΔ 33 Α' (1978) 325-336, Πίν. 90-100.
Βερδελής, N.M., "Σύντομος έκθεσις - 4. Ανασκαφή παρά το χωρίον Γαλατάκι", ΑΕ 1956, Παράτημα - Αρχαιολογικά Χρονικά, 8-13.
Βερδελής, N.M., "Κορινθία, Σολύγεια (Γαλατάκι)", *Έργον της Αρχαιολογικής Έπαρείας* 1958, 112-118.
Βερδελής, N.M., "Ανασκαφή στην Αρχαία Σολύγειαν", ΠΑΕ 1958, 135-145, Πίν. 108-116.
Βερδελής, N.M., "Αρχαιότητες Αργολιδοκορινθίας - Ανασκαφή Γαλατακίου", ΑΔ 16 Β1 (1960) 81, Πίν. 59β.
Karо, G., "Archäologische Funde im Jahre 1912", AA 1913, 114-116.

- Schmidt, "Mittheilungen"
- Νεμέα**
- Miller, "Nemea, (1976)"
 Miller, "Nemea, (1979)"
 Miller, "Excavation, 1979"
- Miller, "Nemea, (1981)"
 Παπαχριστοδούλου, "Κορινθία"
- Wright, "Nemēa, (1984)"
 Wright, "Nemēa, (1985)"
 Wright - Cherry - Davis - Μαντζουράνη, "Κοιλάδα Νεμέας, 1984-1985"
- Wright et al., "Nemea Valey"
- Χαριτωνίδης, "Νεμέα"
- Φλειασία**
- Φλιούς**
- Alcock, "Polis of Phlius"
- Biers, "Phlius, 1924"
- Σικυωνία**
- Κρυστάλλη, "Κρήνες"
- Χαριτωνίδης, "Σικυών"
- Χαριτωνίδης, "Καστράκι"
- Κορινθία - Ανασκαφικές αναφορές**
- Lawrence, "Five Grave Groups"
- Leekley - Noyes, *Archaeological Excavations*
- Schmidt, J., "Mittheilungen aus Griechenland", *AM* 6 (1881) 355-356.
- Miller, S.G., "Nemea", *AD* 31 B1 (1976) 70.
 Miller, St.G., "Nemea", *AD* 34 B1 (1979) 128.
 Miller, S.G., "Excavations at Nemea, 1979", *Hesperia* 49 (1980) 178-205, Plv. 35-52.
 Miller, St.G., "Nemea", *AD* 36 B1 (1981) 118.
 Παπαχριστοδούλου, Ι., "Κορινθία. Ανασκαφή Εθνικής Οδού Κορινθου - Πατρών", *AD* 22 B1 (1967) 166-169, πιν. 124γ.δ-125.
 Wright, J.C., "Nemēa", *AD* 39 B1 (1984) 76.
 Wright, J.C., "Nemēa", *AD* 40 B1 (1985) 96.
 Wright, J.C. - Cherry, J. - Davis, J. - Mantzourani, E., "Το ερευνητικό αρχαιολογικό πρόγραμμα στην κοιλάδα της Νεμέας κατά τα έτη 1984-1985", *AAA* 18 (1985) 86-104.
 Wright, J.C. - Cherry, J.F. - Davis, J.L. - Mantzourani, E., "The Nemea Valey Archaeological Project: a Preliminary Report", *Hesperia* 59 (1990) 579-659, Pls. 93-97.
 Χαριτωνίδης, Σ., "Αρχαιότητες και Μνημεία Αργολιδοκορινθίας. Κορινθία - Νεμέα", *AD* 21 B1 (1966) 125.
- Alcock, S.E., "Urban Survey and the Polis of Phlius", *Hesperia* 60 (1991), 421-463.
 Biers, W.R., "Excavations at Phlius, 1924: The Votive Deposit", *Hesperia* 40 (1971) 397-423.
- Κρυστάλλη, Κ., "Κρήνες (Γοποθεσία Μπραΐμπεη)", *AD* 22 B1 (1967) 164.
 Χαριτωνίδης, Σ., "Κορινθία - Σικυών", *AD* 21 B1 (1966) 124.
 Χαριτωνίδης, Σ., "Αρχαιότητες και Μνημεία Αργολιδοκορινθίας. Κορινθία - Καστράκι", *AD* 21 B1 (1966) 125.
- Lawrence, P., "Five Grave Groups from the Corinthia", *Hesperia* 33 (1964) 89-107.
 Leekley, D. - Noyes, R., *Archaeological Excavations in Southern Greece*. New Jersey 1976.

Χαριτωνίδης, "Κορινθία"

Χαριτωνίδης, Σ., "Κορινθία: Κόρινθος - Ανασκαφαί Εθνικής Οδού, Κρήναι, Στιμάγκα, Σικυών, Καμάρι, Νεμέα", ΑΔ 21 Β1 (1966) 121-125, Πλν. 120-122.

Γενική Βιβλιογραφία

- Anderson-Stojanovic, V.R., "A Well in the Rachi Settlement at Isthmia", *Hesperia* 62 (1993) 257-302.
- Anderson-Stojanovic, V.R., "The University of Chicago Excavations in the Rachi Settlement at Isthmia, 1989", *Hesperia* 65 (1996) 57-98, Πλν. 1-30.
- Beloch, O. K.J., *Griechische Geschichte*, III.1. Strassburg 1914² - III.1. Berlin/Leipzig 1922² - III. 2. Berlin/Leipzig 1923².
- Benton, S., "Further Excavations at Aetos", *BSA* 48 (1953) 255-361.
- Berthiaume, G., *Les nôles du mageiros*. Leiden 1982. 1
- Berve, H. - Gruben, G., *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München 1961.
- Bilabel, F., *Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus*. Bonn 1922.
- Biers, W.R., "Excavations at Phlius, 1924", *Hesperia* 38 (1969) 443-458.
- Blegen, C.W., "Excavations at Phlius, 1924", n.d. (unpublished mss. in the possession of W.R. Biers).
- Blegen, C.W., "Excavation at Phlius". *Art and Archaeology* 20 (1925) 23-33.
- Blegen, C.W., "The American Excavation at Nemea, Season of 1924", *ArtAllMag* 19 (1925) 175-184.
- Blegen, C.W., "The December Excavation at Nemea", *ArtAllMag* 22 (1926) 127-134.
- Blegen, C.W., "Excavation at Nemea 1926", *AJA* 31 (1927) 421-440.
- Blegen, C.W., *Zygouries - A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*. Cambridge - Massachusetts 1928.
- Blouet, A., *Expedition scientifique de Morée*. Paris 1831-1838.
- Bockisch, G., "Zur sozialen und ethnischen Herkunft der Tyrannen von Sikyon", *Klio* 58 (1976) 527-534.
- Bookidis, N. - Fisher, J.E., "The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report IV: 1969-1970", *Hesperia* 41 (1972) 283-331.
- Bookidis, N. - Fisher, J.E., "Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report V: 1971-1973", *Hesperia* 43 (1974) 267-307. Πλν. 53-60.
- Bookidis, N. - Stroud, R.S., "The Sanctuary of Demeter and Kore. Topography and Architecture", εις *Corinth* XVIII, 3. Princeton 1997.
- Boulter, C.G., "A Pottery-Deposit near Temple E at Corinth", *AJA* 41 (1937) 217-236.
- Brann, E., "A Well of the "Corinthian" Period found in Corinth", *Hesperia* 25 (1956) 350-374, Pls 52-60.
- Brodersen, K., "Zur Datierung der ersten Pythien", *ZPE* 82 (1990) 26 ff.
- Broneer, O., "Excavations at Corinth, 1946-1947", *Hesperia* 16 (1947) 233-247, Πλν. 59-66.
- Broneer, O., "Excavations at Isthmia, 1959-1961", *Hesperia* 31 (1962) 1-25.

- Broneer, O., *Isthmia, Excavations by the University of Chicago, under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens*. Tόμ. I. *Temple of Poseidon*. Princeton 1971.
- Broneer, O., *Isthmia*. Tόμ. II *Topography and Architecture*. Princeton 1973.
- Broneer, O., "The Isthmian Sanctuary of Poseidon", εις *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (U. Jantzen, εκδ.). Tübingen 1976. 39-62.
- Burkert, W., *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή*. Αθήνα 1993 (Μίνιφρ.).
- Campbell, M.T., "A Well of the Black-figured Period at Corinth", *Hesperia* 7 (1938) 557-611.
- Cassola, F., "Note sulla guerra crisea", εις *Miscellanea di studi classici in onore di E. Manni*. Roma 1980. 420ff.
- Cavaignac, E., "A propos d' un document nouveau sur les Orthagorides", *REG* 32 (1919) 65ff.
- Charitonides, S., "A Geometric Grave at Clenia in Corinthia", *AJA* 59 (1955) 125-128. Πιν. 39-40.
- Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Grèce en 1954", *BCH* 79 (1955) 228.
- Clément, P.A., "Isthmia Excavations", *AΔ* 26 B1 (1971) 100-111.
- Clément, P.A. - MacVeagh Thorne, M., "From the West Cemetery at Isthmia", *Hesperia* 43 (1974) 401-411. Πιν. 81-87.
- Costanzi, V., "La tirannide degli Ortogoridi alla luce di un nuovo documento", *RivFil* 44 (1916) 370ff.
- Davies, J.K., *Athenian Propertied Families*. Oxford 1971.
- Denicolai, M., "La genealogia dei tiranni di Sicionne secondo un nuovo frammento storico", *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino* 51 (1916) 1225.
- Desborough, "Mycenae 1939-1953. Part V. Four Tombs", *BSA* 49 (1954) 258-266. Πιν. 43-46.
- Dow, S., "Corinthiaca", *HSPC* 53 (1942) 89-119.
- Ducat, J., "Clisthène, le porc et l'âne", *DHA* 2 (1976) 359-368.
- Eder, B., "The Dorian Migration. Religious Consequences in the Argolid", εις *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* (εκδ. R. Hägg - G. C. Nordquist). *Proceedings of the Sixth International Symposium of the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988*. Stockholm 1990. 207-211.
- Forrest, W.G., "The First Sacred War", *BCH* 80 (1956) 33-34.
- Forrest, W.G.G., "Central Greece and Thessaly", εις *CAH* III.3. *The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 286-320.
- Fossey, J.M. - Tomlinson, R.A., "Perachora", *AΔ* 28 B1 (1973) 101, Πιν. 50γ.
- Gebhard, E.P., - Hemans, E.P., "University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: I", *Hesperia* 61 (1992) 1-77, Πιν. 1-19.
- Gebhard, E.R. - Hemans, F. P., "University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: II", *Hesperia* 67 (1998) 1-63, Πιν. 1-8.
- Gebhard, E.R. - Hemans, E.P. - Hayes, J.W., "University of Chicago Excavations at Isthmia, III", *Hesperia* (υπό έκδοσι). Gebhard, E.R., "Small Dedications in the Archaic Temple of Poseidon at Isthmia", εις *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence (SkrAth 15)* (R. Hägg, εκδ.). Stockholm 1998.

- Gell, W., *Itinerary of the Morea*. London 1817.
- Gell, W., *Itinerary of Greece*. London 1819.
- Gell, W., *Narrative of a Journey in the Morea*. London 1823.
- Gitti, A., "Clistene di Sicione e le sue leggi", *Memorie della Reale Accademia Nazionale dei Lincei II*. Ser. 6 (1926) 589ff.
- Gitti, A., "Clisthene di Sicione e le sue reforme. Studi sulla storia arcaica di Sicione", *Atti della reale Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie della di scienze morali storiche e filologiche* 2 (1926) Ser. 6. 535-625.
- Hammond, N.G.L., "The Main Road from Boeotia to the Peloponnese through the Northern Megarid", *BSA* 49 (1954) 103-122, Pls. 4-5.
- Hammond, N.G.L., "The Family of Orthagoras", *CQ* 49 (1956) 51-52.
- Jeffery, L.H., *Archaic Greece*. London 1976.
- Jenkin, R.J.H., "The Isthmian Sanctuary", *BSA* 1931/1932, 266-267.
- Jenkin, R.J.H., "Isthmia", *BSA* 1932/1933, 216-217.
- Jones, H.S., "The Chest of Kypselos", *JHS* 14 (1894) 30-80, Pl. I.
- Jones, N.F., "The Civic Organization of Corinth", *TAPA* 110 (1980) 161-193.
- Kahrstedt, U., RE 619, λ. "Kleisthenes"
- Kinzl, K.H., "Betrachtungen zur älteren griechischen Tyrannis", *AJAH* 4 (1979) 30ff.
- Λαμπρινουδάκης, Β., "Σχέσεις Επιδαύρου και Κορίνθου υπό το φως των ανασκαφών", εις *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*. Αθήναι 1979. 28-36, Πίν. Α-Δ.
- Leahy, D.M., "Chilon and Aeschines: A Further Consideration of Ryland Greek Papyrus fr. 18", *Bulletin of the John Ryland Library* 38 (1956) 419-423.
- Leahy, D.M., "The Dating of the Orthagorid Dynasty", *Historia* 17 (1968) 6ff.
- Lehmann, G.A., "Der 'Erste Heilige Krieg' - eine Funktion?", *Historia* 29 (1980) 245ff.
- Lenchantin de Gubernatis, M., "Il nuovo storico di Sicione e la dinastia degli Orthagoridi", *Atti Reale Accademia delle Scienze di Torino* 51 (1916) 300ff.
- Lenschau, T., "Forschungen zur griechischen Geschichte im VII. und VI. Jahrhundert" *Philologus* 91 (1936) 396-410.
- Lippold, G., RE 2536, λ. "Sikyon"
- McGregor, M.F., "Cleisthenes of Sicyon and the Panhellenic Festivals", *TAPA* 72 (1941) 266-287.
- Megaw, A.S.H., "Perachrora", *AΔ* 19 B (1964) 107.
- Miller, S.G., "Nemea - 1974", *AΔ* 29 (1973/1974) 258.
- Miller, S.G., "Excavations at Nemea, 1973-1974", *Hesperia* 44 (1975) 143-172.
- Miller, S.G., "Excavations at Nemea, 1975", *Hesperia* 45 (1976) 174-202, Πίν. 29-44.
- Miller, S.G., "Excavations at Nemea, 1976", *Hesperia* 46 (1977) 1-26, Πίν. 1-16.
- Miller, S.G., "Excavations at Nemea, 1977", *Hesperia* 47 (1978) 58-88, Pls. 9-31.
- Miller, S.G., "Excavations at Nemea, 1978", *Hesperia* 48 (1979) 73-103, Πίν. 19-40.
- Miller, St.G., "Excavation at Nemea. 1980", *Hesperia* 50 (1981) 45-67, Πίν. 10-26.
- Miller, St.G., "Excavations at Nemea, 1981", *Hesperia* 51 (1982) 19-40, Πίν. 7-18.
- Miller, Stella G., "Excavations at Nemea, 1982", *Hesperia* 52 (1983) 70-95, Πίν. 17-28.

- Miller, Stella, G., "Excavations at Nemea, 1983", *Hesperia* 53 (1984) 171-192, Πίν. 33-46.
- Mitchel, F., "Megacles", *TAPA* 88 (1957) 127-130.
- Ivomigliano, A., "La genealogia degli Ortagoridi", εις *Quinto Contributo I*. Roma 1975. 437ff.
- Morgan, Ch.H., "Investigations at Corinth, 1953. A Tavern of Aphrodite", *Hesperia* 22 (1953) 131-140, Pls 45-46.
- Μπρανάκα-Δημάκη, Α., "Νομός Κορινθίας", *ΑΔ* 36 B1 (1981) 85-94, Πίν. 33-34.
- Myres, J.B., "The Colonial Expansion of Greece", εις *CAH* III. *The Assyrian Empire*. (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1925. 631-686.
- Nilsson, "Geschichte der griechischen Religion". München 1954-1955.
- Oost, S.I., "Two Notes on the Orthagorids of Sikyon", *CP* 69 (1974) 118-120.
- Ορλάνδος, Αν., "Ανασκαφές στη Συρμόπαλω (1930)", *ΠΑΕ* 1930, 88-91.
- Peek, W., "Griechische Inschriften, "Krommyon""", *AM* 59 (1934) 44-45.
- Pfaff, C.A., "A Geometric Well at Corinth: Well 1981-6", *Hesperia* 57 (1988) 21-80, Πίν. 27-32.
- Pomtow, H., "Die alte Tholos und das Schatzhaus der Sikyonier zu Delphi", *Zeitschrift für Geschichte der Architektur* 3 (1910) 116ff.
- Pouqueville, F.C., *Voyage de la Grèce*. Vol. I. Paris 1826.
- Powell, B., "The Temple of Apollo at Corinth", *AJA* 9 (1905) 44-63.
- Rhodes, R., "Early Corinthian Architecture and the Origins of the Doric Order", *AJA* 91 (1987) 477-480.
- Ridgeway, W., *The Early Age of Greece*. Cambridge 1901.
- Robertson, N., "The Myth of the First Sacred War", *CQ* 72 (1978) 38-73.
- Robinson, H.S. - Weinberg, S.S., "Excavations at Corinth, 1959", *Hesperia* 29 (1960) 225-253.
- Robinson, H.S., "Corinth - Temple Hill", *ΑΔ* 30 B1 (1975) 61-62.
- Robinson, H.S., "Excavations at Corinth: Temple Hill, 1968-1972", *Hesperia* 45 (1976) 203-239, Πίν. 45-58.
- Robinson, H.S., "Corinth - Temple Hill", *ΑΔ* 32 B1 (1977) 54.
- Robinson, H.S., "Corinth - Temple Hill", *ΑΔ* 33 B1 (1978) 63-67.
- Robinson, S.G., "The Date of the First Pythiad", *CSCA* 11 (1978) 127-158.
- Roebuck, C.K., "Excavation at Corinth: 1954", *Hesperia* 24 (1955) 145-157.
- Romano, D.G., "An Early Stadium at Nemea", *Hesperia* 46 (1977) 27-31, Πίν. 17.
- Rostoker, W. - Gebhard, E.R., "The Sanctuary of Poseidon at Isthmia: Techniques of Metal Manufacture", *Hesperia* 49 (1950) 347-363, Πίν. 102-108.
- Rudolf, H., "Die ältere Tyrannis in Sikyon", *Chiron* 1 (1971) 75-83
- Schachermeyr, F., *RE* 1431-1432, λ. "Orthagoriden"
- Shear, Th.L., "Excavations in the Theatre District and Tombs of Corinth in 1929", *AJA* 33 (1929) 525-546, Πίν. IX-X.
- Starr, C.G., "Economic and Social Conditions in the Greek World", εις *CAH* III.3. (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 417-441.
- Steffen, H., *Karten von Mykenai*. Berlin 1884.
- Stiros, S., Pirazzoli, P., Rothaus, R., Papageorgiou, S., Laborel, J., Arnold, M., "On the Date of Construction of Lechaion, Western Harbor of Ancient Corinth, Greece", *Geoarchaeology: An International Journal* 11 (1996) 251-263.

Συριόπουλος, Κ.Θ., "Πιθανάί υστερομυκηναϊκάι μετακινήσεις Βοιωτών προς την Πελοπόννησο και η κάθοδος των Δωριέων", εις *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών. Μολάρι, 5-7 Ιουνίου 1982* (Αθήνα 1983). 177-192.

Συριόπουλος, Κ.Θ., *Εισαγωγή εις την αρχαϊσν ελληνικήν ιστορίαν*. Οι μεταβατικοί χρόνοι από της μυκηναϊκής εις την αρχαϊκήν περιόδον (1200-700 π.Χ.) Αθήνα 1983.

Συριόπουλος, Κ.Θ., "Η κατάρρευσις του μυκηναϊκού πολιτισμού και η λεγόμενη κάθοδος των Δωριέων εις την Πελοπόννησον", εις *Ιελοπονησιακά, τ. ΙΣΤ. Φίλιον Δώρημα εις τον Τ.Α. Γρισόπουλον (1985-1986)* 223-232.

Συριόπουλος, Κ.Θ., "Το Άργος κατά τους υστερομυκηναϊκούς και μεταμυκηναϊκούς χρόνους και η γενικάσταση των Δωριέων εις αυτό", εις *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών. Άργος, 30 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1986* (Αθήνα 1989) 321-338.

Szeliga, G.N., "The Composition of the Argo Metopes from the Monopteros at Delphi", *AJA* 90 (1986) 297-305.

Tausend, K. "Die Koalitionen im ersten Heiligen Krieg", *RSA* 16 (1986) 49-66.

Tomlinson, R.A., "Perachrora, 1966", *ΔΔ* 22 B (1967) 190-192.

Τραυλός, Ι., *Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*. Αθήνα 1960.

Verdelis, N., "Die Ausgrabung des Diolkos während der Jahre 1957-1959", *AM* 73 (1958) 140-145.

Vojatzi, M., "Frühe Argonautenbilder", εις *Beiträge zur Archäologie* 14. Würzburg 1982. 47ff.

Wace, A.J.B., "Excavations at Mycenae. X. The Cyclopean Terrace Building", *BSA* 25 (1921-1923) 406-407, Πίν. 62.

Wade-Gery, H.T., "The Growth of the Dorian States", εις *CAH III. The Assyrian Empire* (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1925. 527-570.

Wade-Gery, H.T., "The Cypselids", εις *CAH III. The Assyrian Empire* (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1925. 764-765.

de Waele, F.-J., *Corinthe et Saint Paul*. Paris 1961.

Weinberg, S.S., "Remains from Prehistoric Corinth", *Hesperia* 6 (1937) 487-524.

Weinberg, S.S., "Investigations at Corinth, 1947-1948", *Hesperia* 18 (1949) 148-157, Πίν. 13-24.

Wells, B., "The Kontoporeia - a Road from Argos to Korinth". *Phoenix* (υπό έκδοσην ανακοίνωση στο International Colloquium *Land Routes in Greece*. Αθήνα 23-25/5/1991).

White, M., "The Dates of the Orthagorids", *Phoenix* 12 (1958) 10ff.

Williams, C.K., "Excavations at Corinth" *ΔΔ* 23A (1968) 134-136.

Williams, Ch.K. - Fisher, J.E., "Corinth, 1971: Forum Area", *Hesperia* 41 (1972) 143-184, Pls 19-29.

Williams, C.K. - Fisher, J.E., "Corinth, 1975: Forum Southwest", *Hesperia* 45 (1976) 99-162, Πίν. 13-25.

Williams, C.K. - Zervos, O.H., "Corinth, 1981: East of the Theater", *Hesperia* 51 (1982) 115-163, Πίν. 37-46.

Williams, C.K. - Zervos, O.H., "Corinth, 1983: The Route tou Sikyon", *Hesperia* 53 (1984) 83-22, Πίν. 21-30.

Williams, C.K. - Zervos, O., "Corinth, 1984: East of the Theater", *Hesperia* 54 (1985) 55-96, Πίν. 6-18.

Williams, C.K. - Zervos, O., "Corinth, 1985: East of the Theater", *Hesperia* 55 (1986) 129-175.

- Williams, C.K. - Zervos, O., "Corinth, 1986: Temple E and East of Theater", *Hesperia* 56 (1987) 1-46, Plv. 1-8.
- Williams, C.K. - Zervos, O., "Corinth, 1987: South of Temple E and East of the Theater", *Hesperia* 57 (1988) 95-146, Plv. 33-44.
- Williams, C.K. - Zervos, O., "Corinth, 1988: East of the Theater", *Hesperia* 58 (1989) 1-50, Plv. 1-13.
- Williams, C.K. - Zervos, O.H., "Excavations at Corinth, 1989. The Temenos of Temple E", *Hesperia* 59 (1990) 325-369, Plv. 57-63.
- Williams, C.K. - Zervos, O.H., "Corinth, 1990: Southeast Corner of Temenos E", *Hesperia* 60 (1991) 1-58, Plv. 1-13.
- Wright , J.C., "Excavations at Tzoungiza (Archaia Nemea): 1981", *Hesperia* 51 (1982) 375-397, Pls. 89-92.
- Φιλαδελφεύς, Α., "Ανασκαφαὶ Σικυώνος. Αιγακάλυψις θεμελίων ναού (1920-1926)", ΑΔ 10 (1926) 46-50.

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι
ΟΙΚΙΣΜΟΙ

ΘΕΣΗ	Έχει η ΥΕΙΙΙΓ2	ΠΡΓ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	Πρωτο- κορινθιακή	Κορινθιακή
ΚΟΡΙΝΘΙΑ							
Νέα Κόρινθος	+						
Αρχαία Κόρινθος	+	+	+	+	+	+	+
Γωνιά	+						
Κεγχρεές			+();	+();	+();	+	+
Καλαμάκι (Σχοινούς)						+	+
Γαλατάκι (Σολύγεια)			+();	+();	+();	+	+
Κάτω Αλμυρή			+();	+();	+();	+	+
Λέχαιο			+();	+();	+();	+	+
Αετόπετρα (Πέτρα ή Ορνεές;)		+	+	+	+	+	+
Αγίας Χαράλαμπος-Ζαρατσάνι (Ασσία;)			+();	+();	+();	+	+
Χιλιομόδι (Τενέα)			+	+	+	+	+
Κλένια						+	+
Δύο Βουνά	+();	+();	+	+	+	+	+
Μαυσός		+	+	+	+	+	+
Άγιος Νικόλαος (Αθίκια)						+	+
Βελγνιάτικα						+();	+();
Κεφαλάρι - Ευαγγελίστρια						+();	+();
Ισθμία	+	+	+	+	+	+	+
Κλίσιζα						+	+
Μούλκι			+ +	+ +	+ +		
Άγιοι Θεόδωροι (Κρομμυών)			+();	+();	+();	+	+
Άγια Κυριακή	+						
Ζωαδόχος Πηγή (αρχ. Πείραιον)						+	+
Στέρνα Κτενά						+();	+();
Μοναστήρι						+	+
Περιοχή Περαχώρας				+ +			
«Ηραίον»	+		+	+	+	+	+
Βουλιαγμένη						+	+
Άγιος Βλάσιος			+ +	+ +	+ +	+	+

ΠΙΝΑΚΑΣ II
ΟΙΚΙΣΜΟΙ

ΘΕΣΗ	Υστερη ΥΕΙΙΙΓ2	ΕΡΓ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	Αρχαϊκή
ΚΛΕΩΝΑΙΑ						
Κλεωνές		+(:)	+	+	+	+
Ζυγουριές			+	+	+	
Νεμέα			+	+	+	+
Κρητικά Νεμέας			+	+	+	
Βέμβινα			+	+	+	+
ΦΛΕΙΑΣΙΑ						
Προφήτης Ηλίας (Άραντία>Αραιθυρέα;)						+
Φλιούς			+	+	+	+
Παλαιόκαστρο Κούτσι						+
Κελεές – Παλαιόμυλος						+
Πανάγου Όχτος						+
ΣΙΚΥΩΝΙΑ						
Σικυών			+	+	+	+
Μούλκι			+	+	+	+
Κιάτο						+
Τσάγκριζα						+
Καλύβια Βαλτσέικα						+
Κουρκούλα						+
Κοντογιάννη						+
Γαϊδουρορράχη						+
Άγιοι Ταξιάρχες						+
Θροφαρίου						
Δυτικά Αγίων Ταξιαρχών						+
Δονούσα						+
Ζευγολατιό Κρυουνερίου						+
Κάστριζα Λιοπεσίου						+
Τιτάνη			+	+	+	+
Σπιριά			+	+	+	+
Ευαγγελίστρια Στιμάγκας (Θυαμία)			+	+	+	+
Λιθαράκια			+	+	+	

ΠΙΝΑΚΑΣ III
ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

ΘΕΣΗ	Υστερη ΥΕΙΙΙΓ2	ΠΡ-Γ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	Πρωτο- κορινθ.	Κορινθ.
ΚΟΡΙΝΘΙΑ							
Αρχαία Κόρινθος - «Άγορά»	+	+	+	+			
Αρχαία Κόρινθος - Βόρειο Νεκροταφείο					+	+	+
Αρχαία Κόρινθος – Συνοικία Κεραμέων				+		+	+
Κοράκου		+(:)	+(:)	+(:)			
Άγιος Χαράλαμπος – Ζαρατσάνι (Ασσαία;)						+	+
Χίλιομοδή (Τενέα)				+		+	+
Κλένια			+				
Άγιος Νικόλαος (Αθίκια)			+				
Μούλκι		+	+	+		+	
Γαλατάκι (Σολύγεια)		+(:)	+(:)	+(:)	+		+
Κάτω Αλμυρή		+(:)	+(:)	+(:)	+		+
Ζωαδόχος Πηγή (Πείραιον)						+	
ΚΛΕΩΝΑΙΑ							
Συγουριές				+			
ΦΛΕΙΑΣΙΑ							
Φλιούς			+	+			
ΣΙΚΥΩΝΙΑ							
Σικυών							+
Ασωπός - περιοχή Σικυώνας		+					
Βέλο		+					
Καλύβια Βαλτσέικα					+(:)	+(:)	
Περιοχή μεταξύ Μπαρίτσα και Κουρκούλα					+(:)	+(:)	
Νοτιοδυτικά της Γαιδουρορράχης					+		+
Προφήτης Ηλίας Θροφαρίου					+		+
Δυτικά Αγίων Ταξιαρχών					+		+
Καστράκι (Μάζι)					+		

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙV
ΙΕΡΑ

ΘΕΣΗ	Υστερ η ΥΕΙΙΙΓ2	ΠΡ-Γ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	ΑΡΧΑΪΚΗ
ΚΟΡΙΝΘΙΑ						
Αρχαία Κόρινθος - Ιερό Δήμητρας - Κόρης						+
Αρχαία Κόρινθος - Ναός Απόλλωνος					+	+
Κοκκινόβρυση						+
Λέχαιο						+
Ισθμία	+	+	+	+	+	+
Παλαιμόνιο						+
Γαλατάκι (Σολύγεια)		+(:)	+(:)	+(:)		+
Σπήλαιο Νυφίτσας	+	+	+	+	+	+
Ζωοδόχος Πηγή (Πείραιον)						+(:)
Ιερό Ήρας Ακραίας		+	+	+		+
Ιερό Ήρας Λιμενίας				+		+
ΚΛΕΩΝΑΙΑ						
Κλεωνές						+
Νεμέα		+(:)	+(:)	+(:)		+
Απέσας				+		+
Βέμβινα						+(:)
ΦΛΕΙΑΣΙΑ						
Φλιούς						+
Προφήτης Ηλίας (Αραντία>Αραιθυρέα;)						+
Δυτικά Αηδονιών (Αραιθυρέα;)						+
Κελεές – Παλαιόμυλος						+
Άγιος Νικόλαος (Ηραίον;)						+
Χαβανάκι (Διοσκούριον;)						+
ΣΙΚΥΩΝΙΑ						
Αγορά ελληνιστικής Σικυώνας						+
Ακρόπολη ελληνιστικής Σικυώνας						+
Τσάγκριζα						+
Τιτάνη						+
Ευαγγελίστρια Σπιμάγκας		+	+	+		+

ΧΑΡΤΕΣ

KOPINIAKOS KOLIOS

ΛΥΣΙΑ

METAPIA

ΣΙΚΙΩΝΙΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΚΟΠΙΝΗ

ΕΑΡΩΝΙΚΟΣ ΚΟΛΙΟΣ

ΑΡΧΑΙΑ

ΦΕΙΔΕΙΑ

ΚΛΕΩΝΙΑ

ΑΡΤΕΙΑ

ΕΙΓΑΝΙΑ

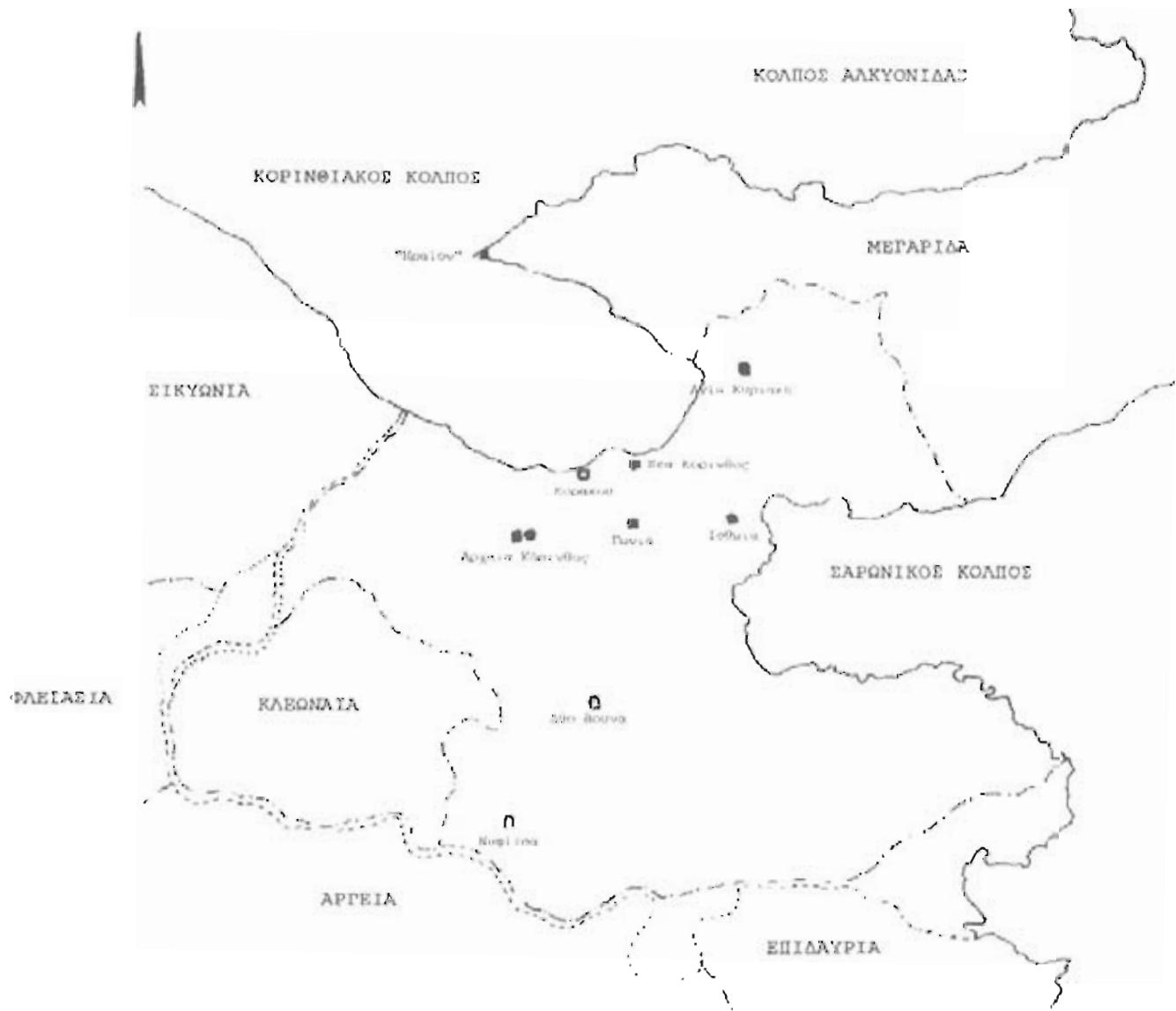
XAPTHI 1

Χάρτης 2
ΒΑ. Πελοπόννυπος πρ. 1200 π.Χ.

Χάρτης 3
Αρχαία Κορινθία (1200-1125 π.Χ.)

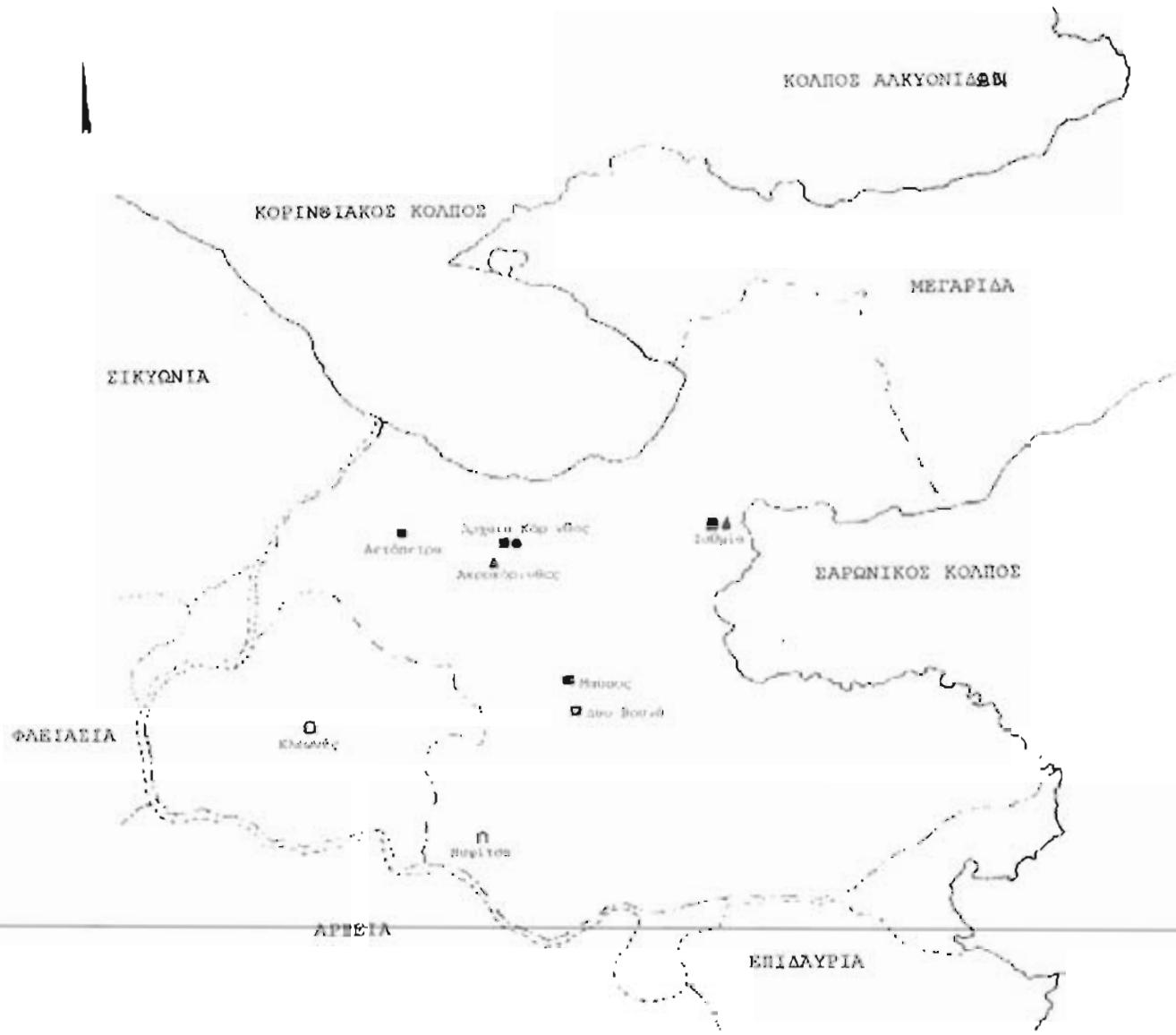
ХАРДСЕЙФ

Αρχαία Κορινθία - Κλεωναία

ΥΕ III Ir₂ εποχή (1125-1075/1050 π.Χ.)

Упоминяю

- Ε : Οικισμός
 Ο : Πιθανός οικισμός
 Θ : Τάφοι
 Ω : Σπήλαιο

Χάρτης 5

Αρχαία Κορινθία - Κλεωναία

Πρωτογεωμετρική εποχή (1075/1050-900 π.Χ.)

Υπόμνημα

- : Οικισμός
 - : Πιθανός οικισμός
 - : Τάφοι
 - ▲ : Ιερό
 - : Σπήλαιο

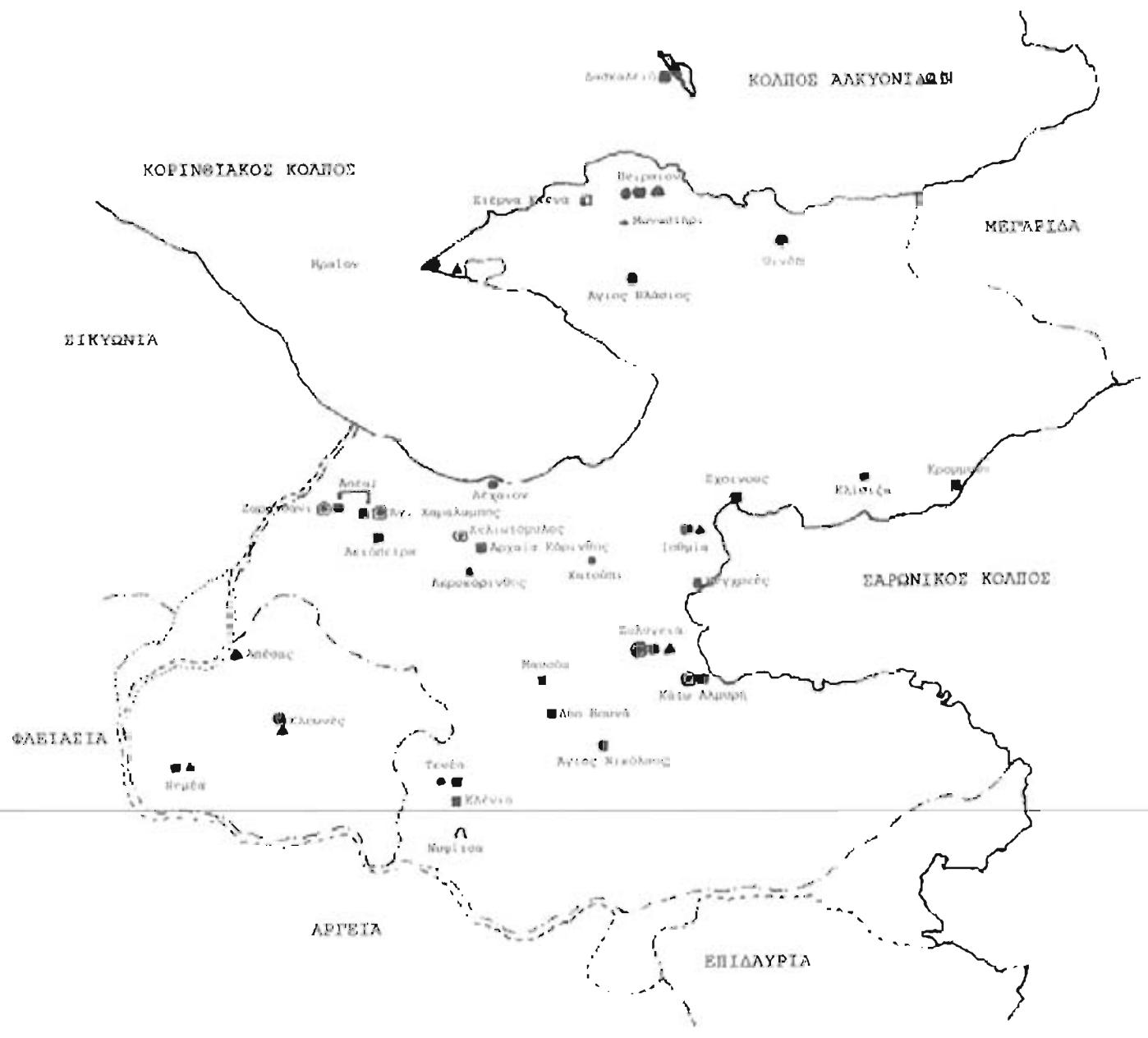
Χάρτης 6

Αρχαία Κορινθία - Κλεωναία

Γεωργετρική εποχή (900-725 π.Χ.)

Упражнения

- : Οικισμός
 - : Πιθανός οικισμός
 - ◎ : Νεκροταφείο
 - : Τάφος
 - ▲ : Ιερό
 - : Σπήλαιο

Χάρτης 7

Αρχαία Κορινθία - Κλεωναία

Πρωτοκορινθιακή εποχή (725-625 π.Χ.)

Υπόμνημα

- : Οικοιμόδιος
- : Πιθανός οικοιμόδιος
- + : Καταφύγιο
- : Οχυρό - Παρατηρητήριο
- ◎ : Νεκροταφείο
- : Τάφος
- ▲ : Ιερός
- : Επίλασιο

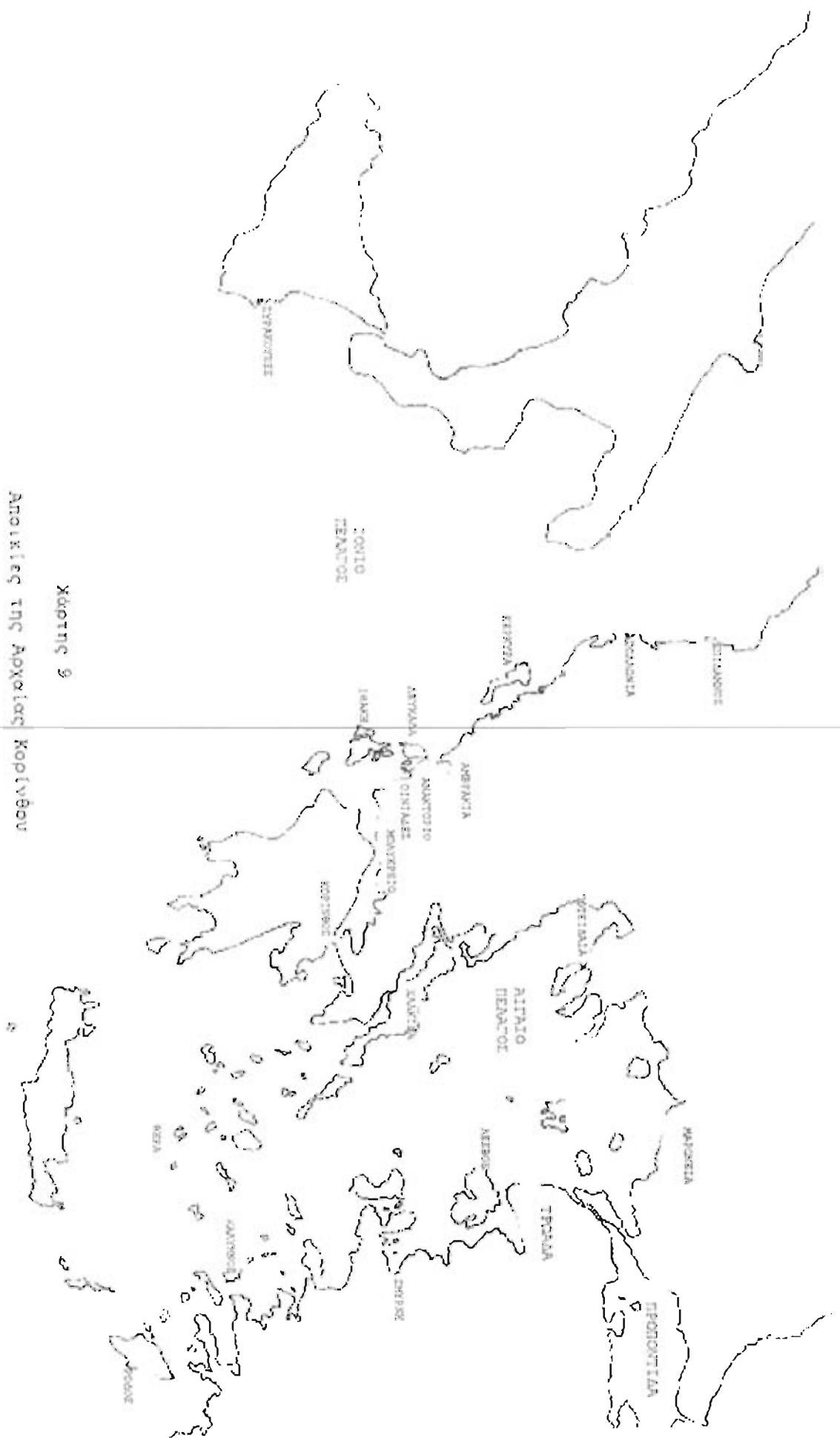
Χάρτης 8

Αρχαία Κορινθία - Κλεωναία

Κορινθιακή εποχή (625-550 π.Χ.)

Υπόδειγμα

- : Οικισμός
- : Πιθανός οικισμός
- + : Καταφύγιο
- ▲ : Οχυρό - Παρατηρητήριο
- ◎ : Νεκροταφείο
- : Τάφοι
- ▲ : Ιερό
- : Σπήλαιο

Annuale Ergänzungsbuch

Annuale Ergänzungsbuch

Χάρτης 10

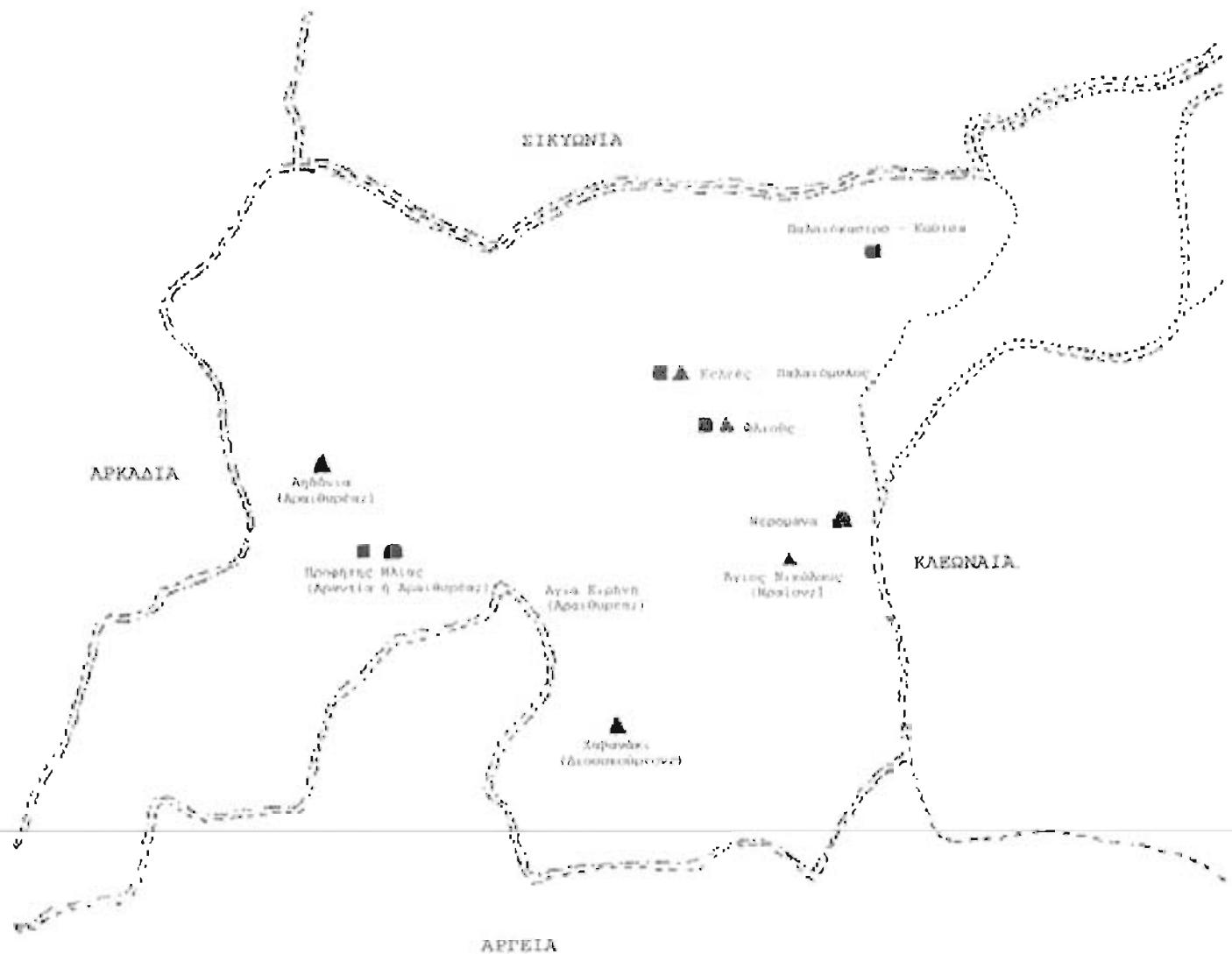
ΦΛΕΙΑΣΙΑ

Γεωμετρική εποχή (900-725 π.Χ.)

Υπόμνημα

■ : Οικισμός

● : Τάφοι

Χάρτης 11

ΦΛΕΙΑΣΙΑ

Αρχαϊκή εποχή (725-550 π.Χ.)

Υπόδειγμα

- : Οικισμός
- ▲ : Ιερό
- : Παρατηρητήριο - όχυρο

Χάρτης 12

ΣΙΚΥΩΝΙΑ

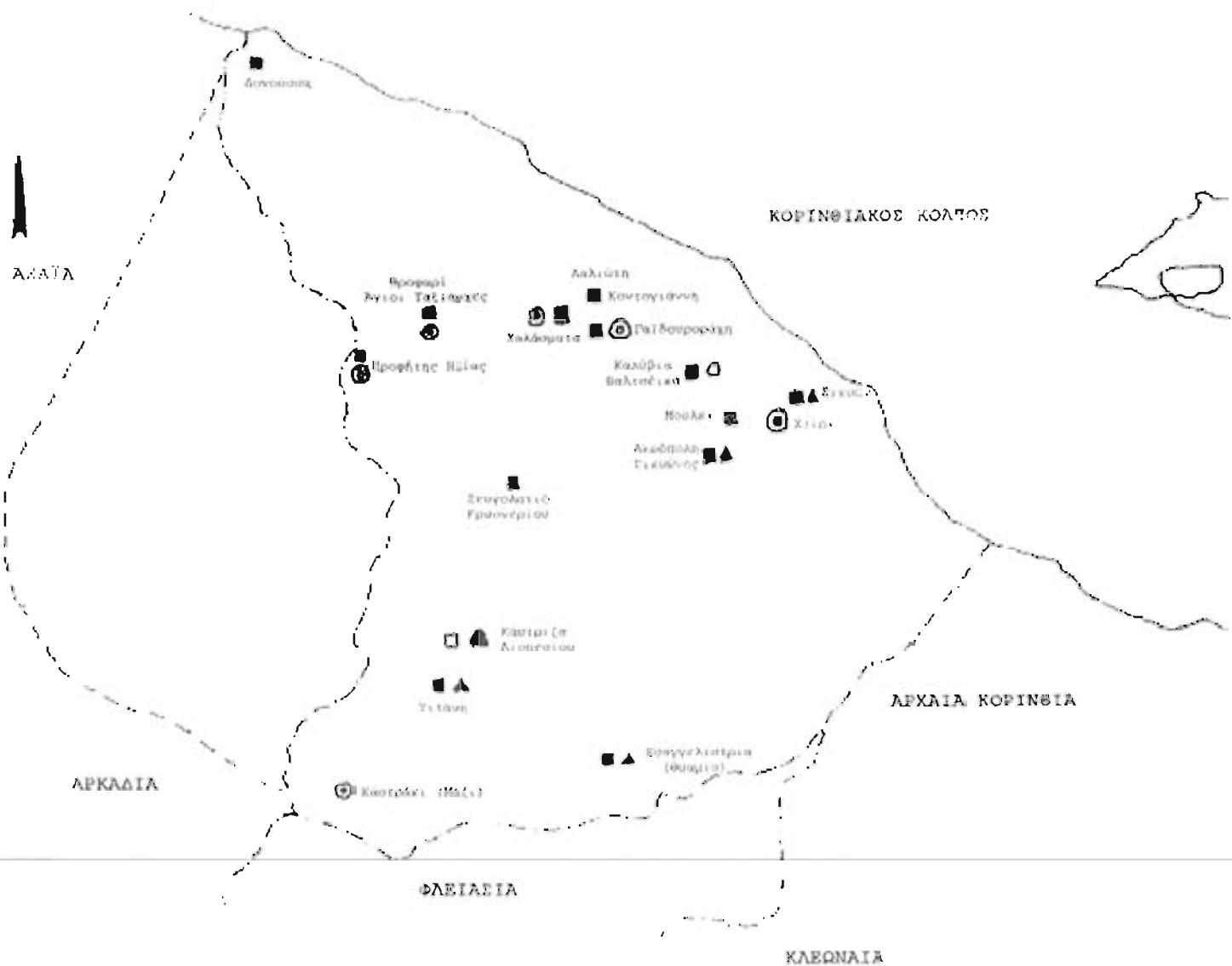
Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική εποχή
(1075/1050-725 π.Χ.)

Υπόμνημα

■ : Οικισμός

● : Τάφοι

▲ : Ιερό

Χάρτης 13

ΣΙΚΥΩΝΙΑ

Αρχαϊκή εποχή (725-550)

Υπερνύμα

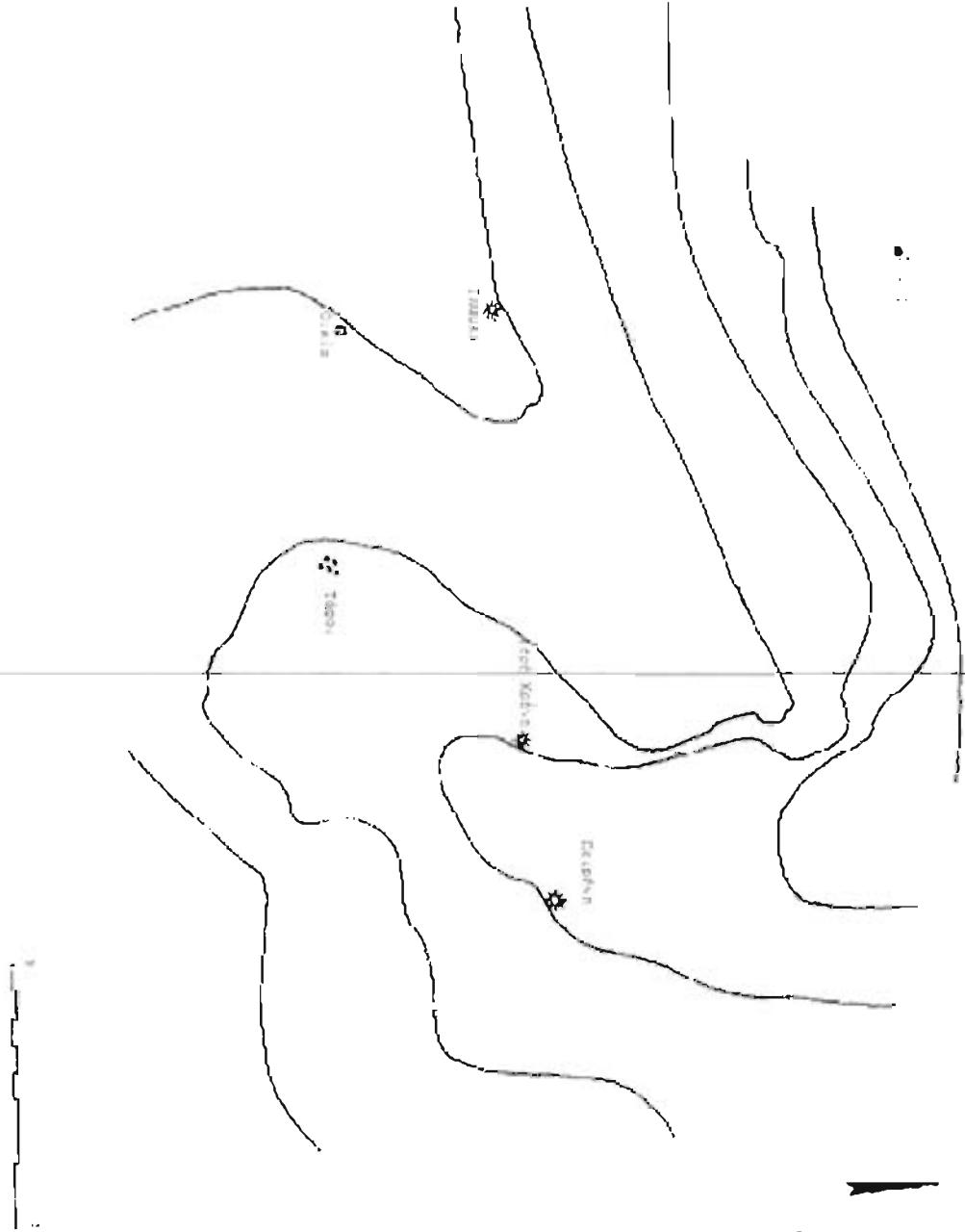
- : Οικισμός
- : Πιθανός οικισμός
- ◎ : Νεκροταφείο
- ◎ : Πιθανόν Νεκροταφείο
- : Πιθανόν τάφος
- ▲ : Ιερό
- ▲ : Παρατηρητήριο - Οχυρό

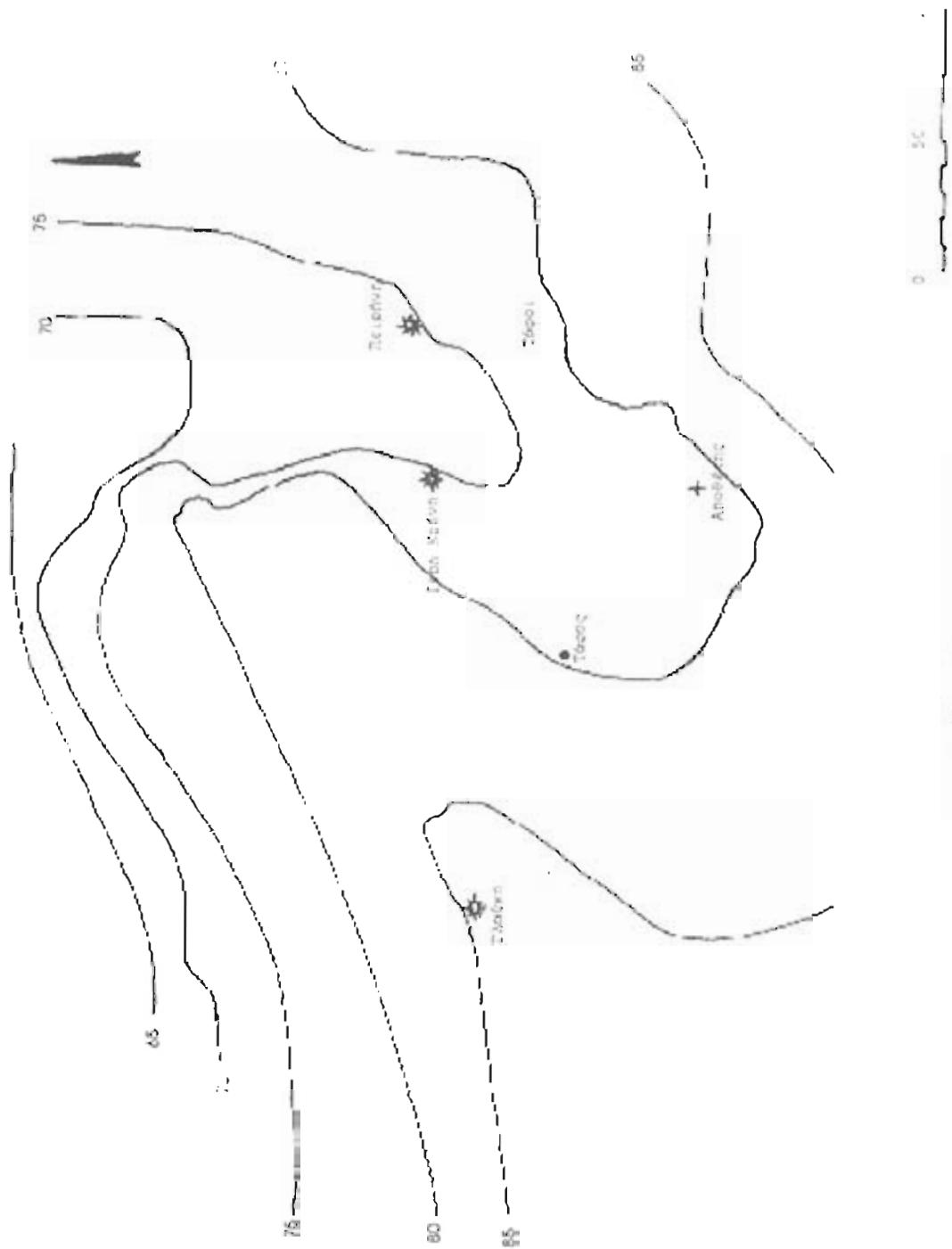
ΣΧΕΔΙΑ

TOPOGRAPHICAL SURVEY
MAPS (or) KOPĀVĀGĀ

MAPS (or) KOPĀVĀGĀ

EX-6210 I

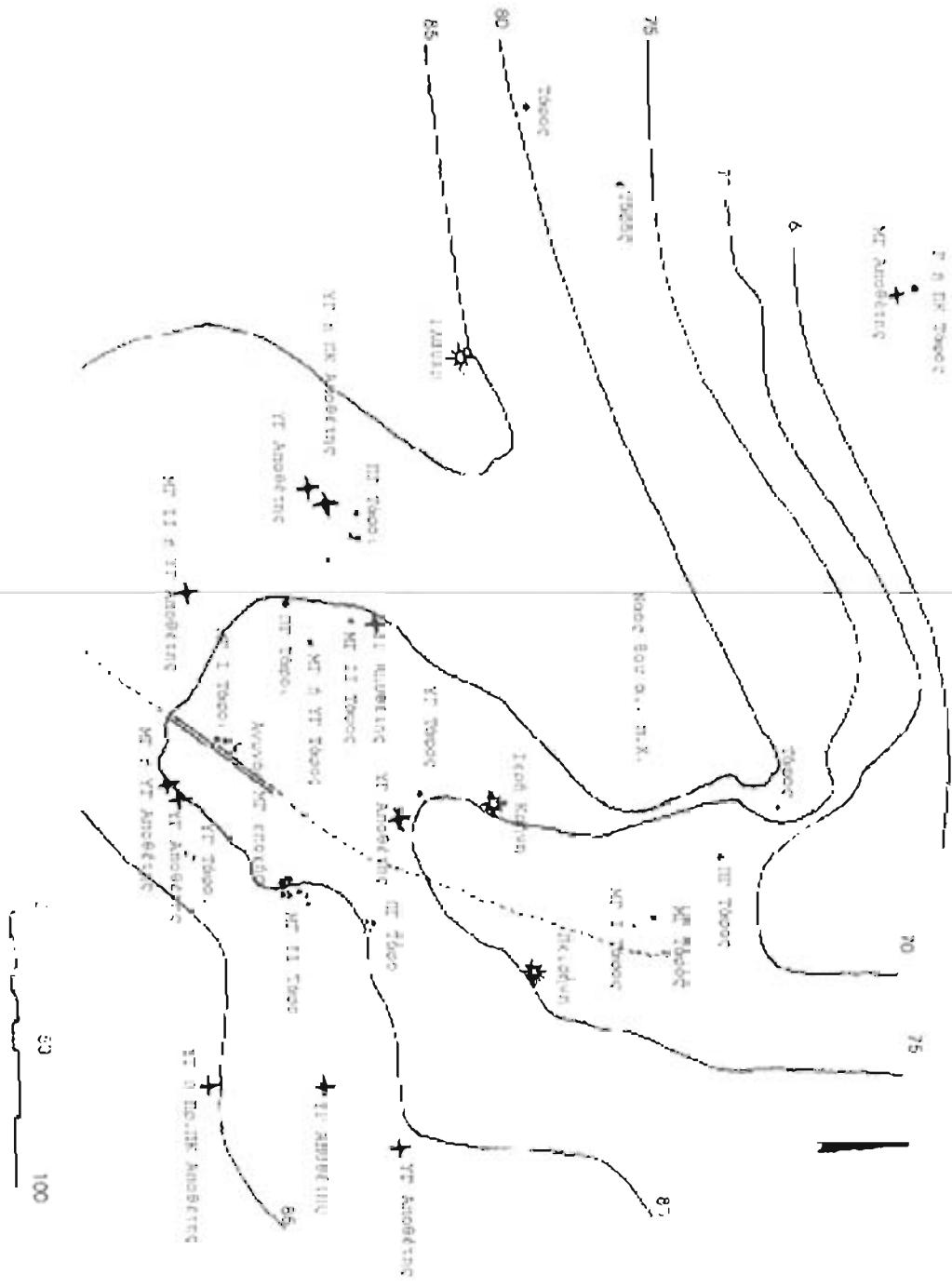

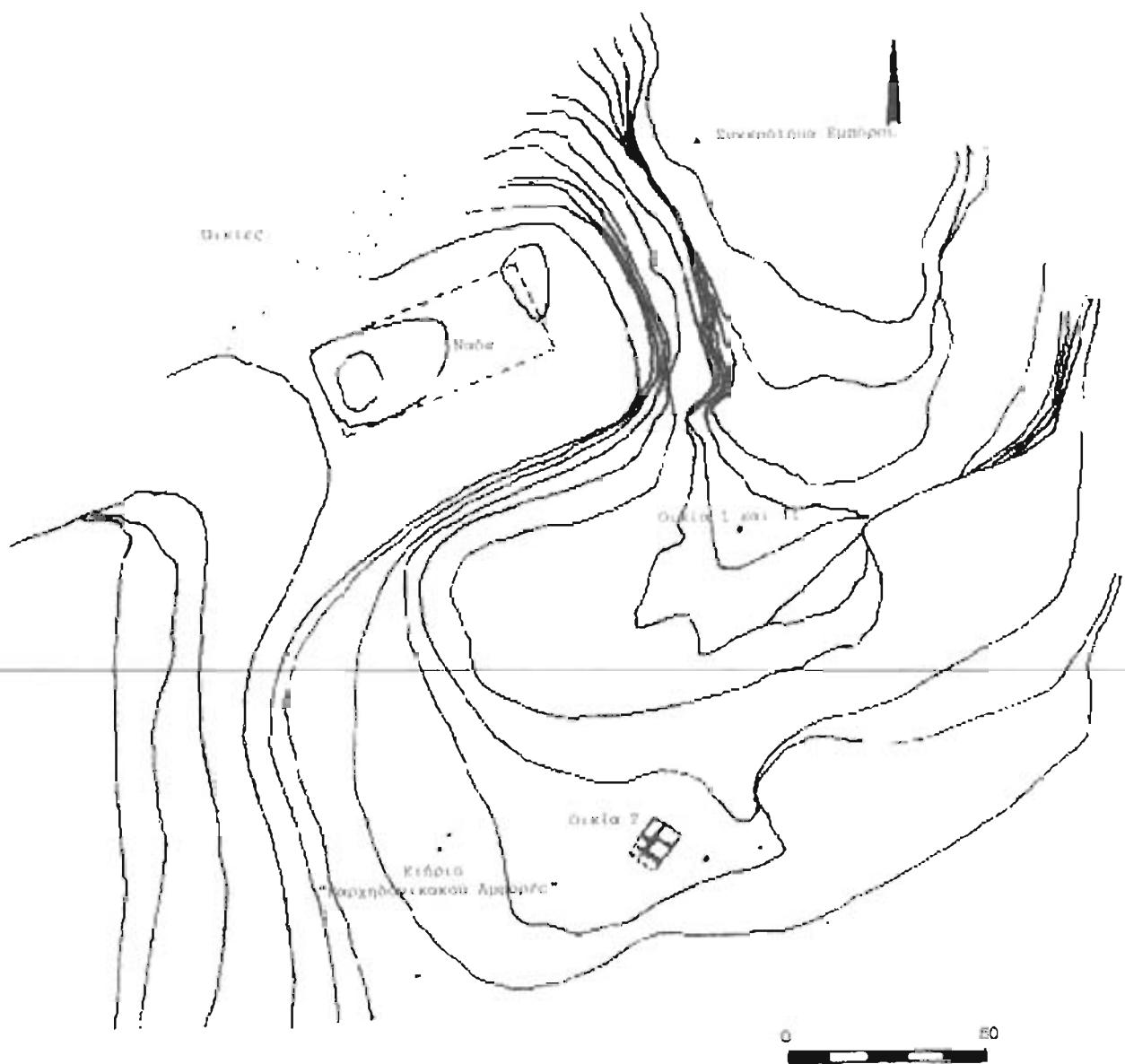

Σχέδιο II

Αρχαία Κάπινθος

Πρωτογενεία πλαστική εποχή (1075/1050 - 900 π.Χ.)

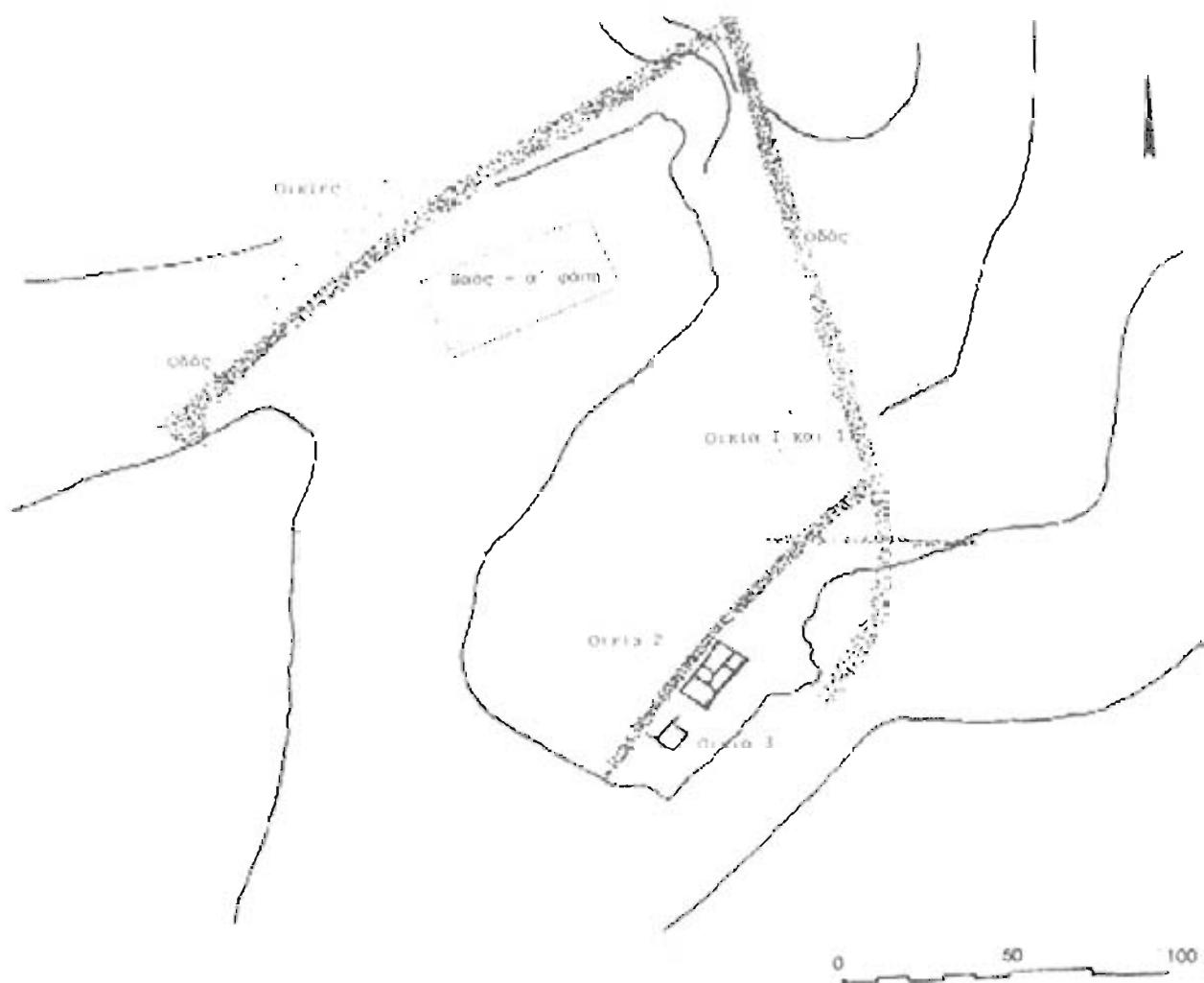

Σχέδιο IV

Αρχαία Κόρινθος

Πρωτοκορινθιακή εποχή (725-625 π.Χ.)

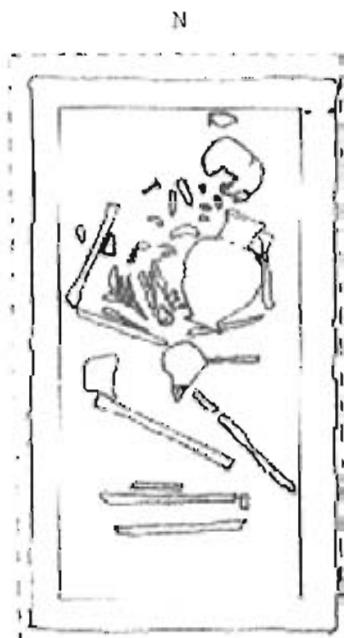
Σχέδιο V

Αρχαία Κόρινθος

Κορινθιακή εποχή (625-580/560 π.Χ.)

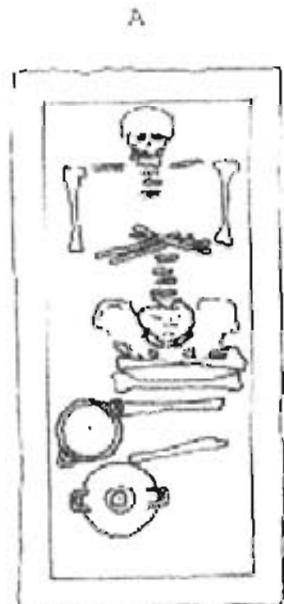
Τάφος 1b

Τάφος 63

Τάφος 131

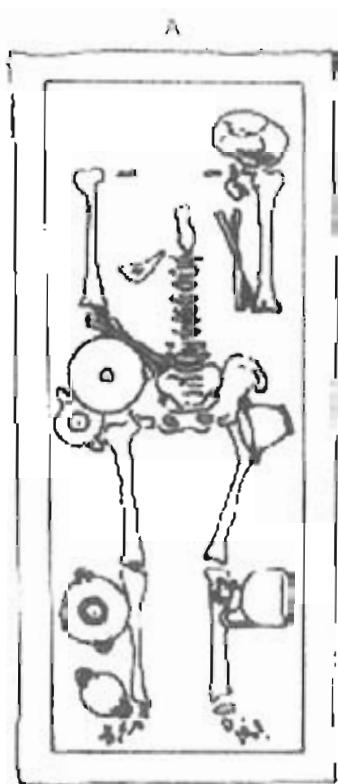

Τάφος 148

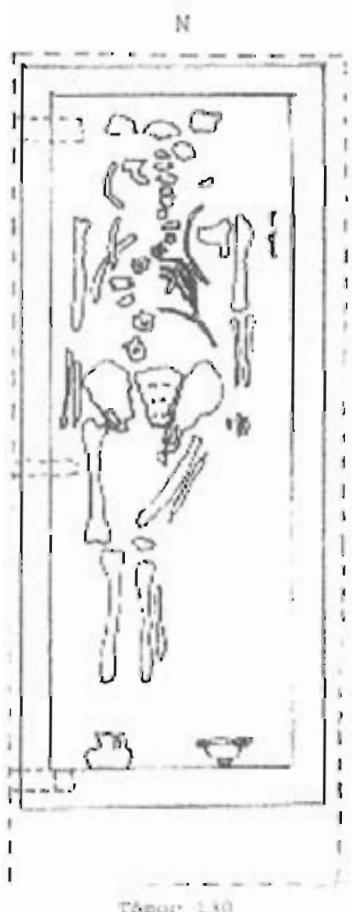
Σχέδιο VI

Αρχαία Κόρινθος

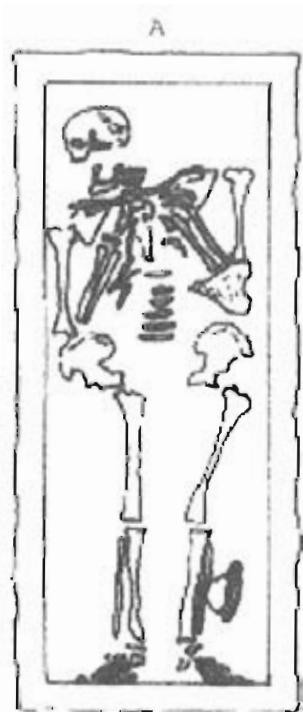
Τάφοι Βόρειου Νεκροταφείου

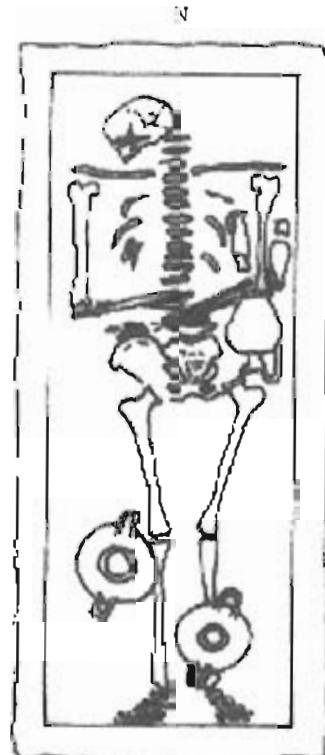
Τάφος 155

Τάφος 130

Τάφος 193

Τάφος 220

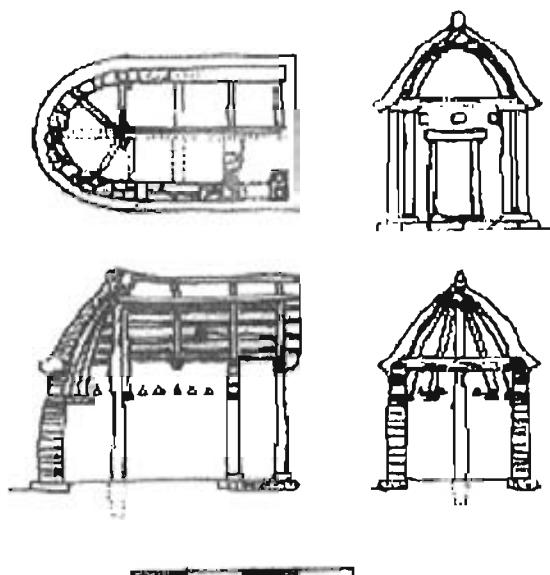
Σχέδιο VII

Αρχαία Κόρινθος

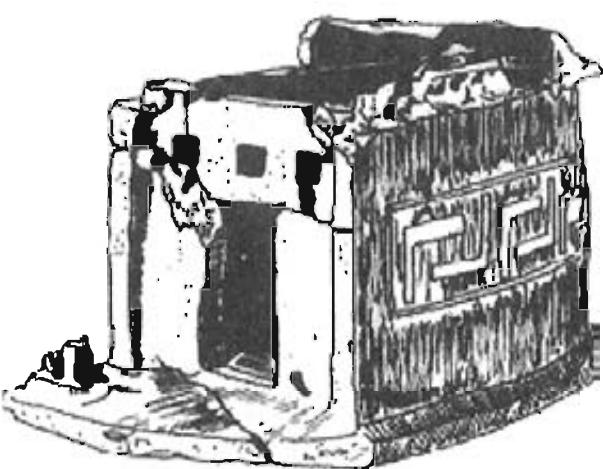
Τάφοι Βόρειου Νεκροταφείου

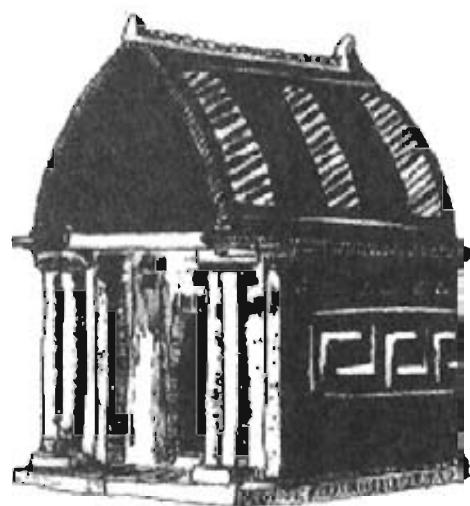
Ταύτη η αρχιτεκτονική είναι στην πλευρά της θέσης της θύσεως.

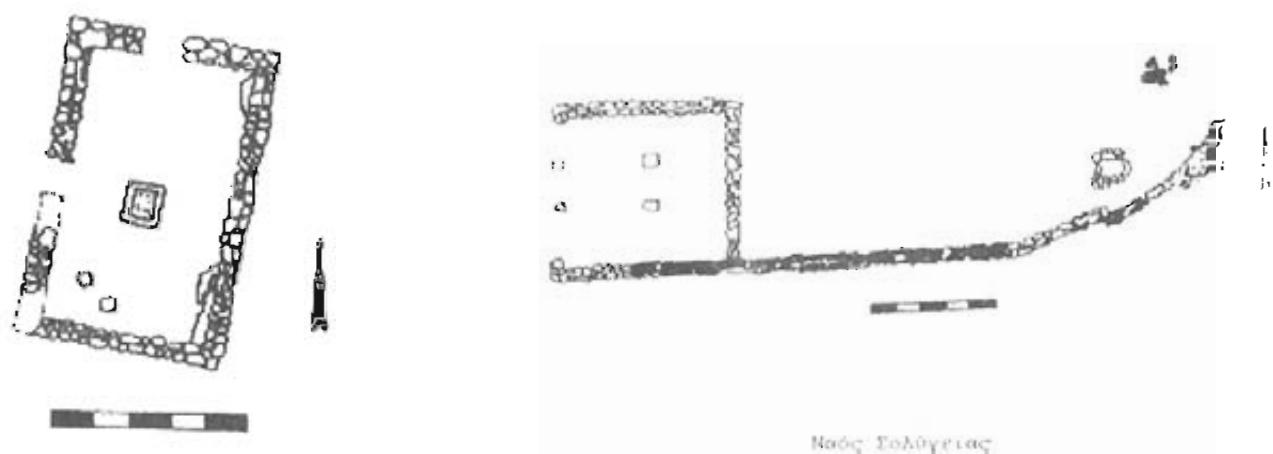
Η θέση αποκατέστασης ναού Ήρας Ακραίας = Περιζήρο

Πάλιν από την αρχιτεκτονική της θύσεως Ηραίας

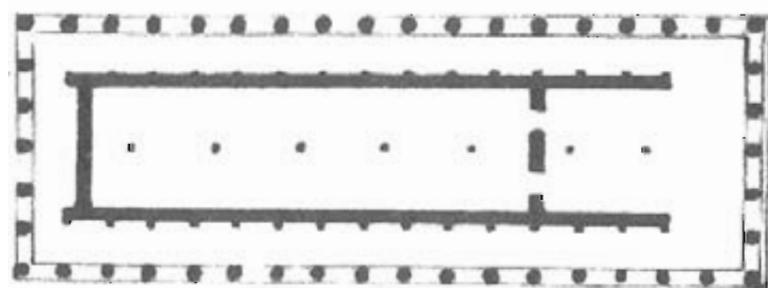

Πάλιν από την αρχιτεκτονική της θύσεως Ηραίας

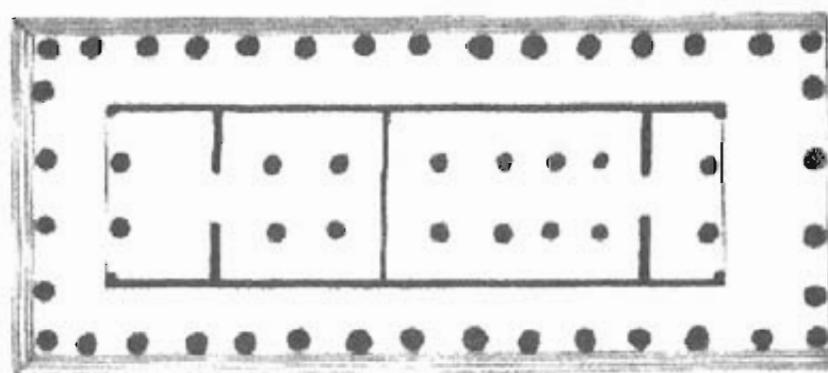

Ναός Προς Αιγαίνην τον = Πελάγους

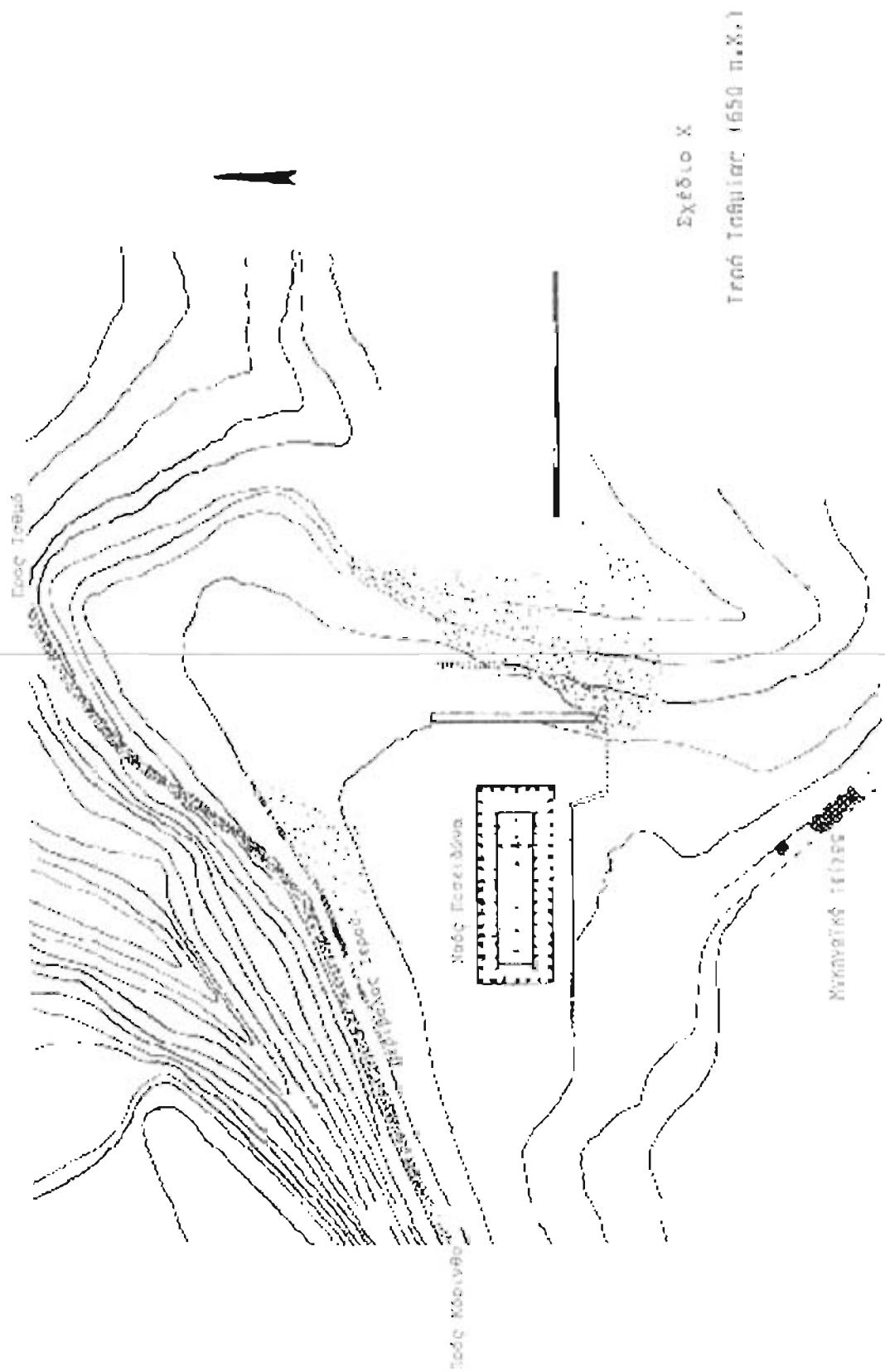
Ναός Σολούγειας

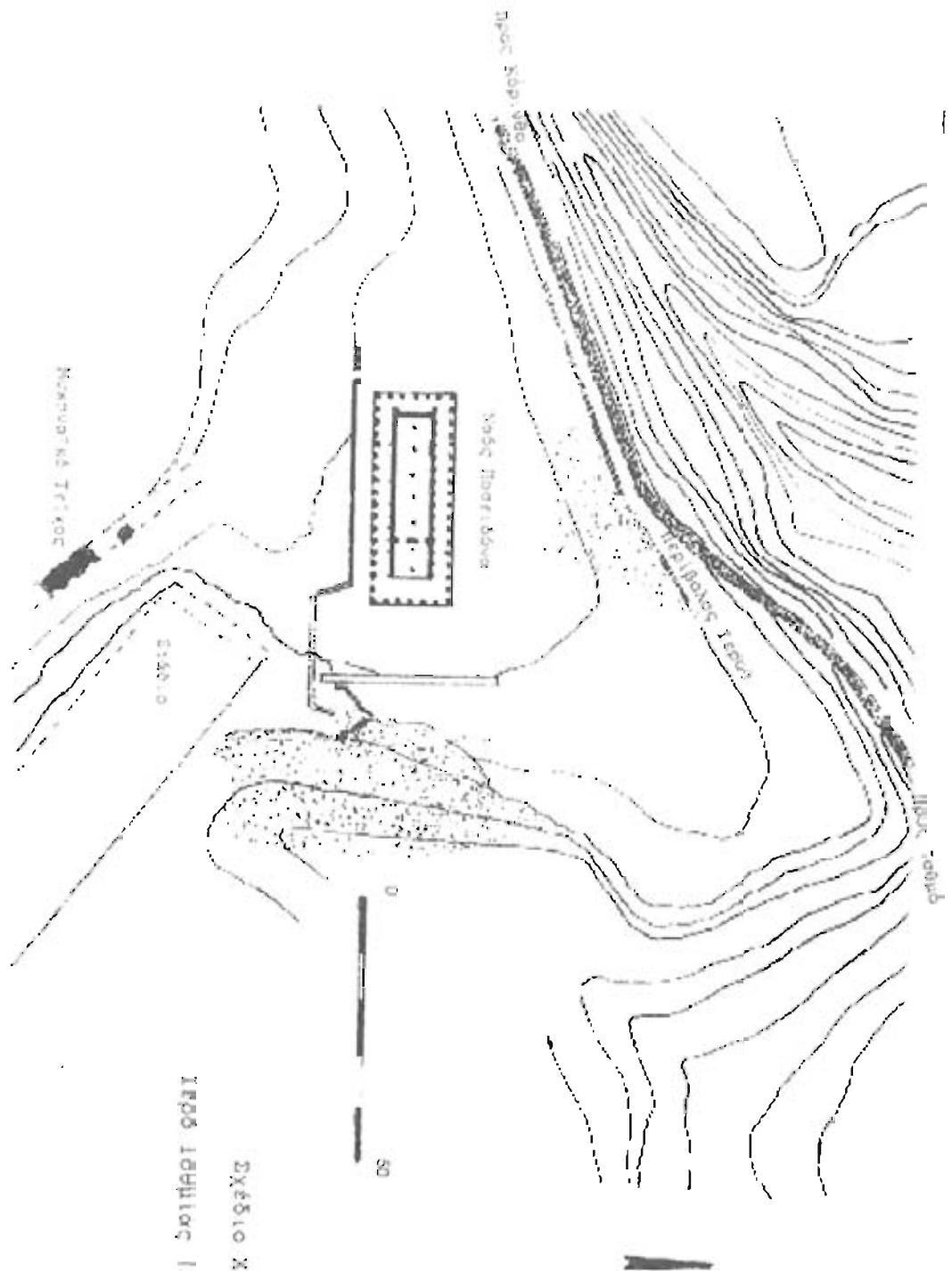

Ναός Ποσειδώνα = Ιεούπολη

Ναός Αιόλλιαντος (β' φάση) = Αρχαίο Κόρινθος

Х 04510
24501 1991 5550 n.k.

